

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ
 ગાયકવાડ સેનાખાસગેલ સમશેર
 બહાદુર એમના ઉદાર
 આશ્રયથી.

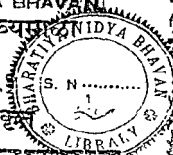
SHARATIYA VIDYA BHAVAN

પ્રાચીનકાવ્યસાહિત્ય

ગ્રંથ ૩

પ્રેમાનંદકૃષ્ણ

પાંચાલીપ્રસન્નાચર્યાન.

સંશોધન કરી ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા

અને

નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી.

૫
 ૧૯૩૦૫

વડોદરા.

સંવત ૧૯૪૭-૪૮. સન ૧૯૪૧-૪૨.

કીમત રૂ. ૧-૦-૦

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

અમદાવાદ “આર્યોદય”

તથા

વડોદરા “વીરક્ષેત્રસુદ્રાલય”માં છાપ્યું

Under the liberal patronage of
His Highness Maharaja
SAYAJI RAO GAEKWAR
Sena Khaskhel Samsher Bahadur
Baroda.

—❧—
PRACHIN KAVYA MALA,
or
Old Gujarati Poetical Series,
VOL. XXX.

POET PREMANAND'S
PANCHALIPRASANNAKHYAN.

Published with annotations

By
Hargovind Dwarkadas Kántávalá
and
Nathashankar Pujashankar Shastri.

—❧—
A. D. 1891-92.

Price Re. 1-0-0

પ્રસ્તાવાન.

યથાર્થે રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઈશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિપક્વ સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુંધરા(પૃથિ-વી)નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમાં અન્નદુગ્ધાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમા ધારણ થયેલ વસુ(ખમિજ ધન રત્નાદિ)ને બહિર કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિ-માં ભંગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, ઝગમગ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની આખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરે છે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, અંધવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખ-શાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતા-થી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી ગિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અ-વર્થ જે રાજ પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ તે અક્ષય કીર્તિને પામે છે. એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન, શક્તિમાન અને પરમ પવિત્ર મહારાજ-ધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ રેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર એમના પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વે સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડ્યાં છે.

શ્રીમન્ત મહારાજધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા. ૮ મે ૧૮૮૯ ની એક સમરૂણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજુ કરવામાં આવી હતી. તેનો આશય એ હતો કે વડોદરારાજ્યમાં થઈ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ મયો મસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યાશ્રયથી થાય તે સાર.

કવિતા-સ્વતઃ ઇશ્વરની એક વસ્તુ છે ઇશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના બધિષ્યદ્વાદી કર્યા છે, અને કવિતાને જેમ આપણે અવિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમા અને શક્તિમા ઇશ્વર પેઠે થઈએ છીએ

કવિ વિષે વર્ણનરૂપે કહે છે કે —

Blessings be with them, and eternal praise,
Who give us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કર્ષ આપ્યા છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો, જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત્ ઉપર આપણને સત્યના સ્વચ્છ અને આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે

આપણા દેશમા તો કવિને સ્વિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામા આવે છે

સ્વદેશમાના કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્તંભ પૂર્વના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહગ્રથો કરાવી ગયા હોય છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રમા કહ્યું છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા, અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખભોગમા વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે

કવિના દ્રવતા અન્ત કરણમા ઉત્પન્ન થઈ સહૃદયજનોના અત કરણમા પ્રવેશી ત્યાં વસી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે બાળકથી વૃદ્ધ—૨ કથી શ્રીમાન સુધી સર્વને હુ ખમા વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રત્યના કલ્યાણસાર શ્રીમંત મહારાજધિરાજ કરાવે છે
એ તેમના પ્રજારજન કરનાના ઉચ્ચ જ્ઞાનમાનુ એક સુચિન્દ છે

વડોદરારાજ્યમા થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા
સભાગથી પ્રસિદ્ધિમા લાવનાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામા
આવી છે

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ

મેમ્બરો.

રાવગઢાદુર અબાલાય સાકરજાય એમ એ, એન એન બી
ખાનગાહાદુર જમશેદજી અરદેશર દલાન એમ એ, એન એન બી
રાવસાહેબ પીતાબરમાઈ જ્ઞેહભાઈ
રાવસાહેબ હરગોવિ દદાસ દારકાનસ

દરેક થયની જનતા મુધી અને પ્રતો મેળની તેને શોધી અને દીક્ષા
સમ્પાદ્ય આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વકામ ગવસાહેબ હરગોવિ દદાસની સભાજી નીચે રાજ્જી નાયાશ મર પૂજનશકર તથા કવિ છોટાલાન નરભેરામ આદિ લાગક માણસનાથી ચનાવવામા આવ્યું છે પુસ્તકો સબ-
ધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફ છે કમિટિમાથી કોઈનું
ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સબદ્ધમા ન હતા માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી
કમિટિએ આ મમ માવે લાધુ છે

વડોદરારાજ્યનિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાત ગુજરાતના બીજા
પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથ્થો રાવસાહેબ હરગોવિ દદાસ
તથા રાજ્જી નાયાશ કરની પ્રશમનીય શોધથી એકઠો થયેનો છે, અને વધારે
જથ્થો એકઠો કરના પ્રયત્ન કમિટિ તરફથી જારી રાખવો એમ ધારણા છે
આ સર્વ કવિના પછુ પ્રસિદ્ધિમા લાવવા મેળના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્ય-
મ સફળ થવા ઇશ્વર પામે પ્રાર્થના છે

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુદર તથા બોધક કવિતા-
થી વાચનારતુ જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસજતા, રચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ
ઉચ્ચ પ્રકારના યર્થ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમયે કવિઓની
કવિતાની પણ તીવ્ર માન્યતા થઇ પ્રકટ થશે

આ પ્રાચીનકાવ્યમાળાને કચ્છ, કઠિયાવાડ અને ગૂજરાતનાં રાજ્યકર્તા-
ઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગુણરયો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે,
તે માટે તેમનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માનવામા આવેછે.

વડોદરા
સ વત્ ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
શુદ્ધ ૧, તા ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૯૪૦, રવિનાર.

}

મણિભાઈ જશભાઈ.

અંથવિવેચન.

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન મહાકવિ પ્રેમાનંદનો રચેલો બીજો નાટકનો અંથ છે. સત્યભાગારોપદર્શિકાનાટક બ્યારે પેહેલવેહેલું જોવામાં આવ્યું હતું ત્યારે જે આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હતું તેવું ને તેવુંજ આ બીજો અંથ જોવાથી પણ ઉપજ્યું છે. રોપદર્શિકા નાટકનો ઉત્તમ અંથ છે અને આ વળી તેના કરતાં કોઇ પ્રકારે ઉતરતો નથી ! રોપદર્શિકા શ્રોતાને ઉચ્ચ પંકિતના શૃંગાર-રસમાં લીન કરી નાખે છે, ત્યારે આ નાટક વળી કોઇ જુદાજ રસમાં શ્રોતાઓને રૂબાડી દે છે. રત્નાવલિ અને પ્રિયદર્શિકાની પેઠે આ બે નાટકોમાં મળતાપણું કિંચિત્ નથી. જો મહાકવિ પ્રેમાનંદની કૃતિ તરિકે એમા કાઈને કાંઈ મળતાપણું માનવુંજ હોય તો તે એટલુંજ છે કે બન્ને નાટકો શ્રોતાને પદે પદે અમત્કાર ઉપગમે છે, બન્ને નાટકો શ્રોતાને રસમય બનાવી દે છે, અને બન્ને નાટકો બાપાની પ્રીતિને માટે વખાણુયા જેવાં છે.

આ નાટકને પણ કવિ આખ્યાનજ લખેછે. નાટકને નાટક નામ ન આપતાં શમાટે આખ્યાન કહેવું એ વિષે રોપદર્શિકા અંથનું વિવેચન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે, તથા રોપદર્શિકા નાટકની પ્રસ્તાવના કરતાં મહાકવિ પ્રેમાનંદે પણ પૂરતો ખુલાસો આપ્યો છે, એટલે તે વિષે આ જગોએ કાઈ બોલતા નથી. અહીં માત્ર આ અંથની વસ્તુસંકળનાનું અને તેના નાટક તરિકેના બંધારણનું સંક્ષેપમા વિવેચન કરીશું.

આ અંથનું ઇતિહાસ મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાથી લીધેલું છે. આરણ્યક પર્વના ૧૪૫મા અધ્યાયને અતે વ્યાસ મહાતમા લખે છે કે —

“ કૃણાયાસ્તત્રપદ્યતઃ ક્ષીદિતાન્યમગ્રમમાઃ ।

યિચિત્રાણિ નરવ્યાઘ્રા દેભિરે તત્ર પાટ્યાઃ ॥ ”

“ આર્જુનને મળવાની ઇચ્છાથી પાંડવો ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા હતા. ત્યાં દેવનાં સરખી કાંતિયાળા મહાજળવાન પાંડવો દ્રૌપદીની વિચિત્ર

ક્રોધાગ્નિને જોઈને આનંદથી વિનોદ કરતા હતા. આ કથાનો સંબંધ પૂર્વે આ રીતે વર્ણવેલ છે દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાને અર્જુન સર્ગમાં ગયેલ હતા તે વારે મહાત્મા લોમશ ઋષિ યુધિષ્ઠિર વગેરે ચાર પાડવોને તીર્થયાત્રા કરાવતા કરાવતા બદ્રાવનમાં લેઈ ગયા હતા, અને સાંથી તેઓ ગંધમાદન પર્વતની પાસે ગયા હતા તે સ્થળમાં આ પ્રસંગ વર્ણવેલ છે. મહાભારતના આરણ્યક પર્વના ૧૪૬ માં અધ્યાયમાં મહાત્મા વ્યાસ, એ કથાનો આ રીતે આરંભ કરે છે —

૦ “પુરુષોમાં સિંહરૂપ અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાવાળા પાડવોએ ત્યાં છ દિવસપર્યંત નિવાસ કર્યોહતો. તેવામાં ઇશાના ઈશાનાથી વાતો વાચુ સૂર્ય સૂર્યા પ્રકાશમાન અને દિવ્ય ઝેડ હજાર પાખડીવાળા ક્રમળના પુષ્પને લાદ્યો તે મહાસંગંધીવાળું ક્રમળ પૃથ્વીપર પડ્યું હતું તેને જોઈને દ્રૌપદી તેની પાસે ગઈ, અને લઈયુક્ત થઈને જીમસેનને કહ્યું કે હે મહાશયીર ! આ દિવ્ય, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ કરતા ઉત્તમ અને સુગંધીમય, અને મારા મનને આનંદ આપનાર આ પૃથ્વીપર પડેલા ક્રમળના પુષ્પને તમે જુઓ, તે મને તે લાવી આપો છું એ ક્રમળ આપણા કામ્યક નામના આશ્રમમાં જઈ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને આપીશ હે સ્વધર્મનિષ્ઠ જીમસેન ! જો તમને મારામાં પ્રીતિ હોય તો તમે મને જોવા બીજાં પણ પુષ્પો લાવી આપોઃ કારણ કે હું તેમને કામ્યક આશ્રમમાં લેઈ જવા ઇચ્છું છું. એ પ્રમાણે જીમસેનને કહીને દ્રૌપદી તે ક્રમળનું પુષ્પ લઈ યુધિષ્ઠિર પાસે ગઈ.”

“ હવે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ મહાબળવાન જીમસેન પોતાની સ્ત્રી દ્રૌપદીને અભિપ્રાય બહુી તેવું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાચુક્ત થઈ હાથમાં ધનુષ્યબાણને મહણ કરી મહોન્મત્ત હરિતની પેઠે ક્રોધચુક્ત થઈને જે દિશામાંથી ક્રમળના સુપારીચુક્ત વાયુ આવેલો હતો તે દિશા તરફ ક્રમળજીરાને જરા લાગ્યો, તે વખતે તે દિશાના જન પ્રાણીઓએ, ધનુષ્યમાળુ ધારણ કરીને ચાલતજી જીમસેનને જોયો. તે સમયે વાયુની સાહાયતાથી જનારા જીમને ગ્વાનિ, વિકળતા, તથા બધું કંઈ પણ ચયુનદિ મહાબળવાન જીમસેન પોતાના વાયુના બળના આશ્રયથી બચ તથા શોડનો ત્યાગ કરીને વૃક્ષો તથા લતાઓથી ઢંકાયેલી શિયાઓવાળા, કિન્નરોએ સેવન કરેલા, મૃગાદિ જનનરેણા રહેવાથી વિચિત્ર શોભાવાળા, બીજી પણ મરે પ્રકારની શોભાથી સુન્ન, જાણે પૃથ્વીનો હજારો દોષની શું, એમ જદિ પામેલા શ્રેષ્ઠ ગંધમા-

દન પર્વતપ્રત્યે કેવળ દ્રોપદીનું પ્રિય કરવું એવા દેવુથી જવાને ગ્વાને થયો' કહ્યા પવનની લેહેરોથી તથા વનસ્પતિ આદિકના સુગંધથી આનંદ પામીને મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે આનંદો બીમ આમપામના પર્વતમા પુષ્પને માટે જોતો જોતો જતો હતો "

આ રીતે ગંધમાદન પર્વતનું કેટલુંક સુંદર વર્ણન કર્યા પછી વ્યાસ મહાત્મા લખે ૬૩—“ગંધમાદન પર્વતની રમણીય સપાટ જમીનને વિશે કરતા પોતાની સાથે વનમા આવેલી દ્રોપદીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી બ્રાહ્મ આવી રીતે વિચાર કરના લાગ્યો કે,—અરે! અર્જુન રત્ન પ્રત્યે મયો છે અને હું અહીં પુષ્પ લેવા સારૂ કુડ છું, પણ અમારા બેક રાગ કુધિગિ રાગ શું કરશે? અરે! તે મારામા રનેહને લીધે માત્ર બળ નહિ જાણીને મારી રોધ કરના સાત્ર નડુળ તથા સદહેનને તો નહિ મોકલે? એ પ્રમાણે વિચાર કરતો એવો, મનુષ્યોમા સિદ્ધરૂપ, કૃષ્ણ તથા પુષ્પનામા વૃક્ષોત્કત પર્વતની તળેમીને જોવામા લાગ્યા હતા ગત તથા દટિ જેના એવો તથા દ્રોપદીના કહેવાથી પુષ્પ લેના મારૂ જતો એવો બીમસેન, મને પુષ્પ જનહીથી કેમ પ્રાપ્ત થશે એ વિચાર કરતા, તથા પોતાના મોગ વેગથી પૃથ્વીને ક પાંચતા ગરૂડ પક્ષીની પેઠે જનહીથી ગતિ કરવા લાગ્યો. વાયુના સરખા વેગવાન તે હસ્તિઓના મૂંચોને ત્રાસ પમાડતો હતો, સિંહ, વ્યાધ તથા મૃગોને પ્રહાર કરતો હતો, વૃક્ષોને ઉખેડી પૃથ્વી પર ફેંકી દેતો હતો, લતાઓ તથા વેનાઓને ખેંચી કાઢતો હતો, મહોન્મત્ત હસ્તિની પેઠે પવતના ઉચ્ચ આન પ્રત્યે અડના મેઘના સગ્ગા મોટા શમ્ભુ કરતો હતો "

શુદ્ધમા સૂતેના વ્યાક્રો તેનો શમ્ભુ સામગીને જાગી ઊઠ્યા તથા ચારે પાસે ન્દશભાગ કરના લાગ્યા, આકાશમા ઉડતા પક્ષીઓ પૃથ્વી પર પડીગયા, મૃગોના યુથ ભાગી ગયા, વાનરોએ વૃક્ષોનો હાગ ક્યા મિલેએ શુદ્ધાઓને તજી, હસ્તિઓ પોતાની સાંઓ સહિત જો વાગ્યા હતા, તે વનનો ત્યાગ કરી બીજા મોટા વનમા જતા રહ્યા, અને બન પામેના વરાહાદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓ ગર્વ દિશામા નાચી ગયા કેટનાક સિંહ તથા પાડાઓ તો મોટા શમ્ભુ કન્વાલાના તે વેળા લાયજાઓએ રમરેના ગાયે કરી ગમમૂનનો ત્યાગ કરતા, જ્ઞાન થયે ન મનસીમા, અને પોટોમા ચઢાએના સુખસાગા કેટનાક મહાભયક

હસ્તિઓ, સિંહો અને વ્યાઘ્રો મોટા ક્રોધથી ભયંકર શબ્દ કરતા બીમસેનની સામે દોડવા લાગ્યા. તે જોઈને મહાક્રોધ પામેલા બીમસેન, હસ્તિએ કરી હસ્તિને, સિંહ કરી સિંહને, અને બીજાં પ્રાણીઓને પોતાના હાથથી હણવા લાગ્યા, તેથી ભય પામેલા તે સર્વ પ્રાણી ત્યાંથી નાસવા લાગ્યાં એ પ્રમાણે ક્રેટલાંક સિંહાદિ જનવરોનો નાશ કરીને મહાજળવાન પાડુ રાજાના પુત્ર બીમસેને મોટી ગર્જના કરીને સર્વ દિશાઓ ગળાવી મૂકી, અને ગંધમાદનના મોટા ગાદ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી ગંધમાદનની સપાટ ભૂમિમાં ધણાક યોજન વિસ્તારવાળા ધાડા કેળના વનને જોઈને મહાભય હાથીની પેઠે તેને ભાગવા માંડ્યું તથા ધણા લાંબા અને મોટા કેળના સ્તંભોને બોળેડી દૂર ફેંકી દેવા માંડ્યા. વળી બીમસેને તુસિદની પેઠે મોટી ગર્જના કરી તેથી રૂરૂ, વાનરો, સિંહો, પાડાઓ, તથા જળજંતુ આદિ ધણા મોટા પ્રાણીઓ પરાભવ પામી ત્રાસયુક્ત ધર્ષ ભયંકર શબ્દ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને જળે કરીને બીની પાંખવાળા હજારો જળમક્ષીઓ જળમાંથી ઉછળવા લાગ્યાં. તે જોઈ અહીં જળનું સ્થાનક છે એમ માનીને બીમ તે તરફ ગયો. અને ત્યાં આગળના તળાવમાં પ્રવેશ કરી હસ્તિની પેઠે ક્રીડા કરવા માંડી. ઈચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કર્યા પછી તલાવને સામે કિનારે વૃષ્ઠ ગંધમાદન પર્વતના વૃક્ષોવાળા વનમાં મોટા વેગથી જવા સારું શંખ વગાડ્યો તથા મદલની પેઠે પોતાની શુભ ઠોકી જેના શબ્દ કરી સર્વ દિશાઓ ગાળવા લાગી, અને પર્વતની શુશ્રાવ્યોમાંથી પણ પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો. બીમસેને વગાડેલા શંખના નાદને, તેણે ઠોકેલી શુભઓના શબ્દને અને તેના ચાલવાના શબ્દને સાંભળીને પર્વતની શુશ્રામાં સૂતેલા સિંહો મોટા શબ્દ કરવા લાગ્યા. સિંહના શબ્દ સાંભળીને ત્રાસયુક્ત થયેલા હસ્તિઓએ મોટા શબ્દ કર્યા તે આખા પર્વતમાં સંભળાવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે હસ્તિઓના શબ્દ સાંભળીને વાનરરૂપ હનુમાને મારો ખાધ બીમસેન આવ્યો છે એમ જાણી, તે આ માર્ગે જાય એમ વિચારી, સ્વર્ગપ્રત્યે જવાના માર્ગને રૂધી મૂક્યો. વળી બીમસેન આ માર્ગથી જશે તો સાપ અથવા અપમાનને પામશે, માટે મારે એ માર્ગને રૂધી મૂકવો એમ માનીને તેની રક્ષા કરા. સારું કેળના વનના સાકડા માર્ગને વિષે રહેલા અને વૃદ્ધિ પામેલા મોટા દેહવાળા હનુમાને, નિઃશયુક્ત ધર્ષ ઇન્દ્રધ્વજ સરખું પોતાનું પૂંછડું પછાડ્યું, તેથી ઇંદ્રના વજ્રપાત સરખો શબ્દ થયો. હનુમાને પછાડેલા પૂંછડાના શબ્દની સામે, જેમ ગાય પોતાના વાછરડાને શબ્દ સાંભળી સામે શબ્દ કરે, તેમ ગંધમાદન પર્વતની શુશ્રાઓ એ પ્રતિ-

ધ્વનિ કયોં વળી તે શબ્દે કરી તે પર્વત અસાયમાન થવાથી તેનાં શિખરે શિથિલ થયા, અને ચારે બાજુથી પડવા લાગ્યાં વળી મ્હોત-મત દસ્તિના સરખો મહાભયંકર અને અતંધ્યાનરૂપ તે શબ્દ તે પર્વતની વિચિત્ર સર્વ સપાટ જમીનને વિષે સબળાયો હતો. તે શબ્દ સાંભળીને હર્ષયુક્ત થયેલો બીમસેન, આ શબ્દ ક્યાં થયો એમ માની તે સ્થાનને શોધવાને કેળ જણના વનમાં ચારે પાસ ફરવા લાગ્યો. તે સમયે મોટી જુમવાળા બીમસેને વીજળીની પેઠે જેની સામું પણ ન જોઈ શકાય એવા, વીજળી સરખા પીળા વર્ણુવાળા, વીજળી પડવાના સરખા શબ્દ કરનારા, ચંચળ, પોતાના બે હાથને સાથિયાની પેઠે રાખી-તેની ઉપર પોહોણું મોઢું અને નાંતું ગરતક રાખી, એક મોટી શિલા ઉપર સૂતેલા, મોટી કાંધવાળા, સૂક્ષ્મકટિવાળા, નાના એઠવાળા, ત્રાંખાના વણુ સરખી જીભવાળાં લાલ મુખવાળા, જેનું બુકુટિ દાહ્યા કરતી હતી એવા, જેના મોઢામાંથી દાંત તથા દાઢ દેખાતાં હતાં એવા, તીવ્ર અમમાગવાળા દાંતયુક્ત મુખવાળા, હનુમાનને જેવા. જેમ કિરણે સહિત અંદ્રમિંચ શોભે તેમ તેનું મુખ મંડળ શોભતું હતું. તે કેળ જણના વનમાં અશોક હજાના પુષ્પના કેસરનો મોટો હોય તેમ રહેલા હતાં. મોટી દાંતિવાળા, જ્વાળામયુક્ત અગ્નિની પેઠે પ્રકાશમાન પીળાં નેત્રવાળા, મોટા શરીરવાળા, અને મહા બળવાન હનુમાન સ્વર્ગમાં જવાના માર્ગને રોકીને જેમ દિગ્માલય પર્વત પડ્યો હોય તેમ પડ્યા હતા. પછી મોટી જુમવાળા, બધ વગરના, અને મહાબળવાન બીમસેને તેની પાસે જઈ વજ્રપાત સરખો મોટો સિંહતાદ કયો, જેને સામળી મૃગ તથા પક્ષીઓ મોટા ત્રાસને પામ્યા. તે વખતે હનુમાને પોતાનાં પીળા નેત્ર કિચિત્ ઉઘાડી દૂર દૃષ્ટિથી બીમસેન સામું જોઈ તેની પાસે આવીને હર્ષથી તેને કહ્યું કે, અરે! પોતાની વેદનાથી સતેજાને મને તે શામાટે જગાડ્યો? અરે! જુદિમાન! તારે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓ પર દયા કરવી જોઈએ. અરે! અમે તો પણ જાતિભક્ત ઉત્પન્ન થયા છીએ માટે ધર્મને જાણીએ નહિ મનુષ્યો તો જુદિમાન હોયછે માટે સર્વ શ્રવેપર દયા કરેછે અરે! તારા સરખો જુદિમાન પુરૂષ દેહવાળીને દ્વંષણ આપનાર તમા પુણ્યને હરનાર એવા કુરુકર્મમાં કેમ આસક્ત થાય? પણ તું ધર્મને જાણુને નથી; કેમકે તે જુદિમાન પુરૂષોની ઉપાસના કરી નથી. અને તેથીજ તું અગ્નિ જુદિની મૃગાદિ જાનવરોનો નાશ કરેછે. અરે! તું કોણ છે? શામાટે મનુષ્ય વગરના વનમાં આપ્યો છે? અને તારે ક્યાં જતું છે? તે મને કહે. અરે હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ!

મનુષ્યોથી દુઃખે કરીને પણ જેની ઉપર ચઢી શકાય નહિ એવા આ પર્વતને વિષે અહીંથી સિદ્ધગતિ વગર કોઈથી જઈ શકાય તેમ નથી; કેમકે દેવ લોક પ્રત્યે જવાનો આ માર્ગ છે માટે તારી ઉપર દયાયુક્ત થવુંને હું, તને આ માર્ગ પ્રત્યે જવામાં અટકાય કરનારા વાક્ય કહું તે સામર્થ્ય — હે શરવીર ! તારાથી અહીંથી આગળ નહિ જઈ શકાય એમ હું કહું છું, તે ઉપર તું વિશ્વાસ રાખ ને તને જેની ઇચ્છા ને અહીં નજીક પ્રાપ્ત થયેલાં છે. હે મનુષ્યોમા શ્રેષ્ઠ ! હું તને તારા હિતના વાક્ય કહું છું તે જે તારે માન્ય કરવાં હોય તો આ અમૃત સરખા સ્વાદીય મૂળ તથા દુષ્ટોનું બંધણું કરીને નિવૃત્ત થા, નહિતર મૃત્યુને સ્ત્રાધીન થઇશ ” .

“ એ પ્રમાણે મહાબુદ્ધિમાન હનુમાનના વચન સાંભળીને શરવીર બી-મસેન બોલ્યો કે, અરે ! તું કોણ છે ? અને તેં વાનરનું સ્વરૂપ શા કારણથી ધર્યું છે ? અંદ્રવશી ક્ષત્રિય કુળમા ઉત્પન્ન થયેલો વાયુનો પુત્ર પાંડવ બીમ હું તને પૂછું છું માટે કહે બીમના એવા વચન સાંભળીને વાયુ પુત્ર હનુમાને કહ્યું કે હું વાનર છું, અને તને ઈચ્છિત માર્ગ પ્રત્યે નહિ જના દેઉં, માટે અહીંથી ખાટો વળ, મારી સાથે વિરોધ કરીશ નહિ.”

“ બીમ — હે વાનર ! મને તારી સાથે વિરોધ થાઓ કે ગમે તે થાઓ, તેની મારે દરકાર નથી; હું તને કંઈ પૂછતો નથી. તુ ઊઠ, અને મને રસ્તો આપ; મિથ્યા મારાથી દુઃખ ન પ્રાપ્ત કરી લેઇશ.”

“ હનુમાન — હું વ્યાધિએ કરી કલેશયુક્ત છું માટે મારામા ઊડવાની શક્તિ નથી; જે તારે જવું હોય તો મને ઝાળાં ધીને જ ”

“ બીમ — નિર્મુણ પરમાત્મા સર્વના દેહમા વ્યાપી રહ્યા છે, માટે હું, જેનું સ્વરૂપ જાને કરીને જાણુ માર્ગ આવેછે, તેને અપમાન પોહોયાડી ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ અરે ! હું આદાશાદિ પ્રપંચના કર્તૈને વેદના વાક્યોથી નિંન્નજીતો ટોળે તો તને તથા આ પર્વતને પણ જેમ હનુમાને સમુદ્રને ઉલ્લંઘ્યો હતો તેમ ઉલ્લંઘ.”

“ હનુમાન — હે મનુષ્યોમા શ્રેષ્ઠ ! જે હનુમાન નામના વાનરે સમુદ્ર ઉલ્લંઘ્યો હતો તે કોણ ? એમ હું તને પૂછું છું; માટે તને કહેવાની શક્તિ હોય

“ભીમ—વખાણવાયોગ્ય ગુણવાળા, બુદ્ધિમાન, પરાક્રમી, બળવાન, અને રામાયણમાં વિખ્યાત મયેલા શ્રેષ્ઠ વાનર હનુમાન મારા ભાઈ થાય છે. જેણે રામચંદ્રની સ્ત્રી સોતાની શોધ કરવા સારું સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રને એક છત્રંગ મારી હલ્લધન કર્યો હતો ! તે મદ્દાપરાક્રમી મારા ભાઈ હનુમાનના પ્રતાપે કરીને હું બળ, પરાક્રમ તથા બુદ્ધિને વિગે તેના સરખો છું; માટે તને શિક્ષા કરવા સમર્થ છું માટે તું ઊઠ અને મને જવાને રસ્તો આપ. જો તું મારી આજ્ઞા નહિ માને તો આજ મારા પરાક્રમને જોઈશ; હું તને મૃત્યુ પમાડીશ !”

“એ પ્રમાણે પોતાના બહેકરીને મદ્દાન્મત અને પોતાની ભુજનના પરાક્રમથી ગર્વિષ્ઠ ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને, હનુમાન આ મારો ભાઈ છે એમ જાણી પોતાના મનમાં હસી કહેવા લાગ્યા કે, હે નિષ્પાપ ! તું મારા ઉપર પ્રસન્ન થા; હું હજી અવસ્થાવાન છું, માટે મને ઊઠવાની શક્તિ નથી, તેથી આ મારા પૂછડાને ખસેડીને જા.”

“હનુમાનનાં આ પ્રમાણે વચન સાંભળીને પોતાના ભુજનમળથી ગર્વિષ્ઠ ભીમસેન, આ વાનર બળ તથા પરાક્રમ વિનાનો છે, માટે હું તેનું પૂંછડું પકડી તેનાં નાથ કરું એમ માની તેની ગણના નહિ કરીને હસતાં હસતાં પોતાના ડાબા હાથથી તેના પૂંછડાને ઉંચકવા લાગ્યા, પણ તે લગભગે ખસેડી શકાયું નહિ. તેથી અતિશય ક્રોધ પામીને જમણા જાગથી બે હાથે તે પૂંછડાને ઊપાડવા માંડયું, પણ ઊપડયું નહિ, તેથી લજ્જાનુક્રાંત યર્ધનીયું મોઢું કરી, હાથ જોડી નમીને તે બોલ્યો કે હે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ ! મેં તને જે દુષ્ટ વચન કહ્યું તે ક્ષમાકર. હે બુદ્ધિમાન ! તું વાનરનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર કોઈ સિદ્ધ, દેવતા અંધર્ષ, અથવા શુભક છે શું? હું તને તારી પામે આવી શિખની પેઠે પૂછું છું, માટે તારે કહેવા મોગ્ય હોય અને મારે સામજવા મોગ્ય હોય તો કહે. હનુમાને કહ્યું કે, હે પાકુના પુત્ર ભીમસેન ! હું કેસરી નામના વાનરની સ્ત્રી અંગનીને વિગે સર્વ જગત્તા આજુબ રૂપ વાક્યથી ઉત્પન્ન મયેલો હનુમાન છું.”

આટલું કહ્યા પછી હનુમાને પોતાનો આજ્ઞ મુધીનો ઇતિહાસ તથા રામનું ચરિત દુઃકામાં બીમને કહી સંભળાવ્યું, તેનું વર્ણન વ્યાસે કર્યું છે. હનુમાને તે કહીકત પૂરી કરતાં બીમને કહ્યું કે—

“ પત્ની જ્યારે રામને વસિષ્ઠ ઋષિએ રાજ્ય ગાદીપર અભિષેક કર્યો ત્યારે મેં તેમની પાસે વરદાન માગતા હું કે, હે શત્રુઓના નાશ કરનારા શ્રીરામચંદ્ર ! જ્યાં સુધી આ જગતમાં તમારી કથા રહે ત્યાં સુધી હું છતુ એ પ્રમાણે મારાં વચન સાબળીને શ્રીરામચંદ્રે મને હું કે હે હનુમાન ! આ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું તને વરદાન આપુ છું હે બીમસેન ! શ્રીરામચંદ્રે મને વરદાન આપ્યું તે સામગ્રીને સીતાએ કહ્યું કે હે વાનર ! તું જ્યાં રહ્યો તેમજ ત્યાં તને પોતાની મેળે નાના પ્રકારના સુખભોગ મળશે એવી રીતે સીતાની કૃપાથી અને દિવ્યભોગ એવી મેળે પ્રાપ્ત થાય છે * * * . અહીં અપ્સરાઓ તથા ગંધર્વો શ્રીરામચંદ્રના દિવ્ય યશસ્વ ગાન કરીને મને હર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. હે કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીમસેન ! તું જે માર્ગે પ્રત્યે જવા ઇચ્છે તે મનુષ્યોથી નહિ જઈ શકાય તેવો છે, કેમકે તેનું દેવતાઓ મેન કરે છે જો તું તે માર્ગે જાય તો ત્યાં દેવતાઓ તને શાપ દે અથવા અપમાન પોહાડે, એવા નિયમોથી મેં તને શિક્ષો છે હે ભારત ! આ દિવ્ય માર્ગે દેવતાઓ છે જ્યાં મનુષ્યો જતા નથી અને જે પુષ્પ સાર તું આપ્યો છે, તે જોવા છે, એવું સરોવર પેલું રહ્યું ! ”

“ હનુમાનના વચન માનણીને મહાબાહુ બીમસેને મનમાં પ્રસન્ન થઈ તેને પગે લાગીને કહ્યું કે, જ્યેષ્ઠમંધુ, મારા સરખો જગતમાં કોઈ ધન્ય નથી ! કેમકે મેં આજ પોતાના મોટા ભાઈ એવા તમને જોયા તમે મને દર્શન આપ્યું તેથી તમારો મોટો અનુગ્રહ મારી ઘણો પ્રમન થયો છું ”

હવે બીમ હનુમાનના સમુદ્ર ઉદ્દલધન કરતી વખતના સ્વરૂપને જોવાની ઇચ્છા કરે છે, અને કેટલીક વાતચિત થયા પછી હનુમાન તે દેખાડે છે, અને બીમ તેથી પ્રસન્ન થાય છે આ પ્રસંગ જ્યાં મનુષ્યોએ લગભગ નજીક અધ્યાયથી વર્ણવ્યો છે એકસો એકાદશમાં અધ્યાયના અંતમાં વ્યાસ લખે છે —

“ હનુમાન જોવા કે તું મારો ભાઈ થાય છે, માટે તું તારા સ્નેહને લીધે તારું નિયંત્રણ કરીશ, તે એવી રીતે કે જ્યારે તું શત્રુઓની સેનામાં પ્રવેશ કરી સિંહનાદ કરીશ, ત્યારે હું શૂન્દ્ર કરીને તારા શત્રુના વેગને વૃદ્ધિ પમાડીશ અને અર્જુનના રથની ધ્વજામાં રહીને મોગ બચ કર નાદ કરીશ, જેથી તમે શત્રુઓના પ્રાણને મુખે કરી હરણુ કરી શકે એ પ્રમાણે પાહુ સભનના

પુત્ર બીમસેનને કહીને તથા કમળનાં પુષ્પવાળા તળાવનો માર્ગ બતાવીને હનુમાન્ ત્યાજ્ય અતરધાન થયા. ”

આ પછી બીમ સૌગંધિક વનની તલાવડીમાં ગયો તેનું તથા તલાવડીનું રમણિક વર્ણન વ્યાસે કર્યું છે. એકસો બાવનમો અધ્યાય પૂરો કરતાં વ્યાસ લખે છે:—

“ પાંડુ રાજના પુત્ર બીમસેને તે વનને જોઈ પોતાના મને કરી માન્ય કે મને જેનો કામના હતી તે મળ્યુ. એમ માનીને પોતાના અંતઃકરણથી વનવાસના દુઃખે કરી કલેશયુક્ત પોતાની જ્વી દ્રૌપદીને યાદકરી. * * * પછી બીમે તેનાં અમૃત સરખાં સ્વાદિષ્ઠ, શીતળ, નિર્મળ અને હલકા જળનું પાન કર્યું; ત્યારે તે તલાવડીની કુબેરની આમ્રાથી વિચિત્ર હમિયાર ધારણું કરી રક્ષા કરતા એવા ક્રોધવશા નામના લાખ્ખો રાક્ષસો, મૃગચર્મ ઓઢેલાં, સુવર્ણના બાણુબધવાળા, શસ્ત્રીર, બયંકર પરાક્રમી, હમિયાર ધારણ કરેલા, કવચ પેહેરેલા, શંકા વગરના, શત્રુઓને નાશ કરનાર, અને કમળનાં પુષ્પો લેવાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલા કુંતીના પુત્ર બીમસેનને જોઈ મોટા રાખ્ધ કરી પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, અરે ! પુરુષોમા સિંહરૂપ, શસ્ત્ર ંદણ કરેલો, અને મૃગચર્મ ઓઢયું છે જોણે, એવો આ પુરુષ અહીં શામાટે આવ્યો છે ? એમ તમારે એને પૂછવું જોઈએ * * * પછી તેઓ બીમને પૂછવા લાગ્યા કે તું કોણુ છે ? અહીં શામાટે આવ્યો છે ? બીમે કહ્યું કે હું રાક્ષસો ! ધર્મરાજની પછી ઉત્પન્ન થયેલો હું પાંડવ બીમસેન છું. હું પોતાના ભાઈઓ સહિત વિશાળ એવા બદરીવનમાં આવ્યો ત્યારે પાંચાલદેશના રાજા દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીએ વાયુથી ઉડી આવેલાં સુગંધવાળાં કમળનાં પુષ્પને જોઈને તેવાં બીજાં ઘણાં પુષ્પોની ઇચ્છા કરી. તે જોઈતેનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું. ”

“ રાક્ષસો—હે અંધ પુરુષ ! આ કુબેરને ક્રીડા કરવાનું અત્યંત પ્રિય સ્થાન છે. જેમાં મરવા રૂપ ધર્મવાળા મનુષ્યો વિહાર કરવાને સમર્થ નથી. હું બીમસેન ! ઋષિઓ, દેવતાઓ, યક્ષો, ગંધર્વો, તથા અખરાઓ કુબેરની રમ્ભ લેખને અહીં જળપાન કરેછે અને ક્રીડા પણ કરેછે. પણ જે દુહ મતિમાન પુરુષ કુબેરની ગણના નહિ કરીને અન્યાયથી આ તલાવડીને વિષે વિહાર કરવા ઇચ્છેછે, તે નાશ પામે છે એમાં શક નથી ! હું બીમસેન ! તું ‘ હું ’

ધર્મરાજનો બાપ છુ ' એમ કહેછે, ને કુમેરનો અનાદર કરી બળાકારથી કમળના પુષ્પો લેરા કેમ ઇચ્છે છે ? તુ યક્ષના રાજા કુમેરની રજા લેછેને આ તલાવડીને વિષે વિહાર કર તથા તેના જળનુ પાન કર પણ તેની રજા વગર અહીંના કમળ પુષ્પોની સામુ જોવા પણ સમર્થ નથી "

“ ભીમસેન—હૈ રાક્ષસો ! હુ અહી નજીક કુમેરને જોતો નથી અને કદી જોઉં તોપણ તેની પાસે આ તલાવડીને વિષે વિહાર કરવાની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી, કેમકે રાજાએ કોઈની યાચના કરતા નથી કારણ કે કોઈની યાચના ન કરવી એવો ઠાત્રિયોનો ધર્મ છે, માટે હુ પોતાનો ઠાત્રિયધર્મ ત્યાગ કરીશ નહિ અરે ! આ તલાવડી પર્વતના ઝરણાથી ઉત્પન્ન થઈ છે, કંઈ મહાત્મા કુમેરના સ્થાનકથી ઉત્પન્ન થઈ નથી માટે સર્વ જૂત પ્રાણુને ત્યાં તેને સરખી છે ! વાસ્તે તે સજીવ કોણ કેની યાચના કરવા યોગ્ય છે ? ”

“ એ પ્રમાણે સર્વ રાક્ષસોને કહીને અતિ ક્રોધ પ મેલો બળવાન ભીમ તલાવડીમા પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો રાક્ષસો તેને ના કહેવા લાગ્યા પણ તે ન માનતા તેણે તલાવડીમા પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ક્રોધ પામેના સર્વ રાક્ષસો ‘ અરે આ ભીમસેનને પકડો, બાધો, કાપો, આપણે એને રાધીને બાપ જઈશુ એમ કહેતા કહેતા હાથમા ઉપાડા શસ્ત્રો લેઈ તેની નજીક આવ્યા તે જોઈને મહાવેગવાન ભીમસેન પોતાના હાથમા યમરાજના દંડ સરખી સુનળના પટાવાળી અને મોની મહા લોહ તેમની સામે આવ્યો, અને ‘ ઠબા રડો, ઊભા રહો ’ એમ કહેવા લાગો તે સમયે ભીમસેનના એવા શબ્દો માબજીને મહાક્રોધપુરક થયેના અને તેને નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે સર્વ રાક્ષસો તોમર તથા પદ્ધિશાદિ શસ્ત્રોએ કરી પ્રહાર કરતા તેની ઉપર એકદમ અરે કોરથી તૂટી પડ્યા તે વખતે ભીમસેને કુમેરના સંકટો અનુચરો નાશ કર્યો રાક્ષસો ભીમસેનનુ બળ જોઈને તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ થયા અને યુદ્ધ કરવાથી વિરામ પામ્યા + + + પછી તે સર્વ રાક્ષસો કેલાસ પર્વતના શિખર તરફ બાગી ગયા એ પ્રમાણે જેમ ઈર્દ દૈત્યોને જીતે તેમ પોતાના શત્રુ રાક્ષસોને જીતીને ભીમસેન તે તલાવડીમા પ્રવેશ કરી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમથી કમળના પુષ્પો મહણ કરવા તૈયાર થયો પ્રથમ તેણે તલાવડીના અમૃત સગળાં જળનુ પાન કર્યું, તેથી તે મહાપરાક્રમી અને અત્યંત તેજપુરક થયો પછી તેણે મહાસુગંધી કમળના પુષ્પો મહણ કર્યા ”

“કાંધવશાં નામના રાક્ષસોએ કુબેર પાસે જઈને યુદ્ધમાં બીમસેને જે બળ તથા પરાજય દેખાડ્યું તેની સર્વ વારતા કરી. તે સાંભળીને યક્ષાધિપતિ કુબેરે કહ્યું કે, હે અનુચરો, બીમસેન દ્રૌપદીને માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કમળનાં પુષ્પો અદાજી કરેછે તે હું જાણુ છું, માટે તેને રાક્ષસા ઈચ્છતા નથી. આ સાંભળીને રાક્ષસો પાછા તલાવડી આગળ આવ્યા ત્યારે તેમણે તલાવડીમાં મોટા દર્યથી વિહાર કરતા એકલા બીમસેનને જોયો. ”

“જે વખતે બીમ તલાવડીમાં કમળ લેવા ગયો, તે વખતે જોના યોગથી કાંકરા ઉડતા હતા એવેા દુઃસહ વાયુ વાવા લાગ્યો, મદાભયકર ઉલ્કાપાત અને વજ્રપાત થવા લાગ્યો, અને સર્વે કાંતિ વગરનો થયો, જેથી ધણું અંધારું થયું. વળી પૃથ્વી કંપવા લાગી, ધણી રજા જડવા લાગી, સર્વે દિશાઓ રક્તવર્ણ થઈ, તથા મૃગાદિ જનનવશે અને પક્ષીઓ ભયંકર શબ્દ કરવા લાગ્યા. વળી ધણું અંધકારને લીધે કોઈને કંઈ જાણવામાં આવ્યું નહિ, તથા ખીજા અનેક ઉત્પાત થવા લાગ્યા. તે જોઈને યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા કે અરે ! કોણ આપણો પરાભવ કરવા આવ્યોછે ? હે પાંડવો ! તમે સૌ શસ્ત્રો ધારણ કરીને સાવધ થાજો. એમ કહીને યુધિષ્ઠિર ચારે પાસે જોવા લાગ્યા પણ બીમસેનને દીઠો નહિ, તેથી દ્રૌપદીને તથા નકુળ સહદેવને પૂછવા લાગ્યા કે બીમસેન ક્યાં છે ? તે શું કરવા હ્મંછેછે ? અથવા તેણે કાંઈ સાહસ કામ કર્યું છે કે શું ? કમકે તેને તે પ્રમાણે કરવું ધણું પ્રિય છે અરે ! હમણાં યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયુંછે એમ સૂચવનારા ઉત્પાત ધણું યતા જોવામાં આવેછે. યુધિષ્ઠિરનાં એવા વચન સાંભળીને ઉદાર મનવાળી, સુંદર દાસ્યવાળી તથા પતિઓનું પ્રિય ઇચ્છનારી દ્રૌપદી બોલી કે હે રાજન, વાયુથી જડી આવેલા કમળના પુષ્પને મેં લેઈને તેવાં ખીજાં ધણું કમળ જોવાની ઇચ્છા કરી, અને બીમને તે લાવવાની વિનંતિ કરી. આ ઉપરથી મારું પ્રિય કરવાને તે પુષ્પો લેવાને ઈશાન તરફ ગયા છે. દ્રૌપદીનાં આવાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ નંકુળ સહદેવને કહ્યું કે આપણે સર્વે બીમની પાસે જઈએ * * * હે ધટોત્કચ ! તું દ્રૌપદીને વહન કર અને આ તારા રાક્ષસો આજણીને વહન કરશે. ધટોત્કચ આ સાંભળીને પોતાના રાક્ષસોની સાહાયથી પાંડવો, દ્રૌપદો, અને બધા આજણો સર્વેને બીમની પાસે લેઈ ગયો. ત્યાં ભેદાઈને પડેલાં રાક્ષસાદિનાં શરીરોને તેમણે જોયાં, અને ક્રોધયુક્ત થયેલા તથા ગદા ઉગામી ઉભેલા બીમને પણ જોયો તેને જોઈને યુધિષ્ઠિરે મધુર વાણીથી કહ્યું કે કુંતીના પુત્ર ! તારું કલ્યાણ થાજો,

પણ તે દેવતાઓને અપ્રિય એવું આ સાદસ કામ શું કર્યું ! ! હવે જો હું
મારું પ્રિય કરવા ઇચ્છતો હોય તો તારે આવી રીતે કદી ન કરવું. પછી સારૂ
પાંડવો એકલા યજ્ઞ કરાવના પુષ્પોને ગ્રહણ કરીને તે તજાવડીને વિષે પોતાની
ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરવા લાગ્યા તે સમય શિલાઓ રૂપી આયુધ ગ્રહણ
કરેલા, મોટા શરીરવાળા સૌમંધિક વનની રક્ષા કરનારા કુબેરના આકરો
ત્યાં આવ્યા અને તેમણે યુધિષ્ઠિરને, લોમશને, નકુળને, સહદેવને, અને
બીજા સર્વ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યા * * પછી તેઓ અગ્નિનંતા આવવા-
ની વાટ જોઇને થોડાક કાળ ત્યાં રહ્યા”

“ પાંડવો ત્યાં રહેતા હતા તેવામાં એક જટામુર નામે રાક્ષસે બ્રાહ્મણ-
નો વેપ લેઇને ત્યાં આવીને તેમને કહ્યું કે, હું મન્થારાજના કુશળ તથા સર્વ શા-
સ્ત્ર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છું એવા તેના વાક્ય સામળીને યુધિષ્ઠિર,
નકુળ, સહદેવ, તથા દ્રૌપદીને તેના વચનમાં વિશ્વાસ આવ્યો. તે બ્રાહ્મણનું
સ્વરૂપ ધારણ કરેલો દુષ્ટ મતિયજો રાક્ષસ પાંડવોના બાણોના બાથાઓને તથા
ધનુષોને લેવાની ઇચ્છાથી અને દ્રૌપદીનું હરણ કરવાની ઇચ્છાથી લાગ તપા-
સતો કેટલાક દિવસ સુધી ત્યાં રહ્યો. તેનું પોષણ યુધિષ્ઠિર તે બ્રાહ્મણ છે એમ
જાણીને કરતા હતા; પણ જેમ રાખોડીથી ઢંકાયેલો અગ્નિ જાણવામાં ન આવે
તેમ કપટ રૂપી રાખોડીથી ઢંકાયેલો અગ્નિરૂપ તે રાક્ષસ જાણવામાં આવ્યો નહિ.
એક વખત બીમસેન મૃગયા કરવા ગયા હતા. પોતાના રાક્ષસ આકરો સહિત
ધોળાકમ્પ પણ દૂર વનમાં ગયો હતો, લોમશાદિ બ્રાહ્મણો સ્નાન કરવા અને
પુષ્પ લેવા ગયા હતા, તે સમયે જોઇને રાક્ષસે પોતાનું રિક્ષાળ સ્વરૂપ ધારણ
કરી પાંડવોના શસ્ત્રો, દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર, નકુળ, તથા સહદેવને ગ્રહણ કરી તે
ત્યાંથી આગતો થયો. તે સમયે સહદેવ મોટા પરાક્રમથી તે રાક્ષસના હાથમાંથી
છૂટી પડી મ્યાનમાંથી તત્તવાર કાઢી હાથમાં લેઇને દિશા તરફ બીમસેન
ગયો હતો તે દિશા તરફ તેને મોટી ઝૂમ પાડી પોકારવા લાગ્યો. તે વખતે
હરણ કરી જતા રાક્ષસને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે મદ ! તારો ધર્મ નાશ પામે છે,
હું ધર્મનાં તત્તરને જાણતો નથી ! અરે ! મનુષ્યો તથા પશુપક્ષીઓ પણ
ધર્મનો વિચાર કરે છે અને રાક્ષસો તો વિગેયથી તેનો વિચાર કરે છે ! અરે !
ધર્મનું મૂળ તો રાક્ષસો છે અને તેઓ સારી રીતે જાણે પણ છે ! મારે તું
ધર્મનો વિચાર કરી અમને મુક્તિ દેઈ અમારી પામે નહેવા યોગ્ય છે. * * * *
હે દુષ્ટ ! જો તારે સર્વ ધર્મથી રહિત પાઇને દ્રૌપદીનું હરણ કરવું હોય તો

અમને મૂકી દેઇ અમારાં અસ્ત્રો અમને આપી અમારી સાથે યુદ્ધ કરીને તેનું હરણ કર જો તું કંઈ પણ વિચાર કર્યો વગર મનુષ્યની સ્ત્રી આ દ્રૌપદીનું હરણ કરવારૂપ કામ કરીશ, તો જગતમાં અધર્મને તથા અપક્રાંતિને પામીશ. હે નિર્લજ્જ ! તારું આ કામ પાત્રમાં વિષ ઘોળીને પાન કરવા જેવું છે. એમ કહીને યુધિષ્ઠિર રાત્રીએ પોતાના શરીરને ઘણું બારે કર્યું, તેથી બારે કરી પીડા પામેલો તે રાક્ષસ જલદી આલવા સમર્થ થયો નહિ. તે જોઇને યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને તથા નકુલને કહ્યું કે તમે આ મૂઠ રાક્ષસથી બચ પામશો નહિ, મેં એની ગતિને નાશ કરી છે. વળી બીમસેન દૂર નહિ હોય. તે હમણા આવી આ રાક્ષસનો નાશ કરશે. * * * * પછી સહદેવે તે રાક્ષસને કહ્યું કે, હે રાક્ષસ ! હું સહદેવ નામે પાંડવ છું તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા જાઓ રહે. તું મારો નાશ કરીને આ દ્રૌપદીને હરણ કરીને લેઇ જા, અથવા મારાથી નાશ પામીને પૃથ્વીને વિષે શયન કર. એ પ્રગાળે સહદેવ તે રાક્ષસને કહેતો હતો તેવામા દ્વાપમાં ગદા લેઈને બીમસેન ત્યાં આવી પોહોચ્યો. * * * * તેણે રાક્ષસને કહ્યું કે, હે દુષ્ટ રાક્ષસ ! મેં શસ્ત્રની પરીક્ષા કરતો તને જોઇને ઝોળાખ્યો હતો, પણ તે વખતે તને મારવાની ઇચ્છા થઇ નહિ; કેમકે તેં શ્રાવણનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, અમોને અગ્રિય લાગે એવાં વાક્ય કહ્યાં નહોતાં, અમારામાં પ્રીતિ રાખીને અમારી સાથે નિશ્વાસ કર્યો હતો, અને અમારું અગ્રિય કંઈ પણ કર્યું નહોતું. * * * * અરે કાળક્રીડા દોરડાએ કરી ટીંગાવલાએ તે, જેમ જળમાં રહેનાર મત્સ્ય ધાતુના આંકડાના અયમાગમાં રહેલી માંસની ગોળીને ગળે, તેમ આ દ્રૌપદી રૂપ ગોળને ગળી છે. માટે જેમ તે મત્સ્ય નાશ પામે છે તેમ તું પણ નાશ પામીશ. * * * * બીમસેનનાં આ વાક્ય સાંભળીને તે રાક્ષસ યુધિષ્ઠિરાદિનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઇ જાઓ; અને મહાક્રોધયુક્ત થઈ બોલ્યો કે, હે પાપરૂપ ! મારે જે દિશા તરફ જવું હતું તે દિશા તરફ હું ન જઈ શકવાથી અટકી રહો છું એમ નથી; કેવળ તારી વાટ જોઈ ગઈ રહો છું. કેમકે તેં જે રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે તે સર્વ મેં સાંભળ્યું છે, માટે આજ હું તારો નાશ કરીને તારા શરીરના રૂધિર રૂપી જળથી તે સર્વ રાક્ષસોની ઉદ્ધવાન રૂપી ક્રિયા કરીશ. એ રીતે રાક્ષસનાં વચન સાંભળીને બીમસેન મહાક્રોધ કરી તેની સામે યુદ્ધ કરવાને દોડ્યો અને રાક્ષસ પણ સામે થયો, તથા બન્નેનું બાહુચુંદ્ર થવા લાગ્યું. તે જોઈ નકુલ તથા સહદેવ રાક્ષસની સામે આવવા લાગ્યા, તેમને બીમે હસીને કહ્યું કે હું આ રાક્ષસનો નાશ

કરવા સમર્થ છું, માટે તમે જોવા કરો * * * * * ત્યાર પછી બીમસેન
એવી રીતે તે રાક્ષસનો નાશ કરીને પોતાના બાઇ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા ”

ઉપર પ્રમાણે ૧૪૫ થી તે ૧૫૭ અધ્યાય સુધીમા પૂરી થતી કથા ઉપરથી
કવિએ આ નાટકનું ઇતિવૃત્ત લીધેલું છે એ ઇતિવૃત્તમાથી કવિએ કયો કયો
ભાગ કેવી રીતે ગ્રહણ કર્યો છે તથા સી વ્યવસ્થા કરી છે તે આપણે આગળ
જોઈશું

દશ રૂપમા લખેછે કે—

“ સત્તત્રાનુવિત્તિર્નિર્ધન નાયકસ્ય ગ્લસ્યવા ।

વિરુદ્ધ નત્ત પરિત્યાજ્ય મન્યથા ના પ્રવલ્પયત્ ॥ ”

“ કોઈ ઐતિહાસિક ઇતિવૃત્તમા જે વૃત્તાત નાયકના લક્ષણથી અથવા
રમથી વિરુદ્ધ હોય, તેના લાગ કરવો, અને કદાપિ જરૂર લાગે તો ના-
યક તથા રસને અનુમારે તેમા ફેરફાર કરીને અથવા આગળ પાછળ ગોઠવી-
ને નાટકના ઇતિવૃત્તની ગ્યના કરવી ” એજ અર્થમા, આ પ્રમાણે પૂર્વના
કવિએ કૃતા આવ્યા છે તેનાં ઉદાહરણ પણ આપ્યા છે જેમ, ઉત્તરા-
ધવમા તેના કર્તા માયુરાજે રામે કપટ કરીને વાસિને વધ કર્યો છે તે ભાગ
તથા દીધો છે, અને વીરચરિતના કર્તા ભવભૂતિએ એ વાત ફેરવી નાખી
છે એવી રીતે કે, વાસિ રાવણની સાથે મિત્રતા રાખીને રામનો વધ કરવા
આવતો હતો માટે તેને રામે માર્યો એવીજ રીતે ઉપર વિસ્તારથી લખેલા
કથા ભાગમાથી કવિએ ટેટોફ નીરસ ભાગ ગાળી નાખ્યો છે, એમ નાટક
જોતા વાચનારની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ આવશે બહુધા તો અમે પણ કથા ભાગને,
ઉતારે કરતા જે જે ભાગ નાટકકર્તાએ તથા દીધો છે તે તે ભાગ આગળ
જાણવું હ કરી બતાવ્યા છે મહામારતમા એવા પ્રસંગ વ્યાસે બહુ વર્ણવ્યા
છે કે જેથી પાંડવોની દ્રૌપદી ઉપર અસાધારણ પ્રીતિ હતી એમ માન્ય
પડી આવે છે અહીં પણ અપ્યત્ મહત્ત્વ અને જીવનના જોખમમાંથી જોડાઈને
જઈ બીમે કેવળ દ્રૌપદીને શુભ કરવા માટે કમળ લાવવાનું સાદસ કર્યું હતું.
એમ નાટકમાં વર્ણવાયું છે, પણ બીમ આનંદ મોટું સાદસ કેવળ કમળ
લાવવા માટે એ સીસે એટલો ધૈર્યવાન હતો કે નહિ, તથા દ્રૌપદીપ્રતિ બીમ
પાંડવો કરતા બીમની એવી વિશેષ પ્રીતિ હતી કે નહિ, એવાત કવિએ પ્રથમ

ખતાવી આપવી જોઈએ કેમકે જો બીમ પામે એકાદ રાક્ષસનો વધ કરાવી તેના ઉદ્ધત બળની અસર કવિ શ્રોતાના મનપર ન બેસાડે, તેમ દ્રૌપદી સાથે તેનો સહવાસ વર્ણી દ્રૌપદી પરની તેની ગાદી પ્રીતિ પણ પ્રથમ ન ખતાવે, તો આ નાટકના પાછલા અક્રમાં વર્ણાવણું બીમનું જીવ-સાટનું સાહસ, અને તેને દામે યતું કુબેરના અનુચરો આદિકનું મરણ સુધઠિત થાય નહિ. મહાકવિ પ્રેમાનંદના લક્ષ્યમાં પણ આ વાત હતી, એમ તેની નાટકની વસ્તુસ કલના પરથી જણાઈ આવેછે. જુઓ નાટકના પેહેલા એ અક્રમાં બીમદ્રૌપદીનો સૃગાર વર્ણને બીમની દ્રૌપદી પ્રતિ અસાધારણ પ્રીતિ વર્ણવી છે; અને જટાસુરના વધનો પ્રસંગ પણ પ્રથમ વર્ણવાને બીમનું રાક્ષસ હણવામાં સાહસ પણ પ્રથમથીજ મતાપી આપ્યું છે ! પેહેલાજ અંકમાં કવિ મંત્રાનંદ થયેલા રાક્ષસનો અને દ્રૌપદીનો દેખાવ આપેછે, તથા ત્યાંથી નાટક શરૂ કરેછે મહાભારતમાં મન્થાસ્થી થઈને આવેલા જટાસુરને યુધિષ્ઠિર વગર જાળખી રાખેછે, એમ વર્ણેછે, પણ અહીં કવિ યુધિષ્ઠિરના પાત્રને કેવી રીતે જાળવી લેછે ? અહીં દ્રૌપદીદ્વારા મંત્રાનંદને રખાવેછે શ્રીઓ સર્વદા ખીજા પ્રત્યે વિશેષ દયાળુ લાગણીવાળી હોવાથી તેમના કપટ તુરતાતુરત ન જાણતાં જો તેમના કાલાવાછા કરે તેમને માટે બચામણ કરવામાં ઉતાવળી હોયછે; એજ સામાન્ય સ્વભાવ દ્રૌપદીમાં વર્ણવવાથી દ્રૌપદી પાત્રની ખુખીમાં વધારે થાયછે, અને યુધિષ્ઠિર જેવું રાજનીતિજ્ઞ પાત્ર મંત્રાનંદ સરખા કપટી તત્ત્વ સચળની દૃષ્ટિથી જુએછે, એમ વર્ણને પણ કવિએ યુધિષ્ઠિર પાત્રની શોભામાં અત્યુત્તમ વધારો કર્યોછે આમ કહીને અમે વ્યાસ મહાત્માની બૂલ કાઢીએ છીએ, અને પ્રેમાનંદ કવિએ તેને સુધારીછે એમ કહીએછીએ, એમ સમજવું નહિ. વ્યાસ મહાત્માએ ઈતિહાસ લખ્યોછે અને આ કવિએ નાટક લખ્યુંછે, ગાટે નાટકને અનુરૂપ ફેરફાર કરવો કવિને યોગ્ય હતો, અને તે કર્યો છે, એમ અમાર કહેવું છે. કવિ જો ભારતની કથાતેજ અનુસરત, અને નાટકને યોગ્ય ફેરફાર તેમાં ન કરત, તો પાંચાલીપ્રસન્નનાટક જે આજ આપણે રસમંથ જોઈએ છીએ તેવું થાત કે નહિ, એ વિચારવા જેવું છે.

મંત્રાનંદની બીમ પાસે બલામણ કરાવીને તેને રખાવ્યો છે, પણ પ્રસંગ જોઈને તે દ્રૌપદી વગેરેનું હરણ કરી જાય છે. ભારતમાં આ બનાવનું સ્થળ ગંધનાદન પર્વત વડું છે. પણ આપણે બંદરીવનનો કામ્યક આશ્રમ છે, એમ માનવું જોઈએ, કેમકે યુધિષ્ઠિર પ્રથમ ત્યાં રહેતા હતા, અને

સ્થળથીજ ભીગ કમળ સેવાને ગંધમાદન ઉપર ગયો હતો. રાક્ષસે હરણુ ક્યું તે વખતે લોભશાદિ ક્રિયાઓ સ્નાન કરવા ગયા હતા, એમ ભારતમાં કહેછે અને કવિ તેમને ચિત્રરથ ગંધર્વ પાસે અર્જુનની ખચર પૂજવા મોકલે છે. અર્જુન ત્યાં નહોતો એ વાત શ્રોતાને જણાવવાને કવિએ આ રચના કરી છે માટે તે સ્પષ્ટ છે. વચમાં યમનો તથા ધત્તલોગ્ગન વગેરેનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે તે પ્રકીરણ (અત્રાંતર પ્રસંગના એક અંગરૂપ) હોવાથી ઇતિહાસ તરિક્કે જાણે લક્ષ્ય આપવા એવો નથી, વધાપિ નાટકના વાંચનાર કે જ્ઞેનારને તો તે ખરેખરી ગમ્મત આપનારા છે. રાક્ષસ દ્રૌપદીનું હરણુ કરીને પોતાને ઘેર લેઈ જાય છે તથા ભીમ ત્યાં આવીને તેને મારેછે, એટલે બે અંક સમાપ્ત થાય છે. ભારતમાં એવું વર્ણન છે કે ભીમ રાક્ષસને રસ્તામાં પકડી પાડેછે અને મારે છે. આ પ્રસંગમાં પણ આટલો ફેરફાર કરવામાં કવિનો હેતુ નાટક વાચનારના લક્ષ્યમાં તુરત આવે એવો છે. કૃત્ય-ક્રોધ વધ સાંભળવાના પ્રસંગમાં જે ગમ્મત પડેછે તેવીજ શાંઈક અહીં જણાય છે. ઓલોળી મૂઠ રાક્ષસ વાંઘને ઓ જાણી કેવો હામય છે, એ ગમ્મત બતાવવાને કવિએ બે હાલમાં આગળ ચલાવી રાક્ષસને તેને ઘેર પોહોવાડ્યો છે. પણ એ કરતાં એવો ફેરફાર કરવાનું બીજું મોટું કારણ છે તે રસજોત તથા નાટ્યશાસ્ત્રના જાણનારા જોઈ શકશે. આ નાટકમાં પ્રધાન રસ વીર છે તથા તેના અંગજીત રસ શૃંગાર, રૌદ્ર, કરુણ, અને બપ પણ થોડા થોડા વર્ણવાયા છે જે કવિ ભારતમાં લખ્યા પ્રમાણે અધવચ દ્રૌપદીને છોડાવી દેત તો કદાચ રૌદ્ર કે વીર રસ વર્ણવી શકત અને તેથી કમળહરણના પ્રસંગમાં પાછી તેની પુનરુક્તિ થવાથી રસદોષ થાત; માટે એ જગોએ બપ અને શોક-સ્થાપિભાવનું પોપણ કરવાનો કવિને પ્રમંગ થોડ્ય લાગ્યો, અને તેટલા માટે રાક્ષસના વધનો પ્રસંગ તેના ધરમાંજ વર્ણવ્યો. વળી વધનો પ્રસંગ જો આમ ન વર્ણવે હોત, અને રસ્તામાં વર્ણવે હોત તો તેને કોઈ પણ પ્રકારથી નિરોધાન કરવો પડત. કેમકે—

“ દુરાધ્વાનં વર્ષં યુદ્ધં રાજ્યેદશાદિવિપ્લવમ્ ॥

સયોધ માજનં સ્નાનંપુરતં ચાનુલેગમ્ ॥

મધ્યમદહનાદાંતિ પ્રત્યક્ષાણિ ન નિર્દિશેત્ ॥ ”

અર્થ—હર માર્ગનું કમળ, કોઈનો વધ, યુદ્ધ, રાજ્ય અથવા દેશનો નાશ, નગરને ઘેરો ધાત્રવો, લોગ્ગન કરવું, સ્નાન કરવું, ઓ પુરવો

સંભોગ, શરીરે સંદન આદિનો લેપ, અને વસ્ત્ર ધારણ કરવાં કે વસ્ત્ર ખેંચી લેવાં, એ વગેરે પ્રસંગ રંગભૂમિ ઉપર અતાવવા નહિ. ” (દશરૂપ). એવી નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. ત્યારે જો રાક્ષસના વધના પ્રસંગને તિરોબૂત કરત, તો બીજા અંગભૂત રસ વર્ણવવાના પ્રસંગ પણ કવિ ખોત. માટે રાક્ષસનો વધ રાક્ષસના ધરમાંજ કર્યો છે, તેજ હીક કર્યું છે.

ત્રીજા અંકમાં પવનથી ઉડી આવેલા કમળને જોઇને દ્રૌપદી બીમ પાસે તેવાં કમળ માગે છે, અને બીમ તે લેવા જાય છે, એ વર્ણન છે બીમને રસ્તામા બૂતાદિ તથા વનદેવતાઓ મળે છે, એ પ્રકરી રૂપ પ્રસંગ કવિકલ્પિત છે. કવિએ એમ વર્ણ્યું હોત કે “ બીમ ગાંઠ જંગલમાં ગયો, ત્યાં વાઘ હતો ત્યાં વર હતો, ત્યાં હાથી હતો, ત્યાં પાંડા હતો, ત્યાં કેળનાં વન હતાં, ઇત્યાદિ ”. તો તે વર્ણન નાટકને ઘટતું છે એમ કોણ કહેશે ? ત્યારે ગંધમાદનના દેવતાધ્વ વનનું વિકટપણ અને દેવતાધ્વનું અતાવવાને કવિએ બીજું શું કરવું જોઇતું હતું ? વન દેવતાદિકનો પ્રસંગજ આ વાતને ઉત્તમ રીતે અંધ બેસતો યદ્યપે છે. એ પ્રસંગ વર્ણવવામાં કવિએ જે ખુશી કરી છે તે વિષે અમે હવે પછી બોલીશું. અહીં તો માત્ર નાટકનું ઇતિવૃત્ત શું છે તેજ અતાવીએ છીએ.

ચોથા અંકમાં હનુમાન તથા બીમનો મેળાપ ભારતમાં કલ્યા પ્રભાણે વર્ણાયો છે. ભારતમાં હનુમાને યુગયુગના ધર્મ વગેરે કેટલીક વાત બીમના પૂછવાથી કહીએ તેનું વર્ણન છે, તે કવિએ પ્રસંગને ન લગતું હોવાથી તથા રસને નિરૂપયોગી હોવાથી તથા દીધું છે તેમ હનુમાનનું ત્રેતાયુગનું મહાનુસ્વરૂપ બીમને અતાવ્યાની વાત પણ તથા દીધી છે. કેમકે બીમ સરખા પરાક્રમીથી હનુમાનનું પૂછતું સુદાં ખસેડી ન શકાયું, એ વગેરે વર્ણન કરવાથી વીરનો અંગભૂત અદ્ભુત રસ જોડલો આવવો જોઇએ તેટલો આવી જાય છે; તેમ છતાં હનુમાનના મોટા સ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને અદ્ભુત રસ સંપૂર્ણપણે વર્ણવી અંગની અતિવિસ્તૃતિ રૂપ રસદોષ કવિ શામાટે કરે ? આ જગાએ જો કવિએ એ વાત છોડી ન દીધી હોત તો જરૂર અદ્ભુત રસ જે ગૌણ છે તે પ્રધાન થાત, અને તેથી પ્રધાન રસ વીર છે તે જાણે પડી જાત. પણ બીજા કવિએ કરતાં જે પ્રેમાનંદને રસમંદિના વખાણે છે, તે આવી ભૂલ કેમ કરે ?

પાંચમા અંકમાં બંદરીવનમાં રહેલા યુધિષ્ઠરને ઉત્પાતનું દર્શન થાય છે તેથી તેઓ ધર્ટોત્કચ આદિની સાહાયથી સૌગંધિક વનમાં જાય છે. બીમ

તે વખતે હનુમાને બતાવેલી સૌગંધિક વનની તલાવડી આગળ જઈ કુબેરના સેવકોનો પરાજય કરી તલાવડીમાંથી કમળ એટલાં કરી રહ્યો છે ! બીમથી પરાજય પામેલા કુબેરના અનુચરો આ વાતની કુબેરને જાણ કરે છે, ત્યારે કુબેર તેમને માત્ર એટલું જ કહે છે કે “ દ્રૌપદી નિમિત્ત બીમસેન કમળ લે છે એ વાત હું જાણું છું : તેને રોકવો નહિ. ” ભારતમાં એમ છે; પણ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નિર્વહણ સધિને આંતે ચારે પાસથી આનંદની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, માટે કવિ અહીં કુબેરને અને અર્જુનને પણ લાગી મેળવે છે, અને નાટક પૂરું થાય છે.

મહાભારતમાં વર્ણાયલા પ્રસંગોમાંથી ઉપર કહ્યા તેટલા પ્રસંગની સુદર સંકલના કરીને મહાકવિ પ્રેમાનંદે આ નાટક લખ્યું છે. એ નાટકમાં છે, એમ તો એને જોઈને હરકોઈ સામાન્ય માણસ પણ કહી શકશે, પણ રૂપકના રસ કે ઉપરૂપકના અદારમાંથી તે ક્યા પ્રકારનું છે, એ વાત વિદ્વાનોને જાણવા જેવી છે. અમે તેને સર્વ રૂપકોમાં અગ્રગણ્ય નાટકનું નામ આપીએ છીએ. નાટકનાં સદાચ સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે:—

“ નાટકં વ્યાતચ્ચત્તં સ્વાત્પંચ સધિસમન્વિતમ્ ।
 વિલાસસ્તાદિગુણવયુક્તં નાના વિભૂતિભિઃ ॥
 સુસદુઃસસમુદ્ભૂતિ નાના રસનિરન્તરમ્
 પંચાદિકા દશપદાસ્તત્રાકા. પરિકીર્તિતાઃ ॥
 પ્રહ્યાતવંરો રાજર્ષિ પીરોદાત્તઃ પ્રતાપવાન્ ।
 દિવ્યોપદિવ્યાદિવ્યો વા ગુણવાપ્રાપ્તો મતઃ ॥
 એક એવ મેરુગી શૂંગારો વીર એવા ।
 અગમન્યે રસાઃ સર્વે કાર્યો નિર્વહણેદ્રુતઃ ॥
 ચત્વારઃ પંચ વા મુર્યાઃ કાર્યવ્યાટૃતપૂરુષાઃ ।
 ગોપુચ્છાપ્રસમાનં તુ વપન તસ્ય કીર્તિતમ્ ” ॥

આર્થ—“ ઇતિહાસાદિમાંથી પ્રખ્યાત વૃત્તાંત લેઈને નાટક રચવું જોઈએ તથા તેમાં મુખ્ય વગેરે પાંચ સંધિઓ વર્ણવવા જોઈએ: નાટકમાં વિલાસ, મંપતિ વગેરે ગુણ વર્ણવવા જોઈએ તથા નાના પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય પણ વર્ણવવાં જોઈએ. તેમાં મુખ્ય અને દુઃખની કલ્પતિ વર્ણવી જોઈએ. જૂદા જૂદા રસ અવિચિન્નપણે વર્ણવવા જોઈએ. તેમાં એકાદમાં એકાદ પાંચ

અને ઘણામાં ઘણા દશ અંક થવા જોઈએ. નાટકમાં જે નાયક યોજાવે તે પ્રખ્યાત વંશનો રાજર્ષિ, ધીરોદાત્ત વગેરે ગુણનો, પ્રતાપવાન, દિવ્ય અથવા દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિનો જોઈએ નાટકમાં પ્રધાન રસ શૃંગાર અથવા વીર બેમાંથી એકજ જોઈએ. અને બીજા સર્વે રસ અંગભૂત ગણવવા. નિર્વહણ સધિમાં અદ્ભુત રસ વર્ણવવો. નાટકના કાર્યમાં ચાર કે પાંચ મુખ્ય પુરોનો ઉપયોગ કરવો. તથા તેના અંકની રચના ગાગના પૃછડા જેવી કરવી, એટલે પેહેલા અંક કરતાં બીજો અંક નાનો, એમ ઉત્તરોત્તર અંક નાના કરવા. "

આ બધાં લક્ષણો જે પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં હોય તે તેને સ્ખ-
માન્યપણે નહિ પણ યથાશક્તિ નાટક કહેવું જોઈએ. આ નાટકનું ઇતિ-
વૃત્ત મહાભારતમાં છે, અને તે વળી પાંચવસંબધી હોવાથી વિશેષ પ્રખ્યાત
છે. એમાં સુખ, પ્રતિસુખ, વગેરે પાંચ સધિઓ વર્ણવાયા છે, તે તેની
ટીકામાં તે તે ઠેકાણે ખતાવવામાં આવ્યું છે, અને આ વિવેચનમાં પણ
અમે તે યોગ્ય રથજે રકુટ કરીશું વળી આ નાટકમાં યદ્યાદિક સંપ-
ત્તિ, નૃસ્યાદિક વિલાસ, અને શૌર્યાદિક અથવા વનશોભા આદિક વિભૂતિ
પણ વર્ણવી છે. દ્રૌપદી આદિ પાત્રોનું પ્રિયસમાગમ વગેરેથી સુખની અને
જટાસુરે કરેલા હરણ વગેરે પ્રસંગથી દુઃખની ઉત્પત્તિ પણ વર્ણવી છે. એમાં
બીમ અને દ્રૌપદીના પ્રસંગદ્વારા શૃંગાર, વિધાર્થીઓ અને બીમધટાત્કચ-
ના પ્રસંગદ્વારા ભયાનક, જટાસુર અને દ્રૌપદીના પ્રસંગદ્વારો દરજી, જટાસુર
અને બીમના પ્રસંગદ્વારા રૌદ્ર, બીમના અને હનુમાનના પ્રસંગદ્વારા
અદ્ભુત તથા બીમ અને યક્ષસેવકોના પ્રસંગદ્વારા વીરરસ નિરંતર જમાવ્યો
છે. એ બધા રસો સંતત છૂટા છૂટા પણ એકના અંતર્ધાન થવાની સાથે
બીજાની ઉત્પત્તિ થાય એમ સંકળાયેલા આ નાટકમાં જોવામાં આવેછે, તથા
જેમ માળાના મણકામાં આખો દોરો સળંગ હોય તેમ વીરરસ આખા નાટકમાં
આદિથી અંતસુધી પ્રધાનપણે જોવામાં આવેછે. આ નાટકના અંક પણ પાંચ
કરેલા છે. બીમસેન નાયક છે તે પ્રખ્યાત ચંદ્રવંશનો રાજર્ષિ છે. વળી તે ધીરો-
દાત્ત પણ છે. કેમકે શોક અને ક્રોધાદિકથી તેનું ચિત્ત પરાભવ પામતું નથી.
તેને જટાસુર ઉપર ક્રોધ થાય છે ખરો, પણ જટાસુરને મારવો એ જાણે તેને
મન રમત હોય તેમ તે તેની સાથે દ્રૌપદીના વેશમાં દંકાદને ગમ્મત પણ કરે
છે. વનદેવતાઓ ઉપર તે ક્રોધ કરે છે પણ સ્ત્રીઓને હણવી નહિ, એવું હનુ-
માનનું વચન તેના હાથે છે. એવી રીતે વીર પુરુષને ઘટે તેટલો ક્રોધ જે

કે વર્ણ્યો છે તથાપિ તે ક્રોધથી ગાડો બની ગયો હોય તેમ વર્ણ્યું નથી, માટે તેનું મન ક્રોધથી પરાભવ ન પામીને વિવેકની મર્યાદામાં રહેલું હોય તેમ વર્ણ્યું છે બીમનામા આપણે કોઈ કોઈ કામે આત્મસ્તુતિ દેખીએ છીએ પણ તે એની પ્રસંગાનુસાર છે કે તેથી એની ધીરોદાત્તા બગડતી નથી. તે અતિ ગંભીર છે. બીમનું પાત્ર મહાત્મા બ્યાસે પણ અક્ષમાશીવ વર્ણ્યું છે માટેજ આ કવિ પણ એક જગોએ બીમ પાસે કહેવરાવે છે કે “ક્ષમાની તમા ! અને તે બીમબદ્ધને । ।” એમ છતાં તેજ જગોએ તેણે દ્રૌપદીના મર્મ-વેષક વાક્યની તેને (દ્રૌપદીને) ક્ષમા પણ કરી છે આમ વર્ણ્યેને કવિએ ધીરોદત્ત યદ્દ જતા બીમ પાત્રની ધીરોદાત્તા બળવી છે બીમમા નિમૂદ (અતરમા દ કાયસો) અદ્ધકાર તો ધણો હતો. એ એટલી સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે તેને ઉદાહરણની જરૂર ધારતા નથી છેવટે તે દદન્ત અયવા જે અગીકાર કર્યું હોય તે છોડે નહિ એવો હતો, એમ પણ કવિએ બીમ હતુ-માનના મેળાપ વખતે વર્ણ્યું બતાવ્યું છે હતુમાને બીમને કહ્યું કે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે દિવ્ય કમળ હું જ તને લાવી આપું ” ત્યાં આગળ બીમે તે કમળ ગમે તેટલા કપડે પણ પોતેજ લાવવાની ઇચ્છા કરી, એથી તેનું દદન્ત વ્રતપથ્ય જળવાયું છે

કોઈ કદેશે કે બીમ નાયક ધીરોદાત્ત નહિ પણ ધીરોદત્ત હતો કમકે તે શૌર્યોદિ મદવાગો, અમહનશીય તથા આત્મસ્તુતિ કરવાવાગો હતો પણ આ વાત ખરી નથી, એમ નીચે લખેલા ધીરોદાત્તના તથા ધીરોદત્તના લક્ષણથી માવમ પડશે દશરૂપના ખીજ પરિચ્છેદમાં ધીરોદાત્તનું લક્ષણ મંચકાર લખે છે કે—

“ મહામત્વોઽતિગમીર* ક્ષમાવાનવિકલ્પન* ।

સ્થિરો નિમૂદાદકારો ધીરોદાત્તો દદન્ત. ॥ ”

અર્થ—“ મોટા ધૈર્યવાળો, અનિર્ગંભીર, ક્ષમાવાન, આત્મસ્તુતિ નહિ કરનાર, સ્થિર, નિમૂદ અદ્ધકારવાળો, તથા દદન્ત હોય તેને ધીરોદાત્ત નાયક બોલ્યો ”

હવે તેજ અથવા ધીરોદાત્તના લક્ષણ લખે છે કે—

“ વર્ષ માત્સર્યે મૂયિષ્ઠો માયાહ્વપરાયણઃ ।

ધીરોદ્ધતસ્ત્વહંકારી ચલધ્વન્દો વિકૃત્યનઃ ॥ ”

અર્થ—“ અત્યંત ગર્વ અને અત્યંત અદેખાઈવાળો, છળ કપટ કરનાર, અહંકારી, અસ્થિરગનવાળો, ચંડ—ભયંકર કોપવાળો અને આત્મસ્તુતિ કરનારો હોય તેને ધીરોદ્ધત બોલ્યો. ”

બીમ નાયક આ નાટકમાં કેવી રીતે વર્ણાયોછે તે જોવાથી આ વાતનો ખુલાસો થઈ જશે. બીમને છળકપટ કરનારો તથા અસ્થિર મનવાળો કવિએ કોઈ જગોએ વર્ણ્યો નથી; અને ‘ખડ’ પૂછે તો વર્ણાય પણ નહિ. બહુધા પ્રતિનાયકને ધીરોદ્ધત વર્ણવવામાં આવેછે. આ નાટકમાં જટાસુર એ પ્રતિનાયક છે માટે તેને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે—

“ દુષ્ણો ધીરોદ્ધતઃ સ્તબ્ધઃ પાપકૃદ્વચ્ચની રિપુઃ । ”

એટલે લોભી, ધીરોદ્ધત, સ્તબ્ધ (જડ—અક્રડ), પાપી, વ્યસની અને નામકનો શત્રુ, એવો પ્રતિનાયક યોજવો. અને એ પ્રમાણે જટાસુરની યોજના પણ કવિએ કરી છે. તેને દ્રૌપદીના લોભવાળો વર્ણ્યો છે; ધર્મરાજનાં સામવચન અને દ્રૌપદીનાં પ્રાર્થનાવચન તે માનતો નથી, એમ બતાવીને તેને સ્તબ્ધ પણ વર્ણ્યો છે; તેના બારણા આગળ મનુષ્યનાં ચૂંશી બાધેલાં શરીર પડેલા કહીને તેને પાપી વર્ણ્યોછે; તે મનુષ્ય સ્ત્રીઓનું હરણ કરેછે, એમ બતાવીને તેને કામાદિ વ્યસનવાળો વર્ણ્યો છે, અને તે બીમની નિંદા કરે છે, એમ બતાવીને તે દ્વારા તેને નાયકનો શત્રુ પણ વર્ણ્યો છે. પ્રતિનાયકના એ બધા ગુણ સાથે તે ધીરોદ્ધત પણ હોવો જોઈએ. દ્રૌપદી આદિ તથા પાંડવોને લેઈ જતી વખતે તેનાં વચન તપાસો તેમાં ગર્વ અને અહંકાર ભાવમ પડી આવે છે. તે મંત્રાનંદ યદને રલો છે તેમાં તથા દ્રૌપદીને છેતરવાને તે અર્જુન તથા બીમનું રૂપ ધરીને આવે છે. તેમાં, તેની માયા તથા છળ કપટ જણાઈ આવે છે. મંત્રાનંદ રૂપે છતાં તે વિદ્યુદ્ધાહિની અદેખાઈ કરે છે એ તેના મસર ગુણ છે. અને એજ રીતે ધીરોદ્ધતપણનાં બીજાં લક્ષણ પણ તે પાત્રના વર્ણનાલાં ઠામ ઠામ મળી આવશે.

બીમ નાયક જેમ ધીરોદ્ધત છે તેમ પ્રતાપવાન છે; જે ન હોય તો બૂત-મેતાદિ, વ્યાઘ્રસિંહાદિ, અને યક્ષરાક્ષસાદિ તેનાથી પરાભવ પામત નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ સ્વતઃ ક્રુરેર પણ એમ ધડછે કે, બીમની વાંચેલી વસ્તુને

આપતા યજ્ઞોએ આડ પ્રી વાર લગાડી તેની ક્ષમા બીમ આપશે કે નહિ ! ”
આ નાયકનો પ્રતાપ નહિ તો શુ કહેનાય ? વળી બીમ દેવથી માનુષીને પેટે
અનતરેલો હોવાથી દિવ્યાદિત્ય નાયક છે

નાટકમાં એક પ્રધાન રસ જોઈએ તે પ્રમાણે આ નાટકમાં વીરરસ પ્ર-
ધાન છે, અને બીજા પાછળ કહ્યા તેના રસ અગમ્ય અથવા ગૌણ છે નિર્વ-
દ્ય સધિમાં હનુમાનાદિના પ્રસંગમાં તથા વનમાં આનંદા વૃક્ષો ઉપાડી ફેંકી
દેવાના પ્રસંગમાં અદ્ભુત રસ પણ વર્ણવેલો છે આ નાટકમાં બીમ, જટાસુર,
અને વિદુષક એ ત્રણ પુરુષ અને દ્રૌપદી તથા વસંતિકા એ બે સ્ત્રી મળીને
પાંચ પાત્રો મુખ્ય કાર્યમાં વ્યાપ્ત છે આ નાટકના અંત પણ ઉત્તરોત્તર નાના
પાત્રો ગયા છે માટે ગોપ્રચ્છાદ્ય સમા । નાટકનું નિબંધન પણ યથુ છે

આ પ્રમાણે એમાં નાટ્યના સર્વે લક્ષણો યથાર્થિત હોવાથી તેને શુદ્ધ
નાટકનું નામ ધટે છે પાછળ કહ્યું તેમ એના પાંચ અંક કરેલા છે. અંકનું
લક્ષણ સાદિત્યદર્પણમાં લખે છે કે—

“ પ્રત્યક્ષનેત્રચરિતો રસમાવસમુજ્વલ ।
મોદગુડશન્દાય ક્ષુદ્રચૂર્ણકસયુત ।
વિચ્છિન્નાગતરૈકાથ વિચિત્સલ્મનષિદુક ।
યુક્તો ન બહુમિ કાર્યે શાગ્રસહૃતિમાન્ ન ચ ।
નાના વિધાનસયુક્તો નાતપ્રતુલપથ્યાન્ ।
આવદનકાના કાર્યાણામવિરોધાદ્વિનિર્મિત ।
નાનેકદિનનિવર્ત્યકથયા સપ્રયોજિત ।
આસનનાથન પાત્રૈર્વિચિત્તચતુસ્તયા ।
દગ ત્વાન વધો મુદ્ધ રાગ્યદશાદિવિદુર ।
વિરાદો મોઝન શાપોત્તમૌમૃત્નુ રત તથા ।
દત્તચ્છેદ્ય ન વચ્છેદ્ય મન્યનાદાનર ન યત્ ।
શયનાધરપાનાદિનયસાશુભોવનમ્ ।
સ્નાનાનુલેપન યૌગિકૈર્મિતૈર્મિતા નાતિસ્તર ।
દગમરેજાદીપામમાલ્યગણિતમપિ ।
પ્રયશ્ચાપચર્ચિતૈર્નુક્તાભાવસાદૃશ ।
અત્તનિષ્ઠાવનિગતપાત્રોઽશત વૈર્ણિત ॥ ”

અર્થ—અંકમાં નામકતું ચરિત પ્રત્યક્ષ દેખાડવું. તેને રસ અને ભાવની વ્યંજનાદિથી પ્રકાશિત કરવો. તેમાં શબ્દોની યોજના સૌને સમજાય એવી કરવી, અને કદાચિત્ ગૂઢ શબ્દ વાપરવો પડે તો ટુંકામાં તેની સમજણ પણ આપવી. તેમાં જુદાં જુદાં પ્રાસગિક ઇતિવૃત્ત વર્ણવવાં પણ તે બધાંનો સંબંધ મુખ્ય ઇતિવૃત્ત સાથે મળવો જોઈએ. (પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત પણ એવું ન જોઈએ કે જેને ઉપાડી, લેવામાં આવે તોપણ મુખ્ય ઇતિવૃત્ત ખંડિત ન થઈ શકે). પતાકારપ્રાસગિક ઇતિવૃત્તનું બીજું અંક પૂરો થતાં નાશ ન કરવું, પણ કોઈક વળગેલું રાખવું, એટલે તેનો સંબંધ તે પછીના અંકોમાં નીકળી આવે એમ કરવું. એકજ અંકમાં અનેક કાર્યવાળા વૃત્તાંત યોજવા નહિ (ખરું જોતાં તે ગમે તેટલા અંકવડે આણું નાટક બનવું હોય તથાપિ તેમાં કાર્ય (પરિણામ) એકજ આવવું જોઈએ). અંક પૂરો થાય ત્યાં આગળ બીજો સંહાર ન કરવો, પણ બીજા એવાં મૂકવાં કે તેનાં ફળ પછીના અંકોમાં જોવામાં આવે. નાના પ્રકારનાં વિધાન એક અંકમાં બતાવવાં અને અતિશય પદ્ય તેમાં આણવાં નહિ. અંકની રચના એવી રીતે કરવી કે જેથી નાયકાદિનાં આવશ્યક નિત્યકર્માદિને બાધ આવ્યો છે એમ જોનારને જણાય નહિ. વળી, એક અંકમાં અનેક દિનથી બને એવું ઇતિવૃત્ત પણ આણવું નહિ. ત્રણચાર પાત્ર અને નાયક અંકમાં વારાફરતી આવે એમ રચના કરવી. દ્વરથી બૂમ મારવી, વધ કરવો, યુધ્ધ, રાજ્યભંગ, દેશભંગ, વિવાહ, ભોજન, શાપ, શાપનો ઉત્સર્ગ, મૃત્યુ, સંભોગ, દાંતે ફરીને કાપવું, નખથી કાપવું, અને બીજાં પણ એવું લેખમણ હોય તે, શયન, અધરપાન, નગર વગેરેને ઘેરો ઘાલવો, સ્નાન કરવું, શરીર ચંદનાદિનો લેપ કરવો, એવા બનાવ રંગભૂમિ ઉપર દેખાડવામાં આવે એવું વર્ણન અંકમાં કરવું નહિ. પટરાણી, પરિજન, પ્રધાન, વેપારી, એ સર્વેનાં એવાં પ્રત્યક્ષ ચિત્ર બતાવવાં કે જેથી ભાવ અને રસ દીપી નીકળે અંકને અતે રંગભૂમિ ઉપરથી બધાં પાત્ર જતાં રહે એવી રચના કરવી.”

પંચાક્ષીપ્રસન્નનાટકના અંકો એ લક્ષણોથી યુક્ત છે કે નહિ તે જોઈએ. બીજા નાયક છે અને તેનું ચરિત દરેક અંકમાં પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવે છે, તથા તે કેવું રસમય તથા ભાવવ્યંજક છે તે ટીકામાં પણ બહુ રથજે બતાવ્યું છે એટલે અહીં તેનું પુરાવર્તન કરતા નથી. એમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ ભાષા સંસ્કૃતપ્રાય હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યને શબ્દાર્થ જટિલ આવે તેમ નથી, પરંતુ તે તે રથજે પાત્રાનુરૂપ ભાષા હોવાથી તથા ભારતી વૃત્તિથી વર્ણન કરવાનું હોવાથી કેવિએ તેમ કર્યું છે. એમ છતાં પણ એકંદરે અંકની ભાષા-

રચના સરલ અને લૌકિક પ્રચારવાળી છે, તે તો આ નાટકમાં સમાયલી કંઈ સંકટો કહેવતોથીજ માલમ પડી આવે છે. આમાં રાક્ષસની બાપા કંઈક વિચિત્ર છે. પણ તેનો ખુલાસો તેજ રથજે દીકામાં આપ્યો છે. અહીં એ વિષે એટલું જોવાનું છે કે તે બાપા ગમે તેવી વિચિત્ર યોજના છતાં પણ શ્રીતાને સમજવાને યોગ્ય કરી દીધી છે; આમાં દ્રૌપદીનું જટાસુરથી હરણ, એ પ્રસંગ અવાંતર કથારૂપ છે, પણ તે પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત હોવાથી તેનું બિંદુ (ખીજ) પેહેલા અંકની અંતે નાશ કર્યું નથી. તેમ તે ઇતિવૃત્ત ઠેઠ નિર્વહણ સધિસુધી પોહોચાડીને છેવટે પણ જટાસુરનો બાર્છ ઘટાસુર સ્ત્રીમતે રોકવા આવ્યો ત્યાં સુધી પોહોચાડયું છે. કમળની પ્રાપ્તિ અથવા પાંચાલીને પ્રસન્ન કરવી એ એકજ કાર્ય બધા અંકોએ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે.

• પેહેલા અંકમાં યસુપ્રસંગ તથા બીમદ્રૌપદીનો વનવિહાર, આ બે પ્રસંગ વપર્યા છે તે બે દિવસનું ઇતિવૃત્ત છે. ખીજા અંકમાં જટાસુરના વધનો પ્રસંગ છે તે એક દિવસનું ઇતિવૃત્ત છે. તથા આઠીના અંકોમાં બીમ કમળ લેવા ગયો તે પ્રસંગ છે. તે પણ એકજ દિવસનું ઇતિવૃત્ત છે. એવી રીતે એક અંકમાં અનેક દિવસોનું ઇતિવૃત્ત આપ્યું નથી. જટાસુરનો વધ રંગભૂમિપર બતાવ્યો નથી, એ વિષે તો પાછળ કહેવાઈ ગયું છે. કવિએ બીમ દ્રૌપદીના બે પ્રસંગમાં શૃંગારની છેક છેલ્લી સીમાનું દર્શન કરાવી મુક્તિપૂર્વક પ્રસંગ બદલી નાખ્યો છે, એ પણ કવિના આતુર્યને ધન્યવાદ અપાવે એવું છે. અર્થાત્ સંભોગાદિ પ્રસંગ પણ સંભાળથી વળ્યા છે. એ વિના અંકનાં ખીજાં લક્ષણો પણ આ નાટકના અંકોમાં એવાં રકુટ જોવામાં આવે છે કે તે વિશે વિશેષ વિસ્તાર કરી અકાંડપદ્ધતિ કરવું હીક નથી. આવી રીતે નાટક તથા અંકના સંપૂર્ણ લક્ષણવાળા આ મંથને હવે આપણે વાંચવા માંડીએ.

• મંથકાર પ્રથમ નાન્દીદ્વારા નાટકની વરતુનું સૂચન કરીને પૂર્વરંગ કરે છે. આ નાન્દી દ્રાણે બોલવી તે કાંઈ નાટકમાં લખ્યું નથી; કેમકે જૂના કવિઓ તેમ કરતા નથી. પણ તે સૂત્રધારેજ બોલવી એવું અનુમાન થાય છે. હવે સૂત્રધાર અને નટનો સંવાદ આવે છે તે જાણવા જોવો છે. જૂજરાતી બાપાની તે વખતમાં કેવી અવગણના થતી હતી, તેનું બહુ સરસ ચિત્ર કવિએ આપ્યું છે. તેમ કવિની જૂજરાતી બાપાના અભિમાનની તીવ્ર લાગણી પણ ત્યાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ! આ રથજે કવિએ સૂત્રધારના અને નટીના

સુખમાં મૂકેલા શબ્દો પ્રત્યેક ગૂજરાતી ભાષાના અભિગાનીના હૃદયની આર-
પાર નીકળી જાય એવા છે. “ વિધાતાએ શું આ રંગભૂમિ બાળી સ્વભાષા
પર ભાવ ધરે એવો એકંકેય સ્ત્રાગ નહિ નિષ્પન્નવ્યો હોય! ” ‘ ગુર્જરાણા મધ્ય
ઞ્ચ ’ એ પદ વખતારના સુખમાં ધૂળ નાખવા એકંકે પદે થઇ રહી શકે. ”
“હવે તારા જન્મ ગુર્જરી ભૂમિમાં થયો છે એમ હું ગણીશ. બાકી બીજા મા-
ટે તો હું આમ માનું છું ... અથવા ‘ મૌન સર્વાય સાધનમ્ ’ આ વાક્યો
કનિના મનનો કયો ભાવ મૂચવે છે ? પ્રેમાનંદના પેહેલા અને પછી અનેક
કવિઓ થયા હશે, પણ ગૂજરાતી ભાષા ખંડિતનાનું પણ લેઇ પાંચડી ન પેહે-
રનાર બીજો એક તો કોઇ જોઇએ ! અસ્તુ પ્રમાનંદના આવા પરિશ્રમ
માટે આપણે તેના ઉપકૃત છીએ.

પૂર્વરંગ પછી નાટકની પ્રસ્તાવના શરૂ થાય છે તેમા ઉપર કહેલી વા-
ત વર્ણીત છે. પ્રસ્તાવનામા નટીનું ઋતુને આશરીને ગ્રાપન છે તેમા પણ
ગૂજરાતી ભાષાની જ ચાત છે ! તે પછી પ્રયોગાતિશય નામે પ્રસ્તાવનાના
એકથી પાત્ર પ્રવેશ કરાવ્યો છે, તથા પ્રસ્તાવના, પૂરી કરી છે.

પેહેલા અંકમાં પેહેલો પ્રવેશ પાંચાલી તથા મંત્રાનંદનો છે. પાંચાલી
પોતાની બદરીવનની ઝૂંપડીમા ઉભી છે અને માયાવી રાહસ મંત્રાનંદ થઇને
તેને વિનવે છે કે સુધિહિર આગ તરફ શકાની નજરથી ન જુએ તેમ કરે.
આહી દ્રૌપદીની દયાદ્રવિતા, ઉદારતા, વિનય, બાહ્યપ્રતિ તેના પૂજ્યભાવ,
પોતાના સ્વામી ઉપર તેના આસ્વા, અને રાજનીતિનું પરરાણી તરિકે વાર્તાના
મર્મને સ્પર્શ કરનારા તેના પ્રશ્ન જોઇને વાચનાર વિસ્મય પામ્યા વિના રહેશે
નાહિ. પાંચાલી અને મંત્રાનંદની વાત ચાલતી હતી તેવામાં સ્મરનર્થક
(વિદૂષક) પ્રવેશ કરે છે વિદૂષક સાં મંત્રાનંદને જોઇને કહે છે કે, “ ભટકું!
અહીં આવ્યા છો કે ? જોજો ઘડોલાડવો ન થઇ જાય ! ” આથી તથા
મંત્રાનંદ પણ દ્રૌપદીમાથે જોવતા એક જ વાર અપહાસ પડે છે તેથી
કનિએ આત્માને બહુ સૂક્ષ્મપણે જણાવ્યું છે કે મંત્રાનંદ કોઇ નવીન અને
વિલક્ષણ માણસ છે એવી રીતે આરબમા બીજનો નિલેપ કરીને કવિ સુખ-
સંધિ વર્ણવેલા શરૂ કરે છે.

બીજો પ્રવેશ નકુળનો છે. નકુળ પોતાની સ્થિતિનો શોક કરે છે તે
દ્વારા માડવેનાં તે વખતના સ્થિતિ વર્ણવેલો છે. તથા એવી સ્થિતિમા પણ

મુદ્રાશક્તિમિલિતોપચારગટે તેઓ યશ કરતા, માટે તેમના મનનો ઉત્કર્ષ પણ વર્ણવ્યો છે. 'ગમે તે દી દ્વિગિતિ પ્રાપ્ત યાપ તથાપિ ગદ્યાન પ્રરયો વિવિધ્યા પામતા નથી,' એવું પ્રાચીનસમ્ય અહીં કવિએ મુધિષિરાદિના ચરિત્રથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે નકુળના પ્રવેશમા ત જોઈયો પોતાનો સ્થિતિનો શોક નથી કરતો તે કન્યા તે પ્રાપ્તિના વનવાસ સંકટનો વધારે શોક કરે છે. અને તેમ કરીને પ્રત્યક પાડવને પ્રાપ્તિ કેસ વાદાલી હતી તે બતાવી આપ્યું છે. એવી વાદાલી દ્રોહી જે માગે તે આજ્ઞા આપવાને પાડવા તત્પર થાય, એવી પણ એ વૃત્તાતથી કવિએ સૂચના કરી છે.

આ પ્રવેશનું સ્થળ રસ્તો છે, તેથી હવે પછીના ત્રીજા પ્રવેશમા મમ્મશાળાના દેખાવ આપવાનો અવકાશ આપવા માટે બન્યું આચ્છાદન (cover) ન આપ્યું હોય તેવું છે આગળના પ્રવેશની દૃશ્યકતનુ અવલોકન કરતા આપણે જોઈશું કે બહુધા બધેય એક દ્રશ્ય (scene) અને એક આચ્છાદન એમ કવિએ ક્રમવાર આપ્યું છે હાલના વખતમાં જે નાટકો બજાય છે, તેમાં પ્રવેશનો આવો ક્રમ બહુધા હોય છે તોજ તે બજાવવાને અરજ પડે છે પ્રેમાનંદના વખતના આજની રીતે નાટકો નહિ બજાવતા હોય એમ માનવાને કારણે છે. તેમ છતાં ઘણા પ્રાચીન વખતમા મહાએ (ચિત્રપટ) મહિન નાટકો બજાતા હતા એવાત પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કરેલી છે. તેવી રીતે દેખાવ આપી બજાવવાનો વિચાર મનમા રાખી પ્રેમાનંદ આ નાટક લખ્યું હોય તો પ્રેમાનંદની શુદ્ધિ વિષે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્રીજો પ્રવેશ ધૌમ્ય લોભશનો છે. આ પ્રવેશમાં મુનિઓની સંસ્કૃત-મય ભાષા તથા ઉદાહરણાર્થ સંસ્કૃત ભાષાની કહેવતો વગેરે જ્ઞેવામાં આવે છે. મુધિષિર યજ્ઞમાન થઈને કોઈ નાનો યજ્ઞ કરે છે તમા ધૌમ્ય લોભશ તેના યાજ્ઞક છે આ પ્રવેશમાં કવિ મંત્રાનંદને લગાર વધારે ઉધાડો પાડવા જોવો કરે છે સ્મરવર્ધ કરી જગો મંત્રાનંદને પ્રાપ્ત કરી આપવાની ઇચ્છા દ્રૌપદીની હાવાથી સ્મરવર્ધ અને મંત્રાનંદની સ્પર્ષા અહીંથીજ ચાલુ થાય છે સ્મરવર્ધકને સોપેલું ધી મંત્રાનંદ મંતાડી પછીથી પોતે જોળા આપે છે અને એમ કરી સ્મરવર્ધકને હલકો પાડી પોતે વાદાવો માથે છે. પ્રતિનાયકના લદાણમાં વણેલા છળ અને મત્સર શુભો વાંચનારે અહીં વાદ કરવા. કેટલાક લક્ષ્ય નાટકોમાં જેમ અમંબદ્ધ વાંચી જોલસાનેજ વિદ્યેશનું પાત્ર મોજે છે તેમ અહીં કવિએ કર્યું નથી, તે પણ જોવા જેવું છે. વિદ્યુતકના બધા વાક્યો સચુ-

કિતક ગર્ભાર્યવાળાં, પ્રસંગને લગતાં, તથા તેની સાથે શ્રોતાના હૃદયને હાસ્યથી વિકસિત કરનારાં અહીં વર્ણવાયા છે. તેનાં કર્મ પણ તેવાંજ વર્ણવાયાં છે. મહાપ-
ત્નથી મેળવી પૂર્ણાદુતિ સમયે હોમવા રાખી મૂકેલું ધી પુન્દર શબ્દથી
શરૂ થતા મંત્રને અતે હોમયું, એમ આગા કર્યા છતાં વિદ્વપક ફક્ત
તે મંત્રનો પ્રારભ યતાંજ પુન્દરમાના પુન્ એટલા અક્ષરો સાંભળી
પૂરણ થયું, એમ સમજી હોમી દેહે, અને તેથી ગંભીર મદર્પિઓ શુરમે
થાય છે, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર દિગ્ગમીર યાત્ર છે, ખીજવાવડી દ્રૌપદી (વિદ્વ-
પકને) મેહેણાં ગારે છે અને મંત્રાનન્નો તેની માથે પડછો નાખી તેનો
પક્ષ કરે છે, તથા એ સમયે જોઈ વિદ્વપક બાપડો ખસિયાણો પડી જાય છે.
આ સર્વ દખાવ જ્ઞેનારના મનને કેના આકર્ષણ કરે એવા છે, તે રસમ વિના
ખીજ બાજેજ જાણી શકશે !

એથી પ્રવેશ બોજનગાળાના રસતાનો છે. (હવે પછીના પ્રવેશમાં
આશ્રમ પામેના ઉપવનનો તથા ક્રમજવાળા સરોવરનો દેખાવ આપનામાં આ-
પશે તેનું આ આચ્છાદન જાણવું.) અહીં પ્રથમ મંત્રાનંદ એકલો પ્રવેશ કરેછે.
તેના બોલવા પરથી હવે આતાઓ સમજે છે કે તે બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મ-
ણના વેષમાં છૂપાયેલો રાક્ષસ છે આ વાત તેની પછી પ્રવેશ કરનારા ભાર-
તીમટ, બોગબટ, સોમમટ, મોદકાનદ, સદાશિવ, વગેરે દ્વિજનેની તેની સાથેની
વાતચિતથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કવિએ આ જગોએ એવી રચના કરી છે
કે બ્રાહ્મણો ને રાક્ષસ છે એવો બેદ જાણ્યા વિનાજ તેની સાથે વાત કરે છે,
અને રાક્ષસ એમ બીદે છે કે રજેને મને જાણી ગયા હોય ! તથા શ્રોતાઓ આ-
તરીપૂર્વક જાણે કે એ રાક્ષસ છે. નાટકસાજેને પત્રાકરચાનક દહે છે તેના
જેવી આ રચના છે.

પાચમે પ્રવેશ તલાવમાં ક્રમજ તોડતા બીમનો છે. પાછલા પ્રવેશમાં શૂંગા-
રના તદ્દીપન વિભાવ છૂટા છવાયા વર્ણવાયા છે તે સર્વનો અહીં ઉપયોગ થવાને શૂં-
ગાર વર્ણુઓ છે. પ્રથમ વસંતિકા અને પછી પાચાલી પ્રવેશ કરેછે. મંત્રાનંદને
માનીતો કરાવવા બીમને દ્રૌપદી આ જગોએ બલામણ કરેછે. આ પ્રવેશમાં
શૂંગાર કેવી રીતે વર્ણવાયો છે, તથા તેને કેવી રીતે નાટકના ઇતિહતમાં
ઉપયોગી કરી લીધો છે, તે દહેવા કરતાં તે રમજે જોવાયીજ વિશેષ અનુભ-
વમાં આવશે.

છટ્ટા પ્રવેશ મુનિશિષ્યોનો છે. કૃશભટ, પુષ્પભટ, ભયભટ, નયનાથ, વિશ્વામનાથ, સામ્યનાથ, કામ્યનાથ, એવા નામવાળા વિદ્યાર્થીઓ મૃગયાએ જતા જીમને મુનિનો સંદેશ કહેવા આવે છે, તથા ઘટોત્કચને અને જિમને દેખીને બીહેછે બારવાવર્યાની મનની સ્થિતિ, તથા તે વખતના અભિનય કવિએ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી રીતે આ સ્થળે વર્ણવે છે બીજા અંકમાં એમ વર્ણુશે કે ભોમની ગેરહાજરીમા મંત્રાનંદ ત્રણ પાડવો સહિત દ્રૌપદીને હરી ગયો, એ વાતને સુધટિત કરવાને આગળથી આ પ્રવેશ વર્ણુ મૂક્યો હોય એમ લાગે. પેહેલો અંક અહીં પૂરો થાય છે.

બીજા અંકના પેહેલા પ્રવેશમા પાચાવીની પર્ણકુટી નજરે આવે છે. પાંચાવી પોતાને થતા અપશુકનો જોઈ કરેછે, તેવામા વસતિકા આવીને તેને બધની ખબર આપેછે, વસંતિકાના બચતું આ ઠેકાણે કવિએ ઠીક વર્ણન આપ્યું છે પછી અનુક્રમે તેજ જગ્યાએ સદહેવ, નકુલ અને યુધિષ્ઠિર આવી અહે છે તથા શસ્ત્રાસ હરણ થવાનો જોગ્ય કરેછે, અને મંત્રાનંદ ઉપર તેનો શક બતાવે છે. એવામાં મંત્રાનંદ એકાએક પ્રવેશ કરી વસંતિકા શિવાય જવાને જાંચકાને આલ્યો જાયછે, તથા વસતિકા બચથી મૂર્છિત થઈ જાયછે, અને પડે પડે છે.

બીજા પ્રવેશમાં ધૌમ્ય, લોમશ, અને રમરવર્ધક પ્રવેશ કરેછે, તેઓ પાડવોની જોષ કરે છે એમા વસંતિકાનો આર્તસ્વર કાને પડવાથી લોમશ અને રમરવર્ધક જાયછે, તથા ધૌમ્ય ધ્યાન કરેછે. એ પડેલા ઉપાડવાથી વસંતિકાને મૂર્છિત પડેલી રમરવર્ધક જુએ છે, અને મંવે મળી તેને શાંત કરવાનો યત્ન કરેછે. વસંતિકા શુદ્ધિમા આવતી નથી તેથી તેને મદદિઓ શાપ દેવા તૈયાર થઈ જાયછે ! એવામા રાક્ષસ પાસેથી છૂટો પડેલા સદહેવ જીમને તેડી આવી પ્રવેશ કરેછે, તેમને ધૌમ્ય આશિષ આપી દ્રૌપદી વગેરેની જોષમા મોકલે છે આ પ્રવેશ બધાનું રસની અસર પ્રાયરે છે, તથા પ્રતિનાયકનું કાર્ય જે દ્રૌપદીદરણ. તે સિદ્ધ કરેછે. વસંતિકાનો દ્રૌપદી પ્રતિ પ્રેમ-બાન કવિએ અહીં અપ્રતિમ વર્ણવે છે.

ત્રીજો પ્રવેશ જંગલમા થાય છે તથા ત્યાં પાંડવોને હરણ કરી જતો રાક્ષસ દેખાયછે, અને યુધિષ્ઠિર તેને સાગ વચનથી જોષ આપેછે. ધર્મનુ ધર્મપણું કવિએ અહીં ઠીક દેખાડી આપ્યું છે ! સદહેવ તો પેહેલાંથીજ છૂટો પડી ગયો હતો, અને તે બીજા પ્રવેશમાં ધૌમ્યાદિને આવી મળ્યો પણ હતો. અહીં નકુલ પણ તેની પાસેથી છૂટી જાયછે, તથા છેવટે જીમનો શબ્દ સોજાથી યુધિષ્ઠિરને પણ તે ઊડી દેઈ દ્રૌપદીને લેઈ નાશી જાયછે.

ચોથા પ્રવેશમાં બીમ તથા સદહેવ રાક્ષસને શોધતા પ્રવેશ કરેછે. બી-
મનો ક્રોધ અહીં સારો વર્ણવાયો છે.

પાંચમો પ્રવેશ રાક્ષસને શોધતા નકુલ તથા યુધિષ્ઠિરનો છે રાક્ષસનું
ધર અહીં પારો છે, એવાં કેટલાક ચિન્હ તેઓ જુએછે, એટલામાં બીમ તથા
સદહેવ તેમને આવી મળે છે ચારે મળીને વળી શોધ કરેછે, અને દ્રૌપદીનો
વિનાયકસ્વર ઓળખી તે તરફ ચાલ્યા જાયછે આમા કવિએ જુગુપ્સા વગેરે
બીજા રસના ભાવ વર્ણવ્યા છે તથાપિ તે બધાવડે બીમના ક્રોધનું ઉદ્દીપન
કરીને શૈદ્ર રમ વર્ણવ્યો છે.

ઉપરના ત્રણ પ્રવેશ જ ગલમાં વર્ણવાયા પછી છઠ્ઠો પ્રવેશ રાક્ષસીના
ધરમાં શોધ કરતી દ્રૌપદીનો વર્ણાયછે અહીં રાક્ષસની દાગી કુન્જિ-
કા દ્રૌપદીને વસ્ત્રાલંકાર આપી જાયછે (એ વસ્ત્રનો આગળ બીમ દ્રૌપદીનો
વેપ ધરવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે, માટેજ બહુધા તે આ સ્થળે લાવી મૂક્યુ છે)
દ્રૌપદીને રાક્ષસ આવી મળજાવેછે, અર્જુનનું રૂપ ધરી આવીને છેલ્લે, પણ
દ્રૌપદી તેના કાવાવામાજ કરેછે કે તું મને છોડ છેવટે રાક્ષસથી બચાવો એ-
કદેય ઈલાજ દ્રૌપદી જોતી નથી ત્યાર ગળે કામો ખાઈ મરવા તૈયાર થાયછે,
એવામાં એકાએક બીમાઈ પાડવો પ્રવેશ કરી તેને બચાવેછે

દ્રૌપદી વગેરે સદુને વિદાય મરી બીમ દ્રૌપદીને રાક્ષસે પેહેરવા આપેલું
વસ્ત્ર ઓઢી ખૂણામાં ભરાઈ મેસેછે આ વખતનો બીમ અને જટાસુરનો
સંવાદ બહુ રમુજ છે જટાસુર બીમને દ્રૌપદી જાણી તેની માથે વાત કરેછે
અને બીમ તેને શ્લિષ્ઠાર્થ વાક્યોથી ઉત્તર આપતો જાયછે અને આખરે એવી-
જ રીતે બીમ તેને અંતપુરમાં લેઈ જાયછે. આમ પાદનો નિર્ગમ તથા પછી
નેપથ્યનો દોલાહલ અને રંગભૂમિ ઉપર રાક્ષસના પરિજનની દોડાદોડથી
રાક્ષસનો વધ સૂચવ્યો છે.

રાક્ષસનો બીમે વધ કર્યો, તેની સમાસને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપવા મા-
ટે લોહીવાળા અગ મંદિત બીમ પ્રવેશ કરેછે, એ આ અંકનો સાતમેજ અંક
છેત્યો પ્રવેશ છે પ્રામંગિક ઇતિવૃત્ત અહીં બહુ અ શે સ પૂર્ણ થાયછે.

ત્રીજા અંકના પેહેલા પ્રવેશમાં નદીનો દેખાવ છે પ્રથમ વસંતિકા અને
દ્રૌપદી પ્રવેશ કરેછે જળથી વિખૂટી પડેલી માછલીને જોઈ દયાર્દ મનવાળી દ્રૌપદી
તેને જળમાં નંખાવે છે એમ કહીને કવિએ સૂચવ્યુ છે કે દ્રૌપદી પણ
ક્ષણવાર પોતાના પતિનો વિયોગ સહી શકતી નથી. બીમની જે ઉત્સુકતાથી
વાટ જુએ છે. પછી બીમ પ્રવેશ કરે છે. એવામાં વાયુથી ઉડી આવેલું

કમળ તેની દૃષ્ટિએ પડે છે. અને તેમાં તે સ્પૃદાવાળી થાય છે. બીમ પાસે એવાં ઘણાં કમળ મગાવવાને દ્રૌપદી એક અદ્ભુત મુક્તિ રચે છે. બીમ દ્રૌપદીને જળક્રીડા માટે સાથે જવા કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી કહે છે કે, “ હા સ્વામીનાથ ! આસો, પણ—” એમ અરધું બોલી અટકી જાય છે. ‘ આગળ શું કહેવાની હતી,’ એમ બીમ પૂછે છે પણ દ્રૌપદી આગળેજ ઉત્તર આપી બીમને ઉત્ક્રાંતિ કરી, છેવટે સ્થળક્રીડા કરવાની મરજી બતાવે છે. અને એક શિલા પાસે જાય છે. બીમ વસંતિકાને તે પર પૂલની શય્યા પાથરવા કહે છે. શય્યા નૈવાર થયે તે પર બીમ દ્રૌપદીને પોતાની સાથે બેસવાનું કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી પોતાની પાસેનું મુગંધિ કમળ બતાવી તેવાં કમળની શય્યા પર બેસવાનો અભિલાષ જણાવે છે. અને પછી મુક્તિપૂર્વક મુનિ કુમારિકાઓના નૃત્યની વાત કરી શણના ધુધરા પગે બાંધી દ્રૌપદી બીમને મુનિકુમારિકાઓના નૃત્યનું અનુકરણ કરી બતાવે છે, તેથી બીમ પ્રમત્ત થાય છે અને તેને હસ્તિવત વરનું મગવાનું કહે છે. દ્રૌપદી પોતાની પાસેનું કમળ બતાવી તેવા ઘણાં કમળ માગે છે. આ પ્રવેશમાં કવિએ મૃગાર રસ ઉત્તમ વર્ણવ્યો છે; અને પાછળ જેમ મંત્રા-નદને માળીતો કરાવવામાં મૃગારનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે કરતાં અધિક અર્દા કમળ મગાવવામાં કર્યો છે. આખા નાટકમાં એક પણ નૃત્યનો દેખાવ નહિ, તે કવિને હીક નહિ લાગ્યું હોય તેથી તેને દ્રૌપદી પાસે નૃત્ય કરાવવાની યોજના કરી હોય એમ લાગે છે. એમ કરવામાં તેણે દ્રૌપદી સરખું મોટું પાત્ર કેવું સાચવ્યું છે, તે સ્તંભને કવિની રસજના વિશે ધન્યવાદ ઉપજે છે. દ્રૌપદી એકાંત વનમાં એકલા પોતાના વાદાડા પતિ પાસે નૃત્યનું અનુકરણ કરી બતાવે છે, એમ વર્ણવવામાં કવિએ મૃગારનું જ ઉદ્દીપન વર્ણવ્યું છે. ‘ એમ કહીશું તોપણ આલસે. નેમ છતાં મૃગાર ઉઘાટે ન પડી જાય માટે તેને નૃત્યના પ્રસંગથી આસ્પદાદિત પણ કર્યો છે. નૃત્યથી પ્રસન્ન થઇ વચને બંધા-યલો બીમ કમળ સેવા જાય છે.

બીમને પ્રવેશ મધ્યમાદન તરફ જવાના માર્ગનો છે. અર્દા પ્રથમ ચાર ભૂત પ્રવેશ કરે છે. આ ભૂતોની બાધા વર્ણવે તે કવિએ દરજ વાળા દીધી છે. જદ્દરાડાસ, અવમતિયો, ગંધડો અને ગંધડી, એ ચાર પાત્રની નિરનિ-શાનો બાધા તેમની જાનિને અનુમારે વર્ણવી છે, જે સમુપવેક તેમની બાધાનું અવતોહન કર્યો વિના વર્ણી સમ્પાદ નહિ; સ્ત્રીઓની અને પુરોની બાધામાં જે ખારીક બેઠ દોર છે, તે જોદ આ નીચ પાત્રોની બાધામાં પણ બતાવી આપવા

કવિએ કસર રાખી નથી ! લોકમાં પ્રચલિત જૂતનાં લક્ષણોનો કવિએ અહીં સારો ઉપયોગ કરી દીધો છે. લોક કહે છે કે જે જૂતથી બીહી તેને જૂત હેરાન કરે, પણ અહીં બીમનો પોતાના બળનો નિશ્વાસ એટલો બધો વણ્યો છે કે તેને સાક્ષાત્ કાળનો પણ ભય લાગે નહિ. જૂત ઉપડા. બીમથી બીહીને નાશી ગયા પછી વાઘ, રીછ, ભુંડ, વગેરે શિકારી પ્રાણીઓ બીમને જ ગલમ્ભા મળે છે, તથા તે પરાજિત થયા પછી વક્રવલ્લિ અને નવમલ્લિ નામે બે વનદેવતાઓ બીમને રોકવામાટે આવે છે. આગળ જતાં કવિએ છુટાઓ કહ્યા છે કે એ જૂત તથા પશુઓ વનદેવતાઓનાં સેવક તથા વાહન હતા. એ રીતે બે પ્રવેશમાં ત્રીજો અંક સમાપ્ત કર્યો છે.

ચોથો અંક બીમ અને હનુમાનના પ્રસંગનો છે. બીમ તથા હનુમાન્ બન્ને પગલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાકુના પુત્ર હોવાથી બન્ને ભાઈ છે, આ કલ્પના યદ્યપિ કવિની નવીન નથી, તથાપિ કોઈ અંશે એનો અહીં સારો ઉપયોગ કર્યો છે. બીમ સાગધિક વનમાં જતા આડે માર્ગે ચઢી જશે તો દાનિ પામશે એમ ધારી પેહલા પ્રવેશમાં વાયુ તેને સીમે માર્ગે શી રીતે લેઈ જવો તેનો વિચાર કરે છે. આ પ્રવેશમાં પર્યવના ઉચ્ચ પ્રદેશનો દેખાવ આપવો એમ કરેલા વર્ણન ઉપરથી કવિની ધારણા જણાય છે.

બીજો પ્રવેશ વનના માર્ગમાં વનદેવતાઓનો છે. બીમે તેમનાં અનુચર જૂતોને બીહીવરાબ્યાં, તેમના વાહન ગજમહિપાદિને મારે માર્યા, તથા તેમનું કેળાનું વન ઉપાડી નાખ્યું, અને તે પણ એક માનવે, તેમાં કોઈ બરાબરને તેઓએ બીમને જુલો પાડવાને ખરો માર્ગ બંધ કરી દીધો. વાચનારે લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે નાટકમાં કાર્યમિદ્ધિ વિદ્ય વિના ન વર્ણવવી એવા નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમનું અહીં કવિએ પાલન કર્યું છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં પર્વતના કનાડા ઉપર એકલા વાયુદેવ તથા હનુમાન્ પ્રવેશ કરે છે, અને પર્યવની નીચેના પ્રદેશમાં કેળાનું ઘાડું વન છે. બીમને સ્વર્ગને માર્ગે ન જવા હોતા તેને મોઘીવટ વનને રસ્તે પાડવાની ભલામણ કરી વાયુદેવ જાય છે, અને બીમ પામે આગ્યો જાણી હનુમાન્ કેળવનની વચ્ચે માર્ગ રોકી સૂઈ જાય છે. અહીં બીમ તથા હનુમાનનો જે ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણાય છે, તે નાટકમાં વાચકોની જ લક્ષ્યમાં આવે એવો છે. એક વાર બીમને અતુન બળ મળેલો વડમાં પડી તે હનુમાનનું પૂછડું સરખું પણ ઉપાડવા સમર્થ

ધતો નથી, એવું અદ્ભુત બળ હનુમાનનું વર્ણન શ્રોતાના વિચારને ભ્રમત કર્યો છે. વ્યાસ મહાત્માએ આ પ્રસંગ ભારતમાં બહુ લાગે વણ્યો છે, એ અમે પાછળ જણાવી જ ગયા છીએ, તેમ છતાં તેમાંનો અર્થ કે ચમત્કાર ન જવા દેતા રસનું પોષણ થાય એમ આ પ્રસંગને કવિએ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યો છે માટે તેને ધન્યવાદ ધરે છે.

- પાંચમા અંકમાં પ્રથમ કવિ બદરીવનનો પાડવનો આશ્રમ બતાવી પેહેલો પ્રવેશ રાશ કરે છે. અહીં પાડવોને ઉત્પાત દર્શન થાય છે તેનું ચોક્કસ વર્ણન છે. જે વખતે બીમ કમળવાળી તલાવડીની બાસે યજ્ઞના અનુચરો માથે યુક્ત માંડી બેઠો હતો તે પ્રસંગને સૂચવનારા આ ઉત્પાત છે, એમ કવિએ બતાવ્યો આપ્યું છે. બીમની ગેરહાજરી જોઈ તેને મળવાનું ઉત્ક્રાંતિ થયેલા સુધિષ્ટિરાદિ ઘટોત્કચની સાહાયથી બીમ પાસે જવા ન કળે છે એમ વર્ણવ્યો છે.
- આ પ્રવેશ પૂરો કર્યો છે.

બીજો પ્રવેશ સૌગંધિક વનના માર્ગનો છે. વનદેવતાની શીખવણીથી ઘટાસુર તે માર્ગ રોકીને પર્વત જેવડા રૂપે બેઠો છે. બીમ તેને પર્વત માની મદાવડે તોડવાને પ્રદાર કરે છે કે ઘટાસુર છપ ભેઈ નામે છે. આપણે એક અદ્ભુત ધર્મંગ છે “ ઘટાસુરે કે ઘટાસુરે રસ્તો રોક્યો છે ” ક્રત્યાદિ બીમના વચનથી આપણે એમ માનવું જોઈએ કે એ ઘટાસુર છે એમ બીમના જનપદમાં છતાંતેને પર્વત માની બીમે તે પર પ્રદાર કર્યો પણ બીમ જાણે છે, એમ જો નક્કી કરીને કવિ કહે તો પછી અદ્ભુતતા રહે નહિ, માટે તે વાત શ્રોતાઓને મનમનવપાને માત્ર સ્પર્શ કરીને છોડી દીધી છે વળી પાછી વનદેવતાઓ સામી થઈ આવે છે પણ બીમનું તેજ ન સેહેવાયથી નાશી જાય છે.

- કવિએ અહીં ઘટાસુરના બનાવથી કાષ્ઠક ગ્રંથ હાસ્યનો પ્રસંગ પણ આણ્યો હોય તેમ દીસે છે.

- ત્રીજા પ્રવેશમાં સૌગંધિક વનની કમળવાળી તલાવડીનો દેખાવ નજરે પડે છે. ત્યાં આગળ તલાવડીનું ચંદ્રાણ કરનારા કુબેરના મેવડો ઈંદ્રધનુ, કિન્નરેશ્વર, નીલગંજ, વિદુન્માત્રિ, કેકતદેશ્વર, વગેરે બીમ અને વનદેવતાના સંબંધનીજ વાતો કરના જનપદે અને પુષ્પની માળાઓ તૈયાર કરતી જનપદે. કવિ નાટકનાં બાળણ રમ્યાર્થદાયક નેક સર્વજ લખેછે, પણ કવિ-લક્ષ્યિત્વ તો વર્ણનમાર્ગ પણ એવી મૂકે છે કે જે પાંચનારને ચમત્કાર

આપે છે. અહીં એક યક્ષ બોલે છે કે “ નીકર હવડાં મહેશ્વર માટે આમુખા આવી કામુકા કહેશે કે લાવો લાવો, ત્યારે શું મોં બતાવીશું ” આમાંના ખા-
અખા અને કામુકા શબ્દો શબ્દોની રચના સ્વભાવિક છતાં કેવી મનોહારિ-
ણી છે તે જુઓ! પછી બીમ પ્રવેશ કરી ઈચ્છિત કમળવાળી તલાવડી પ્રાપ્ત
થયેલી જોઈને તેમણી પાણી પીએ છે તે વખતે તે રક્ષકોનો અધ્યક્ષ ત્યાં આ-
વી તેને જોઈ રક્ષકો પાસે તેને અટકાવે છે. અહીં યક્ષો તથા બીમનો સંવાદ
પણ રમૂજ છે. મહાભારતમાં વર્ણુલા યુદ્ધનો અહીં કવિએ યુક્તિપૂર્વક પરિ-
હાર કર્યો છે; અને તેમ કરવામાં બીમનું અત્યંત ધૈર્ય, દૃઢતા અને નીડરપણું
વર્ણુ છે. બીમની ગર્જનામાત્રથી બીમને પ્રહાર કરતા યક્ષો શયન થઈ
પડે છે. એવે યુધિષ્ઠિરાદિ આવી પોહાયે છે. ધીમ્પ કવિ બીમને
શીખામણ દેવા જાય છે તેમને બીમ રાક્ષસીમાયા સમજી. ધમકાવે
છે, કે તે બિચારા બિમી પૂંછડીએ નાસે છે અને ધર્મના સોડમાં
બરાબ જાય છે. આ ટુંકું પણ શ્રીતાનાં હૃદયને વિકસિત કરનારું વર્ણુન છે.
આ જગોએ અર્જુન તથા કૃષ્ણે તેમને આવી મળે છે અને સર્વે કૃતકૃત્ય
યાય છે. અહીં કવિએ એક જગોએ દ્રૌપદીના એક ભાષણમાં પૂજ્યતા, રતિ
અને હર્ષ ત્રણ જુદા જુદા ભાવ વર્ણ્યા છે! બીમના એક સ્વમત વાક્યના ઉ-
ત્તરમાં દ્રૌપદી કહે છે કે “ જ્યાં ધનદેશ્વરનાં અનાયાસ દર્શન થવાનાં હોય,
(પૂજ્યતા), જ્યાં પ્રિયપાર્ય પધારવાના હોય (રતિ), અને જ્યાં સ્વેચ્છિત મળવા-
નું હોય (હર્ષ), ત્યાં કોણ ન આવે ! ” આ વાક્ય કેવું ભાવગર્ભિત અને
મોટા અર્થવાળું છે !! દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરવા રૂપ આખા નાટકનું કાર્ય સંપૂર્ણ
થયું એમ એથી સમજાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે દેવનાં પ્રત્ય-
ક્ષ દર્શન અને પાંચ વર્ષથી જુદા પડેલા પોતાના વાહાલા પતિનો મેળાપ,
પણ એજ વાક્ય સૂચવે છે! નાટકને અંતે યોગાસથી જે આનંદની વર્ણિ-
તલી જોઈએ, તે આ વાક્યથીજ યાય છે.

આવી રીતે આ પંચાંકી નાટક સમાપ્ત થાય છે. એના પહેલા અંકમાં
પાંચાલીને પ્રસન્ન કરવાને મન્નાનંદને બીમે માનીતો કરાગ્યો, એમ વર્ણુ
બીજા કંઈક અવ્યક્ત રાખી મુખસંધિ તથા તેનાં અંગ વર્ણ્યાં છે. કયા સંધિનાં
કયાં અંગ નાટકમાં ક્યાં ક્યાં વર્ણ્યાં છે તે બદલા દીકામાં બતાવ્યું છે, માટે અહીં
અર્થિતયર્થણુ કરતા નથી. બીજા અંકમાં જટાસુરને મારી દ્રૌપદીને મુક્ત કરી ત્યાં-
થી તે ત્રીજા અંકમાં બીમ કમળ લેવા ગયો, ત્યાં મુક્તિમાં બીજાનો લગારે વધારે

વિસ્તાર કરીને પ્રતિમુખ સધિ વર્ણવ્યો છે ત્રીજા અંકમાં બીમને ઈષ્ટસિદ્ધિ કરતા વાર વાર વિદ્ય નડ્યા છે તથા તેમાંથી તે પા- પાડતો ગયો છે એમ વર્ણન ગર્ભસધિ વર્ણવ્યો છે ચોથા અંકમાં હતુમાનના મેળાપ પછી ઇચ્છેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી દ્રૌપદીને હુ પ્રસન્ન કરી શકીરા એવી બીમની ધારણા શ્રોતાને સમજાવી આગમશે સધિ વર્ણવે છે અને છેલ્લા અંકમાં ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી આપી નિર્વહણ સધિ વર્ણવે છે જે પ્રમાણે મુખ્યાદિ પાત્ર સધિઓ વર્ણવાયા છે, તેજ અનુક્રમે આરબ, ચત્ર, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ, એવી કાર્યની પાત્ર અવસ્થાઓ પણ વર્ણવાય છે આ નાટકમાં પાત્રાલીને પ્રસન્ન કરના રૂપ મુખ્ય કાર્ય છે, અને તે માટે બીમનો પ્રવાસ એ આધિકારિક ઇતિવૃત્ત છે જટાસુરનો પ્રસંગ એ પતાકા રૂપ પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત છે તથા હતુમાનનો પ્રસંગ, વનદેરતાઓનો પ્રસંગ, અને એવાજ બીજા છૂટક પ્રસંગો પ્રકરી રૂપ પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત છે મજાનદના ઉપર શકની દૃષ્ટિ, એ પતાકા રૂપ ઇતિવૃત્તનું બીજા (ગિદુ) છે તથા જટાસુરનો વધ એ, એ ગિદુનું કાર્ય છે એજ પ્રમાણે બીજા પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્તના ગિદુ વગેરે બાણી લેવા વાયુથી જીડી આવેલા કમળને જોઇને તેવા ધણા મેળવવાની દ્રૌપદીની ઇચ્છા રૂપ આધિકારિક વૃત્તનું બીજા પણ પાત્રમાં અંકમાં સદૃશ કમળની પ્રાપ્તિરૂપે ફળવાનું થયું છે એ આપણે ઉપરજન કહી આવ્યા છીએ

આ નાટકમાં કવિએ બીમ, દ્રૌપદી, વિદ્યપક, વસન્તિકા, મુષિહિર, નકુળ, સદેવ, ધટાસુર, ધૌમ્ય, લોમશ, અને જટાસુર, એ મુખ્ય પાત્ર વર્ણવ્યા છે અને તેમાં પણ ખરેખરે ભાગ લેનાર તો બીમ, દ્રૌપદી, અને જટાસુર છે બીમ નાયક, જટાસુર પ્રતિનાયક, અને દ્રૌપદી નાયિકારૂપે વર્ણવાઈ છે નાટકમાં કહેના નાયિકાને મોખ્ય બધા ગુણો દ્રૌપદીમાં કેવી રીતે વર્ણવાયા છે એ ગતાવતા બહુ વિસ્તાર થઇ નામ શાટે તે ' મધ્યાધીરા ' ના પિંગ હતી, એટલું કહીનેજ વિરામ પામીએ છીએ આજણો, વિદ્યાર્થીઓ, જટાસુરની દાસી કુન્નિકા, જટાસુરના પરિજન, વ્યાધાદિ પત્રુઓ, ભૂતો, વનદેરતાઓ, ધટાસુર, હતુમાન, યક્ષના આકરો, કુવેર, અન્તુન, વગેરે પાત્રો આ નાટકમાં પ્રાસંગિક વર્ણવાયા છે એટલે તે નાટકના બધા કે ધણા અંગમાં ભાગ લેનાર વર્ણવાયા નથી આજણો, વિદ્યાર્થીઓ, ભૂત, યક્ષના અનુચર, અને વનદેરતા વગેરેના નામ જોડી કાદવામાં પણ કવિની ઓછી કુશળતા નથી માન્ય પડતો !! એ સર્વ પાત્રોનું આચાર તેમના નુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનું

કવિએ કેવું ચિત્ર પાડ્યું છે, તથા કેવી રીતે તેને દરેક પ્રસંગે સાચવી રાખ્યું છે, એ વગેરે વર્ણન કરતાં વિવેચન બહુ લાંબુ થઈ જાય માટે તે વાત રસર વાંચનારાઓને માટે રહેવા દેઈએ છીએ.

આ નાટકના સંબંધે હજી વિવેચન કરવા જેવી ઘણી બાબતો છે, તથા-
પિ તે સર્વ કરવા માટે એક સ્વતંત્ર મંથ લખવો પડે, માટે હુંકામાં એટલુંજ
કહીએ છીએ કે નાટકના સંબંધે આમાં બહુ સૌદર્ય છે, તથા એવું સૌદર્ય
આણનાર કવિનું નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ; એટલુંજ નહિ, પણ
તેણે ઘણાં નાટક બજવાતાં પણ જોયાં હોવાં જોઈએ. તે વખતમાં આજના જેવાં
નાટક બજવાતાં હશે કે કેમ, એ વાતનો વિચાર કરી તાત્વ નિર્ણય કરવો એ તો
વિદ્વાનોને આધીન છે, તથાપિ તેના આ નાટક ઉપરથી અમારું જે સહેતુંક,
અનુમાન થયું તેજ અમે બતાવ્યું છે આ કવિનું બાપા સંબંધી જ્ઞાન પણ
વિસ્મય ઉપજાવે એવું છે. રોષદર્શિકાના વિવેચનમાં અમે એ વિષે જે લખ્યું
છે તે અહીં ફરી લખવું દુરસ્ત ધારતા નથી । પણ તેણે કવિતા તથા બાપ-
ણામાં જે ધ્વનિ, અસંકાર અને માધુર્યાદિ શુભ મૂકેલા છે તે જોતાં આ
કવિને કાષ્ઠ સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો પ્રાસાદિત કવિજ્ઞ માનવો જોઈએ । ગૂજ-
રાતી બાપા ઉત્તમ યાય—તે સંસ્કૃત જેવી યાય—તે સંસ્કૃતની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત
કરે, આ તેના ઉદ્દગાર તેના પ્રત્યેક નાટકના આદિ અંતમાં હોય છે. કિં-
બહુના, તેનાં બીજાં કાવ્યોમાં પણ તેના આ ઉદ્દગાર ન્વંચતજ જેવામાં
આવે છે । । રોષદર્શિકા તથા આ, જે નાટક આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે, ત્યાં
તેની પ્રસ્તાવના યતીજ પ્રથમ ગૂજરાતીનો ઉદય અને ગૂજરાતીનું અભિમાન
ધ્વજેતું દૃષ્ટિએ આવે છે, અને ઉપસંહાર વખતે પણ તેનુંતેજ દૃષ્ટિએ
આવે છે । નહિ, આમાં તો તેથી પણ કવિની ઇચ્છા ગૂજરાતી બાપાનાં
ઉત્કર્ષ માટે આગળ વધેલી દેખાય છે. રોષદર્શિકામાં તો તે છેવટે ગૂજરાતીને
બીજી બાપાઓથી ચઢતી તથા માત્ર સંસ્કૃતથીજ ઉતરતી થયેલી જોવા-
ઈએ છે; ત્યારે અહીં તો મૃત્યુપ્રાય થયેલી સંસ્કૃત બાપાની જગોએજ તેને
સ્થાપવા ઈચ્છે છે । । આમ ગૂજરાતી બાપાના ઉદય માટે જેણે પોતાનું
આખું જીવિત સમર્પણ કર્યું છે, તે પ્રેમાનંદને અમે આ અમારી પ્રાચીન
કાવ્યમાળાનું છેવું પુસ્તક પૂરું કરતાં પ્રજ્ઞામ કરિયે હિયે. ઇશ્વર તેના આ-
ત્માને ચિરકાળ શાંતિ આપે ।

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ

મહાકવિ

શ્રીપ્રેમાનંદકૃત

પાંચાલીપ્રસન્નાર્યાન.

નાન્દી.

પ્રલોક.

વિષ્ણુનાભિયત્રી સરોજ નીપન્થુ, તેની સુગધી ઘણી;
બ્રહ્મા જે થકો ઉપજ્યા સુરમણિ, શોભા ન જાયે ગણી;
ભોજાનાથ કૃપા કરો મમ પરે, અર્પો ગણો આપણી,
માયા માનવતી મનાય તવ તો, ભાણો સતીના ભણી

૧

૧ નાન્દી—દેવાદિકની સ્તુતિ સહિત આશિર્વચન નાટકના આ-
રભમા યોજવામા આવેછે તે રગભૂમિ ઉપર પ્રથમ સૂત્રધારે પ્રવેશ
કરીને એ બોલથી બોલે એ “સૂત્રપાત્રો પટેનાન્દી મધ્યમ સ્વમાર્ગિત
ધત્વાદિ (જુઓ રાપદર્શિકા પૃ ૫ મુ)” નોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત વિષ્ણુ
ઈ—રીસાયની પાર્વતીને મનાવતા શિવના આગળ પાર્વતી કહેછે કે,
વિષ્ણુની નાભિમાથી એક સરોજ (કમળ) નીપન્થુ (ઉપજ્યુ) છે,
તે કમળની સુગધી ઘણી છે એ કમળમાથી સુર(દેવે)મા મણિ-
રૂપ બ્રહ્મા ઉપજ્યા છે, તથા તે કમળની શોભા ગણતા ગણ્યા એવી
નથી હે મારા ભોજા (કપટ વગરના) નાથ (સ્વામી—મહાદેવ !) તમે

અર્પિય—

૨લોક.

મુખમાય જોવું માગ્ય તેવું, દેવું આણી હું સતિ !
 દુખ જાય જેવું શંભુ સેવું, કેવું ના શું આ'મતિ !
 સુખ પાય તેવું આણી દેવું, ગ્રે'વું દેતે સુખગતિ;
 રૂપરાય સેવું જાભ લેવું, રે'વું નામી મેં રતિ.

૨

મારા ઉપર કૃપા કરે અને જો મને આપણી (પોતાની) મહીને તે કમળ
 અર્પે (લાવી આપે) નો આ માનવતી (રીસાયલી) માયા (પાર્વતી
 દેવી) મળાય. હે મહાદેવ ! તમે મતીના બધી બાળો—સતી ઉપર કૃપા
 કરે પાર્વતીનું માન વર્ધવું છે માટે માનવિપ્રસન્ન શૃંગાર. શ્લોકના
 દરેક ચંદ્રના આદિ શબ્દમા વિષ્ણુ, જગ્ગા, મહાદેવ, એ ત્રિમૂર્તિ દેવોનાં
 તથા માયાદેવીનું નામ મુક્યું છે માટે વસ્તુનિર્દરીત. દેવોનાં નામ મુદ્રિત
 કર્યો છે માટે સુદ્રાસંકાર. આ નાટકમા ટ્રાપદી પોતાના સ્વામી બીમ પાસે
 કમળ માગે છે અને બીમ તે લાવી આપે છે, એ સબધી સૂચના પણ
 રૂવિએ આ નાન્દીદ્વારા કરી છે

સૂત્રધાર—(નાન્ધન્તે નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) અત્રં; અતિ વિસ્તારવડે શું. મારિય ! મારિય ! (અ)

પારિપાશ્વક—ભાવ ! હાવભાવ વિનાનો કિન્તુ ભાવવાળો દીર્ઘ સ્વર સુણ્યા પે'લાંજ હું આવી જીમો રહ્યો છું. (આ)

સૂત્રધાર—મેમી પ્રેક્ષકજને મને આજ્ઞા કરી છે કે કોઈ સારો અને પ્રાચીન પ્રયોગ કરી બતાવો ત્યારે અમે દોઢઠાણા થઈ અર્વાચીન અને મેમાનંદભટગ્રચિત પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ભજવવા સજ થયા

(અ) નાન્ધન્તે—નાન્દી થઈ રહ્યા પછી. સૂત્રધાર—રંગભૂમિની વ્યવસ્થા કરનાર. (એ વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ રામદર્શિકા પૃ ૭). નેપથ્યાભિમુખ—નેપથ્ય સામે જોઈને. નટસોકો જે સ્થળમાં અમંકાર પહેરે છે તે જગોને નેપથ્ય કહે છે સામાન્યતઃ—પડદાની બે બાજુ તરફ જે સ્તંભ હોય છે, જેમાં યઈને નટ રંગભૂમિ ઉપર દાખલ થાય છે, તે તરફ જોઈને, એવો અર્થ સમજવો. અત્રં—અસ. અતિ ઇન્-બહુ મોટી નાન્દી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. મારિય !—કે નટ ! સૂત્રધારે નટને બોલાવવો હોય ત્યારે તેને ' મારિય ' કહીને બોલાવવો, એવી નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે (જુઓ સાહિત્યદર્પણ ક્રિકા ૩૧ મી).

(આ) પારિપાશ્વક—નટ. ભાવ—નટ. નટે સૂત્રધારને 'ભાવ' કહીને બોલાવવો એમ નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે મારિય, પારિપાશ્વક અને ભાવ, એ ત્રણે એકજ અર્થના શબ્દો હતાં તેનો ઉપર પ્રમાણે જૂદી જૂદી રીતે ઉપયોગ કરનામાં આવે છે. ' ભાવ ' શબ્દ નટને માનવાચક છે. હાવભાવ ઈન્—તમારો દીર્ઘસ્વર જે કે હાવભાવ વિનાનો (અભિનય રહિત) તથાપિ ભાવવાળો (પ્રીતિવાળો અથવા કોઈ કહેવાના અર્થની સૂચના કરનારો અથવા ઉત્સાહાદિ ભાવથી વ્યંજનાવાળો) છે એ સ્વર સામળતાં પહેલાં-જ હું આવી જીમો રહ્યો છું, એમ કહેવાથી એવી વ્યંજના કરી છે કે બધા નટો પોતપોતાનું કામ કરવાને તૈયાર છે.

છીએ. “ દશરેચ્છા મલીયસી ” મારિય ! જા તું જઈ અંગમૂદંગ વી-
ણાદિ સજ કરી તૈયાર રે’. (૬)

પારિપાશ્વર્વક—એવું સાહસ વો’રો લઈ હાસ્ય કરવાથી ક્રિયા
અર્થની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે ? પ્રેમાનંદભટ્ટઅધિત પ્રયોગ કરવાનો ભાવ
ભાવના મનોભાવમાં ભરાયો છે એટલે ભાષા પણ મૂળરાતીજ હશે
તો ! “ ધણીનો કાંઈ ધણી છે ” ! (૬)

(૬) પ્રેક્ષકજ્ઞને—જેનારા મનુષ્યોએ. પ્રયોગ—નાટકને રંગભૂમિ
પર બજવી બતાવવાનું કામ. દોઢગણા—પોતાનું ગદાપણ આપું માને
અને બીજાનું અરધુ માને, તથા તે જાનેનું મળીને યથેલું દોઢ ગદાપણ
પોતાના એકલામાં છે એમ માને તે દોઢગણો કહેવાય છે. અર્થાત્ ગદાપણ
ન છતાં ગદાપણ માનનારો—બીજાની બતાવેલી સૂચના ઉપર નહિ ધ્યાન
આપનારો. અર્ચાચીન—નવીન—હમણાનું. પ્રેમાનંદભટ્ટઅધિત—પ્રેમા-
નંદ મટે રુચેલું—રમેલું. દશરેચ્છા મલીયસી—દશરની ઇચ્છા બલવાન છે.
રે’—રહે.

(૬) એવું ઇન્—સંસ્કૃતભાષામાં પ્રાચીન નાટકો ધણું છતાં અર્વા-
ચીન અને પ્રાકૃતભાષામાં લખાયેલું નાટક બજાવતું એ સાહસ છે; (ક-
મકે તે જ્ઞાતાએને પર્વદ પડશે કે નહિ એ સંસપની વાત છે.) એવું
સાદસ વોહોરી લેવાથી હાસ્ય (ઉપહાસ) થવાનો સંભવ છે. જે એમ
છે, તો એવા જોખમમાં ઉતરવાની તમારે શી જરૂર છે ? એવો નટનો
સૂત્રધારપ્રતિ પ્રશ્ન છે. પ્રેમાનંદઅધિત નાટકની ભાષા વિશે કહે છે: પ્રે-
માનંદ ઇન્. ભાવ—અભિલાષ. ભાવના—સૂત્રધારના. મનોભાવમાં—
અંત કરણમાં ધણીનો ઇન્—અર્થાત્ તમે નાટકના સૂત્રધાર હોવાથી નાટક
સંજોગી તમામ કામ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થવાનું; હવે તમારી ઇચ્છા
મૂળરાતી નાટક બજાવવાની છે ત્યારે તમને તે વાતની ના કહેવાની અમારી
કાંઈ મત્તા નથી: નહિતો, પ્રાચીન નાટક અર્વાચીન કરતાં ઉત્તમ છે, એમ
કહેવાની અમારી મરજી તો ખરી !

મૂત્રધાર—મારિય ! મા રીસ કરચ. વિધાતાએ શું આ રંગ-

ભૂમિ ભાળી સ્વભાષા પર ભાવ ધરે એવો એકકેય રસજા નહિ નિપ-
જાવ્યો હોય ! અને કદાચિત્ તેમ હશે તો “ત્યારે જેવા આલે ત્યારે
તેવા દેવા.” (નટીને આવતી જોઈ) મારિય ! જો મારી મિયા રાગાર
સજી કેવી ઉતાવળી આવે છે ! માટે તું પણ જઈ જોઈતી તૈયારી
કરચ. (ઝ)

ધારિયાશ્વક—જેવો ભાવનો, મનોભાવ ! (નમન કરી) હું

આજ્ઞાનુવર્તી રજા માગું છું. (જાય છે.) (ઝ)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! આપની આજ્ઞાનુમાર ' વં સા-

હિત્ય સજ કરી, ‘ગુર્જરાણામ્ મુલ્લં ઘટ્ટં’ એ પદ લખનારના અપ્પમાં
ધૂળ નાખવા એકે પદે યઇ રહી છું ! (ક)

(ઝ) મા રીસ કરચ—રીસ ન કર. અને ઈ—જો કોઈ સ્વભાષા

ગૂજરાતી ઉપર પ્રીતિવાળો નહિ હોય તો પછી ઘટે તેમ કરીશું—પ્રાચીન
નાટક બજવીશું.

(ઝ) આજ્ઞાનુવર્તી—આજ્ઞામાં વર્તનાર (ક) આર્યપુત્ર !—આ-

મીનું સ્ત્રીએ કરેલું સંબોધન ગુર્જરાણામ્ ઈ—જો લોકો ગૂજરાતી બાપાને
અશુદ્ધ ઠરાવવાને કહે છે કે—

“ગુર્જગણા મુલ્લં ઘટ્ટં શિવોપિ શવતાં ગતઃ ।

તુલસી તલસી જાતા મુકુન્દોપિ મરુન્દતામ્ ॥”

અર્થ—“ ગૂજરાતીઓનું મુખ ઘટ્ટ છે, કેમકે ગૂજરાતીઓમાં ‘શિ-

વ’ ને હામે ‘ શવ ’ ઉચ્ચાર કરે છે, ‘ તુલસી ’ ને હામે ‘ તલસી ’ કહે છે અને
‘ મુકુન્દ ’ ને હામે ‘ મકન્દ ’ કહે છે. એવું કહેનારા—આ શ્લોક બનાવનારાના
મુખમાં ધૂળ નાખવા—તેને બોલતો બંધ કરવા દું એકે પદે (પગે)
થઈ રહી છું. અર્થાત્ ગૂજરાતી બાપા શુદ્ધ છે એમ બતાવી આપવાની મને
બહુ ઉત્કંઠા છે.

સૂત્રધાર—અધિ પ્રિયે ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! હવે તારો જન્મ ગુર્જરભૂમિમાં થયો છે એમ હું ગણીશ. બાકી બીજા માટે તો હું આમ માનું છું.....અથવા “મૌને સર્વોચ્ચતાપનમ્.” પ્રિયા, આ વસંતઋતુથી પણ મને તો ગુર્જરગિરા વિશેષ આહ્લાદજનક લાગે છે માટે તું તેજ ગિરામાં વસંતવર્ણન કરી મને તથા સભાસદાને ઉભય અર્થેની પ્રાપ્તિ કરાવ્ય. (જ)

નટી—આર્યપુત્રની આરાધનરૂપ વર્તવા તૈયાર છું. સહૃદયજનો ઐકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરશેજ. (નમન કરી અભિનયપૂર્વક ગાય છે). (જ)

કુપદ.

આ તે લલિત સુમન મધુકણ સર્વે શકે;

(જ) અધિ—(કોમળ સંબોધનવાચક અવ્યય) ગુર્જરભૂમિમાં (ગુર્જરાતમાં). ગુર્જરાતીનો ઉત્કર્ષે ઇચ્છ્યો માટે ધન્યવાદ આપ્યો છે. આમ માનું છું ઈ—“ આમ માનું છું ” એમ કરીને કાંઈ કહેવા જાય છે, પણ વળી ગમ આપને “ મૌને સર્વોચ્ચતાપનમ્—ન બોલવું એજ સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનાર છે ” એમ કહી વાત ઉડાવી દેછે અર્થાત્ જાણે તે કહેવાનો હોય કે, ‘ બાકી બીજા બધા માટે તો હું આમ માનું છું ’ કે તેઓ વિદેશમાં (જે ભાષાને તે વખાણતા હોય તે ભાષાના પ્રચારવાળા દેશમાં) જન્મ્યા છે અર્થાત્ તેઓ આમારા ગુર્જરાતીજ નહોય ! ! આહ્લાદજનક—આનંદ ઉપજવનારી. ઉભય અર્થેની—ગુર્જરાતીભાષા સાંભળવાથી થતા આનંદ રૂપ અર્થેની તથા વસંત વર્ણન સાંભળવાથી થતા આનંદ રૂપ અર્થેની.

(જ) આરાધનરૂપ—આશા પ્રમાણે સહૃદયજનો—રસગુ મનુષ્યો. સાદિત્યશાસ્ત્રીઓ કહેછે કે જેઓનાં હૃદય પથરા જેવાં જડ હોયછે તેમને કવિની રસમય વાણીથી કાંઈ અસર થતી નથી; માટે તેમને હૃદય વિનાના જાણવા. અને કવિની રસઅર્થજનાથી જેમનાં હૃદય પીગળે છે તેમને સહૃદય (હૃદયવાળા) જાણવા. અભિનયનું લક્ષણ સાદિત્યદર્પણમાં લખ્યું છે કે, “ મહેશ્વરમિયોવત્કાનુકારઃ ” નટોએ જે રામાદિકનો વેગ ધારણ કર્યો હોય તેમની અવસ્થાનું અનુકરણ કરવું તે અભિનય. (વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ રામદત્તિકા પૃ. ૧૯ મું).

વા મધુરી ગુર્જરીની મિહાશ મોઘી ઘણી.	આ તે૦
કિંશુક કુસુમ રક્ત પીતવર્ણ વાસવનું;	
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ.	આ તે૦
ઉપવન કુસુમિત જોઇ મત ભુંગ ગુજે;	
અકલ પરભૂત આ વાણી કો પ્રેમીતણી.	આ તે૦
સુરભિએ સહકાર પ્રકુલિત પૂર્ણ કર્યા;	
મમુદિત દિવગિરા સુરભિ મહામણી.	આ તે૦ ૩૦

૩ ધુપદ—ભૈરવી કે કલ્યાણના ધુપદ તરિકે ગવાય છે. મનહરહંદ-
ની રીતે પણ વંચાશે. આ તે ૪૦—વસંતનું વર્ણન કરતાં નદી કહે છે કે
શકે આ તે લલિત (સુંદર) સુગમ (પુષ્પ) ના મધુકણ (મકરંદના
ગિંદુ) અથવા છે વા (કે) મધુગી એવી ગુર્જરી (ભાષા) ની ઘણી મોઘી
મિહાશ છે ? પુષ્પના મધુકણ અને ગુર્જરીની મિહાશ, એ બેમાંથી કયી વસ્તુ
છે એ નક્કી કહી શકાતું નથી, માટે સંદેહાલંકાર. ગૂજરાતીભાષા
પુષ્પમાંથી નીકળેલા મકરંદ સરખા મધુર છે, એ વ્યંગ્ય. (કિંશુક ૪૦—કિં-
શુક (ખાખર) નું કુસુમ (ફૂલ) રક્તપીત વર્ણ (રાતા અને પીળા વર્ણનું)
તથા વાસ (સુગંધ) વિનાનું છે; અને મહામણિરૂપ ગુર્જરીભાષા
અનુદિન ગુલાબ જેવી છે. ખાખરનાં ફૂલ વસંતમાં ખીલે છે માટે વસં-
તનું વર્ણન કરી ગૂજરાતીભાષાને તે કરતાં ગુલાબરૂપે ઉત્તમ વર્ણી છે
માટે અધિકાલંકાર. રાતા અને પીળા વર્ણ કરતાં ગુલાબનો રંગ વધારે
ચિત્તાર્થક છે, એથી પણ ગૂજરાતીની વસંત કરતાં અધિકતા વ્યંગ્ય છે.
ખાખરના ફૂલ ફક્ત વસંતમાંજ ખીલેલાં હોય છે ત્યારે ગુર્જરી ગુલાબ અ-
નુદિન (હરિશ) ખીલેલું હોય છે, એ રીતે પણ વસંત કરતાં ગુર્જરીની
અધિકતા સ્પષ્ટી છે. ઉપવન ૪૦—વસંતઋતુમાં ઉપવન (જાગ) ને કુ-
સુમિત (પુષ્પરાજો ગયેલો) જોઈને મત (પુષ્પરસ પીતે ઉભવત થયેલો)
ભુંગ (ભમરો) ગુજે (અશ્વત્ત મધુર અવાજ કરે) છે; ભાષારૂપી જા-
ગમા કો પ્રેમીના આ (ગૂજરાતી) વાણી અકલ (સ્પષ્ટ અને મધુર
ઉચ્ચાર કરનારી) પરભૂત (કાયવ) રૂપ છે. અથવા અકલ—ન કળી શકાય
એવી. ભાષાને કાયદારૂપે ગર્વિ છે માટે રૂપક, જગરાની અસ્પષ્ટ વાણી

સૂત્રધાર—પ્રાણમિથા સુખજન્યા ! ધન્યા ! ધન્ય છે ધન્ય છે !
તે' ગાનકુલામાં આટલી બધી નિપુણતા ક્યારે સપાદન કરી ? શું હું
આરભેલું કાર્ય કરી ચૂક્યો ! હા હા, જોમજ નીકર આ રસિક પ્રેક્ષકો
આમળ રતબ્ધ થઇ કેમ લીભો રહું ? (અધરે આંગુલિ અરાડી) અથવા
આમ તો થયું નહિ હોય ! (૬)

૪ જોક.

ગાયનમાં શું'ચાચું, માઝં મન શુ રાકે દિજની પેઠે;
વાપનદાને વા'ચે, લેવા લલના રાકે ભૂંધે બેટે.

૪

કરતા કોયનની સ્પષ્ટ વાણી વણી છે માટે અધિકાલંકાર. સુરભિએ
ધૃ—સુરભિએ (વસંતઋતુએ) સહકાર (આગા) ને પૂર્ણ પ્રદુલ્લિત
કયા છે, ત્યારે પ્રમુદિત (હર્ષિત) થયેલા દિજ (પ્રાણણ—પ્રેમાનંદ) ની
ગિરા (વાણીવડે) આ ગૂજરાતીભાષાપી સુરભિ (વસંતઋતુ) પણ
સુદામણી (શોભાયમાન) છે. અથવા સુદામણી ગિગરૂપી સુરભિ (વસંત
અથવા કામરૂપે) વડે દિજ (પ્રેમાનંદ) પ્રમુદિત થયો છે. અથવા સુરભિ
(વસંતઋતુ) મા પ્રમુદિત દિજ (પક્ષીઓ) ની ગિરા સુદામણી લાગે
છે, તેમ ગૂજરાતીભાષામાં પણ પ્રમુદિત દિજ (હર્ષિત પ્રેમાનંદ) ની
ગિરા સુદામણી લાગે છે. આ કુપદમાં વસંતઋતુનું અને ગૂજરાતીવાણીનું
વર્ણન હોવાથી પાછળ કહેના પ્રમાણે ઉભય અર્થની પ્રાપ્તિ થઇ છે એ સ્પષ્ટ
છે. નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે નાન્દી વગેરે થઇ રહ્યા પછી એકાદ ઋતુના
સંબંધવાળું બારતીટિતિવડે ગાયન કરવું. (જુઓ સાહિત્યદર્પણ કારિકા
૨૮૪ મી). (બારતીટિતિ માટે જુઓ રામદાસિકા પૃષ્ઠ ૧૨ મું).

(૬) સુખજન્યા—સુખ ઉત્પન્ન કરનારી. ધન્યા ! —ધન્યવાદને યોગ્ય
ઓ નીક —નહિતો. પ્રેક્ષકો—સખાસદો રતબ્ધ—રિયર—જડ જોવા.
અધરે—ઓઠે. આંગુલિ—આગળી. ઓઠે આંગળી અડકાડવી, એ વિતર્ક
નામે બાવનો અગિનય છે.

૪ જોક—ગીતિ. ગાયન ધૃ—થકે તે દિજની પેઠે માઝ મન શું

નટી—માણનાથ ! મારી કુશળતાને ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં શુર્જશીગિરાના માધુર્યનેજ માન આપવું વધારે સુઘટિત છે. પણ માણ-પ્રિય ! પણ પેલાં કોણ બે દીનતા અને પ્રેમનાં વચન બોલતાં સંભળાય છે. (૫)

સૂત્રધાર—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) હાં હાં માણપ્રિયા ! એ તો એજ; (અંશુલિપડે બતાવી) ને પેલો કપટી દિવ્જ કૃષ્ણાની કૃપા મેળવવા કાલાવાલા કરી રહ્યો છે. અરે મણુ ! શું આ શકપ્રસ્થમાં નિવાસ કરનારી અને પાંડવની પટરાણી પાંચાલી પર્ણકુટીમાયી નીકળી દિવ્જનું મન મનાવતી આ મગ આવેછે ! ! પ્રિયા, આલ્ય આલ્ય જતાં રહીએ. ને આગમ એવાં માટે આમ કહે છે. (૬)

ગાયનમાં શુંચાલું છે ? ક્યો દિવ્જ તે કહેછે: વાયન ધૃ—કે જે લલના (સ્ત્રી—દ્રૌપદી) ને લેવાને (દરી જવાને) ભૂમિભેટે (પૃથ્વીપર પડે છે—આજોટેછે—નમેછે) અને વાયનદાને (વાયનદાનના નિમિત્તથી) તેને વા'યે—છેતરેછે. એક નાના સુપડામાં કંકુની દાખડી, કાસકી, ફળ વગેરે મૂકી સ્ત્રીઓ પાછાલુને દાન આપેછે તે. એનો અપભ્રંશ 'વાયલું' કહેવાયછે. કોઇ દિવ્જ વેપધારી દૈત્ય દ્રૌપદીની પાસે આવીને પોતાને મળવાના વાયન દાન સંબંધી વાતચિત્ત કરીને તેને જેમ છેતરવામાં શુંચાયો છે, તેમ મારું મન પણ ગાયનમાં શુંચાલું છે કે શું ? એમ કહીને સૂત્રધારે નાટકના પાત્રપ્રવેશની સૂચના કરી છે. આવી રીતે પાત્રનો પ્રવેશ થાય તે પ્રયોગાતિશય નામ પ્રસ્તાવનોનો બેદ કહેવાય છે. (જુઓ સા. દ. કારિકા ૨૯૧ મી).

(૬) માધુર્યને—મિહાશને. સુઘટિત—વધારે ઘટવું. (૬) નેપથ્યા-ભિમુખ—પડદાસામે. કપટી દિવ્જ—(રાક્ષસ છતાં દિવ્જનો વેપધારણુ કરેલો હોવાથી). કૃષ્ણાની—દ્રૌપદીની. શકપ્રસ્થમાં—ઈદ્રિપ્રસ્થમાં પાંચાલી—પાંચાલ દેશના રાજાની પુત્રી—દ્રૌપદી આ મગ—આ તરફ. આગમ—રાશ્ત્ર.

શ્લોક.

આપે સુખી સુજન તો, દુખી દુઃખ કાપે,
કાપે ન કષ્ટ કદાં જો, દુખ દિલ વ્યાપે;
વ્યાપે ન દુઃખ વપુમાં, સ્વયં સુખ શાપે,
શાપે ન તો સુખી ભલે, ભરપૂર પાપે.

- પ્રિયા ! એવી શાસ્ત્રારા છે માટે આપણાં શૃંગારભૂષિત અંગ વન-
કુલ પહેરેલી વામાને બતાવવાં ઉચિત નથી. જો જો એ આપણી નિકટ
આવી પહોંત્યાં માટે આલ્સ આપણે જતાં રહીએ. (બન્ને જણુ જતાં
રહેછે). (બો)

(ઇતિ પ્રસ્તાવના).

- ૫ શ્લોક—વસતતિલકા. આપે ઇં—સુજન જો આપે (પોતે)
સુખી હોય તો તે દુઃખીનાં દુઃખ કાપેછે, જો કદી દુઃખીનાં કષ્ટ ન કાપી શકે
તો તેમના દિલમાં (મનમાં) દુઃખ વ્યાપે છે, જો તેમના વપુમાં (શરી-
રમાં) દુઃખ ન વ્યાપે તો તેઓ પોતાનાં સુખને શાપે (ધિકારે) છે; અને
જો તેઓ પોતાનાં સુખને શાપે નહિ તો ભલે તે સુખી રહે, પરંતુ તેઓ
પાપથી ભરપૂર થાય છે. શ્લોકના એક ચરણના અતના એ અક્ષરો બીજા
ચરણના આદિમાં આવે એવી રચના કરી છે માટે 'સિંહાવલોકન ચિત્ર-
કાવ્ય. ઉત્તરોત્તર કાર્યનું' પૂર્વ પૂર્વ પાઠ્યમાં કારણુ બતાવ્યું છે, માટે કારણુ-
માળા અર્થકાર મતલબ કે દ્રોપદીને દુખાં જોઈને આપણે સુખી દંપ-
તીએ અહીં બીમાં રહેવું અપરિત છે

(બો) શૃંગારભૂષિત—શૃંગાર રસને અનુકૂળ અલંકારોદિધી અ-
લંકૃત. વામાને—ઓને—દ્રોપદીને. ઉચિત—ઘટિત. નિકટ—પાસે પ્રસ્તા-
વના—(જુઓ રંગદર્શકા પૃષ્ઠ ૨૩ મું).

અંક ૧ લો.

(પર્ણકુટીમા ઉભેલી પાચાલી ને તેને વિનવતો વિપ્ર પ્રવેશ કરે છે) (ઔ)

પાંચાલી—(ગભરાટથી) હાં હાં દિગ્દેવ ! આમ અમને પ્રણામ કરી પાપમા નાખો છો એ ઠીક નથી. ભૂદેવ ! ભૂલશ્રી પ્રણામ કર્યા હોય તો તેના દાષ તમને તથા અમને નથી, પણ હવે હું વિનવું છું કે, પાડવની પટરાણી, ના ના દાસી પાચાલી છું. વિપ્રર્ષિ ! આપનો કંઈ દાષ નથી પણ અમારાજ કર્મના કૂડા જોગે આ વનકુળ પહોંચવા મળ્યું છે અને આ પર્ણકુટીમા રહેવાનું છે (નિશ્વાસ નાખી) એટલે એમજ થાય ! શિવ શિવ ! ઋષિરાજ ! આપની શી ઇચ્છા છે ? (એટલું કહી પર્ણકુટીથી બાહાર આવી નમન કરી ઉભી રહે છે) (ક)

મંત્રાનંદ—(સખેદ) વત્સા ! હું તમારી કુદૃશાને મત્રબળથી જાણી ગયો. ભામિની ! તમારૂં ભગવત ભદ્ર કરો. તમે જેના દાષથી કુખી થયા છો તેની અવકૃપા મારાપર થવાથી હું તમને યાચવા આવ્યો છું. (છ)

(ઔ) પ્રવેશ ૧ લો. સ્થળ—પાડવની પર્ણકુટી પડદો ઉપાડવાથી આ દૃશ્ય દેખાવું જોઈએ વિનવતો—પગે લાગીને કાલાવાલા કરતો

(ક) ભૂલથી ઈ—મને ઋષિપત્ની જાણીને પ્રણામ કર્યો હોય તો આપનો ઇ—તમે મને પગે લાગવાની ભૂલ કરો તેમા કાઈ આપનો દાષ નથી એમજ થાય—મને કાઈ ઋષિપત્ની જાણીને ભૂલ કરે “મારા સરખી સાર્વભૌમ રાજની પટરાણીને આ ગરીબ બ્રાહ્મણી સમજે, એવી દીનતા અમારી યદ્ય ગદ્ય છે !” એવો અર્થ નિશ્વાસ નાખવામા રહ્યો છે ક્ષત્રિય સ્ત્રીને બ્રાહ્મણે પગે લાગવું એ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે, એ વાતને બ્રાહ્મણ તો સમજેજ, પણ આ બ્રાહ્મણ તો સમજતો નથી માટે ભૂન કરે છે એમ વર્ણુનીને કવિ એ સૂચન કર્યું છે કે એ બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણ વેશધારી દૈત્ય છે

(છ) મંત્રાનંદ—દિગ્દેવ ધારી દૈત્ય વત્સા !—હે પુત્રી ! ભદ્ર—કલ્યાણ તમે ઈ—તમે જે ધૃષ્ટિહિરના દાષથી (ઘૂત રમવારૂં) કુખી થયા છો, તેની અવકૃપા મારા પર થય છે.

પાંચાલી—(સત્વર) શું મહર્ષિ ! આર્યપુત્ર યુધિષ્ઠિર અને તેમની દિવ્યપર અવકૃપા !! (સૂર્ય જાણી જોઈ સઆશ્રય) રે નભમાંથી સૂરજ અળ્યો નથી અને કદી અળ્યો હોય તોય પણ આર્યપુત્રની દિવ્યપર અવકૃપા થઈ હશે એમ કેમજ કહેવાય ? તેમ તમારા જેવા મહર્ષિના ઓઢ્યામાં ટાંકા પણ રી રીતે લેવાય ? (એટલું કહી નિઃશ્વાસનાખી હાથ જોડી જમી રહે છે). (ગ)

મંત્રાનંદ—(વિચાર કરી) યુધિષ્ઠિરની મારાપર અવકૃપા છે એવું બીજા કોઈના જાણવામાં આવવું કઠિન છે.

પાંચાલી—(નમન કરી) ત્યારે ભૂદેવ ! તમારા પ્રત્યેની તેમની તેવી દૃષ્ટિ તમે મંત્રબળે સમજી ગયા કે કોઈ બીજી રીતે ?

મંત્રાનંદ—હા, અમે એમજ જાણી ગયા; વિશેષમાં આમ પણ થયું,—

શ્લોક.

ભૂસુર પાર વિના મળિયા, યશ ગાય ઘણા મન આશ વધારી,
દાન સુમાનં સંમાન ગણી કરી, દ મતિમાન સુકીર્તિ પસારી;
(હુ) માંત્રિક માનિનિ ! તે થકી મેં નવ, પાંડવ અસહી દૃષ્ટિ નિવારી,
વેંમ પડ્યો નૃપના મનમાં અતિ, તે જૂલ લામિની ! છેજ અમારી. ૬

(ગ) સત્વર—હતાવળે. આર્યપુત્ર ઇન્—અર્થાત એ ન જનવા જેવી પાત્ર છે. અર્થાત આશ્રયતા જતાવે છે: સૂર્ય ઈન્. દ્રૌપદીની આજ્ઞાપુરની આશ્રયા વર્ણવે છે: તેમ તમારા ઇન્. આ વાક્યથી દ્રૌપદીનું કુળવાનપણ્ય અને સરળપણ્ય વ્યક્ત કર્યું છે.

૬ શ્લોક—ઈદ્રિજિત્ય. ભૂસુર ઈન્—દિવ્યવેધધારી હૈય દ્રૌપદીને કહે છે કે, યુધિષ્ઠિરના યશમાં ધણા ભૂસુર (આજ્ઞા) મળ્યા છે અને તેઓ મનની આશ (દાનાદિ લેવાની) વધારીને (યુધિષ્ઠિરના) યશ ગાય છે; મતિમાન યુધિષ્ઠિર પણ પોતાની સુકીર્તિને પસારીને તેમને દાન તથા સુમાન

પાંચાલી—(નિચારકરીને) શું મહારાજ ! એટલા પરથીજ તમને જાણ એમ કહ્યું । તમે ગમે તે હો તોપણ દિવસ ધર્યું એટલે આર્યપુત્રે તમારો અનાદર કર્યો હશે એ માનતાં મન કચવાય છે. શું મારા પ્રાણનાથ બીમે તમને જાણ કહ્યું કે વત્સ ઘટોત્કચે એવી ભૂલ કરી । (નમન કરી) ભૂસુર, જેમ યથું હોય તેમ મને યથાર્થ કહી બતાવવા કૃપા કરો એટલે હું આર્યપુત્રને મળી જોવી રીતે ધર્મનો લોપ ન થાય તેવી રીતે આચરવા વિનવું. (ઘ)

મંત્રાનંદ—(દ્રૌપદીને માથે હાથ મૂકી) વત્સા ! તાર કહ્યાણું થાવ. શ્રાણુ કરચ, એમ થયું કે મારી દષ્ટિ ઘાગી વાર અજ્ઞભાણી જતી જોઈ મહર્ષિ લોમશને રાજર્ષિ અન્તતશત્રુએ નેત્રપક્ષવીવડે મને આજ્ઞાવ્યા, કે તે મહાતપગીએ તપ તપ તપનીએ મારા ગોત્રાદિનો સૂક્ષ્મપણે તપાસ કર્યો અને તેમા તે નિષ્કૃજ થયા તથાપિ બીમે કહ્યું કે શંકાસ્પદસ્થાન જાણ્યું એટલે ઉંડા પાણીમા પેસવાનો આ અવસર નથી. એ વાક્ય શ્રવણ કરી ઘટોત્કચ મને પકડવા આવ્યો કિન્તુ ધર્માત્મા ધર્મપુત્રે તેને અટકાવી મને કહ્યું કે દિગ્દેવ ! તમે બીજા વિમ્બિની પેઠે અમારી સાથે સુખેથી નિવાસ કરો. (૬)

સમાન ગણીને દેડે—તેમને માનપૂર્વક દાન આપેડે દાન આપતા પેહેલાં કીર્તિ પસરેલી વર્ણ છે માટે અપજાતિગથેકિત. હે માનિનિ ! હ માત્રિક (અસ્ત્ર શસ્ત્ર યોજના સંબંધી મત્રવિદ્યા જાણનાર) છું તેથી મે પાડવોના અત્રથી મારી દષ્ટિ નિચારી નહિ —બીજા બ્રાહ્મણે અસ્ત્ર શસ્ત્રોને, જોતા નહોતા પણ હુ તારીને જોવાજ કરતો હતો. અને તેથી રાજના મનમાં અમારે વિશે વેહેમ પડ્યો છે .

(ઘ) તમે ઈ૦—આ બ્રાહ્મણને વિશે યુધિષ્ઠિરને સદેહ ઉપજવાનું દ્રૌપદી સમજી ગઈ હોય તેમ વર્ણ્યું છે માટે વિચાર નામે નાટ્યસૂક્ષ્મ ધર્મનો લોપ ન પવાની ઇચ્છા વર્ણવી છે માટે નીતિ નામે નાટ્યાવકાર

(૪) અન્તતશત્રુએ—યુધિષ્ઠિરે નેત્રપક્ષવીવડે—આખની ઇચ્છાર-

પાંચાલી—(સહર્ષ) ધન્ય છે આર્યપુત્ર 'નન્ય' છે. વારૂ મહા-
રાજ ! એમણે તમારે વિધેની આશકા તજી તમને નિવાસ કરવા કહ્યું
એમ છતાં તમે મારા પર કૃપા કરી એનું કાંઈ કારણ હોય તો આ
કે કરીને કે'શો (ચ)

મંત્રાનંદ—વત્સા, અમે વાડવ ક્ષમા સ્વરૂપી કે'વાઈએ તોયી
કોઈના પર પણ કોપ ન કરતા રાજર્ષિ યુષ્ઠિષ્ઠિરનું કહેવું અમે સ્વીકાર-
્યું; તથાપિ અમારે વિધેની આશકા ઉભીજ રહી તે ટાળવાને અમે
તારી કને આવ્યા છીએ (છ)

પાંચાલી—(નમન કરી) દિગ્દેવ, આશકા વિનાના પુરૂષે
પોતાવિધેની આશકા ટાળવાનો યત્ન શા કાળે કરવો ? અથવા
મહર્ષિ તમે ક્ષમા કરી મારા પતિઓનું શુભ વાચ્છયું છે, તો આલો-
હું આર્યપુત્ર કને આવી તમને જન્મ સુખ થાય તેમ કરું.

મંત્રાનંદ—(મનમા) જો હું એની શંકાનું સમાધાન નહિ
કરૂ તો એ સમજી નશો. (પ્રકાશ) વત્સા ! આશકાવાળા નરનું
હૃદયું મૃગજળ જેવું છે. જો હું અહીં તારી કને આવ્યો છું તેમાંય

નથી, કે—કે તરતજ તપ તપ ઇ—જાને આજણ નહિ હોવાથી તપરતીને
ઠેકાણે શૂન્યથી તપસી બોલી જાયછે અને તે સુધારતા 'તપ' શબ્દની પુન-
રાવૃત્તિ થઈ જાયછે ગોત્રાદિનો ઇ—મારું ગોત્ર કયું છે એ વગેરે વાતનો.
નિષ્ફળ થયા—અર્થાત્ બધું મેં ખરાખર કહી બતાવ્યું શકારપદ રચાવ-
—સા માનુ આરપદ (રચાવ) જોને વિશે રચાવ કરીને રહ્યું છે એવો વેપ-
ધારી દિગ્ (તત્સુરૂપક + ખડુમીદિ) જોડા પાણીમાં પેસવાનો—અર્થ-
જાને અહીં રાજી જેખમ વોટોતવાનો.

(ચ) કૃપાકરી—(આતીને કહેવારપ) અર્થાત્ મનેમવામણું કરવાનું
કહેવાનું કહેતા આવ્યા કે કરી—દાસી. (છ) વાડવ—આજણ

પણ મારે વિષે શંકાશીલ થઇ ઘટોત્કચ મને જ્ઞેયા કરેછે. એવા નિવાસ-
ને અમારે આવેજી માનવો જોઇએ (જ)

શ્લોક.

નિવાસ પાવકે ભવો ભણ્યો ભલ્લ! જ્ઞને સદા,
કલંકો શંકો જીવતું ન હીક તે થકી કદા;
વિચાર્ય વામલોચના કુવાસ નર્ક સર્પદા,
અધિક ધિક ધિક માનુ શંકો જીવ્યું હું યદા. ૭

પાંચાલી—(નમન કરી) ભગવંતનું કહેવું ખરું છે. અને
મારું મન પણ તમારે વિષે શંકા ધરાવતું નથી. પ્રભુ, મારાથી બનના
ઉપાય ચોજી હું આર્યપુત્રને તમારા પ્રતિ નિ શ ક જોતારા કરીશ. (એવે
સ્મરનર્થક પ્રવેશ કરેછે). (જ)

સ્મરવર્ધક—દેવીનો જ્ય થાવ. તમને તે મહાદેવી કે મહાલ-
ક્ષ્મી કહી મારે જોલાવવા મુરના દેવી, લેપવનના દેવી અને વનનાં
દેવી તમેજ કે ? ભક્તિવાળાં શક્તિજી ! તમે સ્વરૂપ બદલવાને સમર્થ છો
એમ જાણ્યા છતાં, હાં કહ્યું તે કહ્યું. (દિન સામુ જોઈ) કેમ મોદક-

(જ) જો છું—મારે વિષે આશંકા નથી, તેમ છતાં હું પોતાને
આશંકાવાળો માનું છું તેનું કારણ જો નહિ સમજાવું તો દ્રૌપદીને પણ
મારે આચરણ શંકાભરેલું લાગશે મૃગજળી—જાજવાનું પાણી

૭ શ્લોક—નાગચ પાવકે—અશિમા કલંકી ઈં—કનકવાળુ
અને શંકાવાળું જીવતું હીક નથી વામલોચના—વાકો દષ્ટિવાળી સ્ત્રી—હે
દ્રૌપદી ! કુવામ—શંકાસુક્ત યજ્ઞને રહેવું તે નર્ક—નરકરૂપ શંકા જીવ્યું—
શંકાવાળું જીવતું અથવા શંકિત પુરુષનું જીવતું (જ) સ્મરવર્ધક—
પાડવોનો ગમમાદર્ય—વિદૂષક

ભટજી ! અહીં આવ્યા છો કે ? જો ને ઘડો લાડવો ન થઈ જાય ! યાજ્ઞ
સેની આવો યજ્ઞાર ભ તમારા વિના અટકી પડ્યો છે (જ)

પાંચાલી—મગર ત તમે પાશુ ત્યા આવો

સ્મરવર્ધક—એ આવ્યા યજ્ઞમા આવી શુ ખાટી જવાના છે ?

પાંચાલી—(સરોય) ‘ વગર બોલાવ્યો બોને તે તરુખવાની
‘તોલે ’ શુ તુ એટલુ ય નથી જાણતા કે, (એવે વિદ્યાધર પ્રવેશ કરે
છે) (ટ)

વિદ્યાધર—દેવી કદાશુ યાવ યજ્ઞનો આર ભ થવામા પધારો
તેટલીજ વાગ છે

પાંચાલી—તુ એમ છે ? ત્યારે તો આવો હું આ આવી
(સર્વ યજ્ઞમડપ બણી જતી છે)

(ધનુષ્ય બાણ નિર્દાગતો નકુન પ્રવેશ કરે છે)

નકુલ—(સમેદ) ભને યોગીશ્વરે પુરુષાર્થને પૂર્ણ માની દેવને
કુર્બાન ગણે તથાપિ મારે સ્વાનુભવથી નિહ થયેતો સિંહાન કિચે મકારે
બોલો માનવો ? આહા ! શુ આ ધનુષ્ય અને બાણ કે જેથી

(જ) પુરના દેરી—ઉદ્ગ્રસ્થમા રહેનારા ઉત્તવનના—બાગમા વિલામ
‘કરનારા વનના—આ વાગ્ધરની ઝુપડીમા રહેનારા બહિષ્કારા—પોતાના
સ્વામીઓને રિતે નીતિવળા સમિતિ—સમિતિ કે મહામાયા રૂપી તમે
ઈ—જેમ શક્તિ મધ્યપરતે પોતાના સ્વરૂપ મદતે છે તેમ તમે પશુ પુર-
મા વપવનમા અને વનમાં જૂં જૂં સ્વરૂપે દેખાગોલો દ્રોહીના અવ-
સ્થાવરની વ્યવજ્ઞા છ ધરે । પો—પ્રેતપ્રાદ્ય, કૃષ્ણ પત્ની શ્રદ્ધા ઉપર લાડવો
મૂળને શ્રદ્ધાજુને આપવામા આવે એવી તમારી વ્જા ન આવી જાય !—
મધુ ન પામે । યાજ્ઞસેનો—પ્રાપ્તી (ટ) વિદ્યાધર—મોઘ બ્રાહ્મણ

આખો ભસ્ત્રપ્રાંડ વશવર્તી કર્યોતો, તે આજ ઉદરનિર્વાહ માટે
યથાર્થ ઉપયોગી થતાં જાણાતાં નથી ! દૈવ, તે આટાટણું કર્યું તથાપિ
શું તારું મન સંતુષ્ટ નથી થતુ ! ! (નિઃસ્વાસ નાખી) હૈવ ! શ્રવણ
કરચ. શ્રવણ કરચ;—(ઠ)

શ્લોક.

કરમ નામ છે, કર્મી તાહરું,
શરમ શે હર્યું, ધર્મી માહરું;
લક્ષિત લક્ષણા, દક્ષણા સમી,
ગણિત ગર્વિણી, વર્ણિની દમી.

.૮.

(ઠ) પ્ર. ૨ જો. બીજા પ્રવેશની આંતે પડેલ પડવાથી આરબનો
માર્ગ દેખાશે ત્યાં આ પાત્રનો પ્રવેશ સમજવો. નકુલ ભક્ષ્ય મેળવવા માટે
શિકારે ગયો હતો પણ ત્યાંથી જોઇએ તેટલો શિકાર ન મળી આવવાથી
તે કહે છે: બલે ઇ—યોગીશ્વર—વસિષ્ઠ વગેરે. વસિષ્ઠ પ્રારબ્ધને તુચ્છ
માની પુરુષાર્થનેજ મુખ્ય માનનાર છે. તે એવી તકરાર લાવે છે કે પ્રારબ્ધ
પણ પૂર્વે ફરેલા પુરુષાર્થોનેજ કળ ભોગ છે, માટે જો પુરુષાર્થ પ્રબળ હોય
તો પ્રારબ્ધને ફરવી શકાય છે. (જુઓ. યોગવાસિષ્ઠ—ઉત્પત્તિ પ્રકરણ).
સ્વાનુભવથી—પોતાના અનુભવથી. સ્વાનુભવ વર્ણે છે: આઢા ઈં, વશવર્તી
—સ્વાધીન. યથાર્થ—જેમજે તે પ્રમાણે આટાટણું—આટણું આટણું.

૮ શ્લોક—લક્ષિતછંદ. હે કર્મી (કર્મવાળા—પ્રારબ્ધ) તારું નામ
કરમ (કર્મ) છે, ત્યારે તે તારું ધર્મી (ધર્મવાળું) શરમ (શર્મ—સુખ)
શે હર્યું ? તારું નામ કર્મ છે તો હું પણ કર્મ (કાર્ય) કર્યાજ કર્યું; એમ
છતાં અતે વળી ધર્મ પ્રમાણે સુખ ઈચ્છું છું (અધર્મથી નહિ) એમ
છતાં પણ તે તારું શર્મ શામાટે હર્યું ? શું કર્મ હર્યું તે કહે છે: લક્ષિત
ઇં—લક્ષિત (સુંદર) લક્ષણવાળી અને દક્ષણા (ચતુર અથવા -દક્ષિણા
રૂપી દેવી) સરખી વર્ણિની (સારા રંગવાળી—ઝાંપટી)ને દમીને તે ગણિત
ગર્વિણી—ગર્વ જેનો ગણી ગયો છે એવી કરી મૂકી ! આ છંદનું ‘ લક્ષિત ’
નામ શ્લોકમાં મૂક્યું છે માટે અદાલતકાર.

અપિચ—

શ્લોક.

ઉપવને સુખ અગો ન માનતા,
અરર આ દુખ કશું અદાનતા !
ભટકતા વનવને કર્યા બલા,
બહુ થયું બહુ રૂપી રૂપી બલા !

૯

(એવે આગતેમ નકુલને જોતો સહદેવ પ્રવેશ કરેછે).

સહદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) આ તે ક્રિયા પાપનાં ફળ ઉદે
પાપ્યાં કહેવાય ! (ઉદર સામે જોઈ) અરે તું પશુ પૃથ સાથે એકત્ર
થઈ જવાનો વિચાર કરતું દેખાયછે કે શું ? ભલે, હવે આ કરતાંય કંઈ
તારાથી વધારે થાય તેમ છે કે ? કિંતુ અહ્યા હુંદેવ ! તું એટલુંય નથી
જાણતો, કે આ અડગ ક્ષત્રિય સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ વારંવાર
લાવ્યા કરેછે ! જો કે—(૮)

શ્લોક.

રથ હીન કર્યા વર દીન કર્યા,

૯ શ્લોક—પ્રિયવદાવત. ઉપવને ઈન્—અમે પૂરે એવા દતા કે
જેઓ ઉપવને (બાગબગીચામાં) પણ સુખ માનતા નહિ; અરર !
તેવને આ દુઃખ કશું (કેવું) ? તે દુઃખ કહે છે: ભટકતા ઈન્—અમને
વનવને (એક વનથી બીજા વનમાં) ભટકતા કર્યા ! હે બહુરૂપી રૂપી
(બહુરૂપીનું રૂપ મારણ કરનારી) બલા (બલા રૂપ દેવ) ! બહુ થયું
(હવે તેં અતિ દુઃખ પાડ્યું છે) !

(૮) પૃથ સાથે—પીઠ સાથે. અર્થાત્ બૂખથી પેટ ખરડા સાથે ઝોટી
ગમું છે. પાંડવોને વનમાં જોરાકની પણ તળી દત્તી એ વ્યંજનાવડે પાંડ-
વોનું કષ્ટ ધ્વનિત કર્યું છે.

સુખ વાંછુ કર્યા અંર ખીણુ કર્યા;
કુઆગ્નિ ન ધર્યા પર દીન ધર્યા,
શું મલિન કર્યા ? હરખી ન કર્યા.

૧૦

અપિચ—

શ્લોક.

નવનવી યુવતીની સુવા હરી,
પ્રખર કાંતિ પ્રભાકરશી કરી;
તદપિ દૈવ સદૈવજ હારિયો,
વ્યરથ બાણ અબાણ વધારિયો.

૧૧

૧૦ શ્લોક—તોટક. રથ ઈ—હે દૈવ ! તે અમને રથદીન કર્યા. (કો-
ઇ શત્રુ પણ પ્રતિપક્ષીને દરવીને રથદીન કરેછે). વર ઈ—અમે વર
(શ્રેષ્ઠ) હતા તેમને તે દીન કર્યા. (શત્રુ પણ પ્રતિપક્ષીને દીન કરેછે).
સુખ ઈ—અમે સુખ વગર કર્યા—તે અમને દુઃખી કર્યા, તથા અમે
અર (ઉતાવળે) ખીણીમાં કર્યા. અમે કુઆગ્નિ ન ધર્યા (નહારાં મૃગચર્મ
જેમણે પેહેર્યા છે એવા) થયા, તથા અમને પર (શત્રુઓએ) દીન સરખા
ધર્યા (શદ્ધતુ કર્યા—ધૂતાદિ પ્રસંગે). એમ છતાં પણ અમે શું મલિન
થઈને કર્યા ? નહિ, અમે હરખી (ખીલીકણુ) થઈને કર્યા નથી.

૧૧ શ્લોક—દુતવિલગ્નિત. નવનવી ઇ—હે દૈવ ! તે નવનવી યુવતી
(સ્ત્રી)ઓની સુવા (જવાની) હરી. (અમારે વનવાસ બોગવવાને હો-
વાથી અમારી પરણેલી સ્ત્રીઓને ઉપબોગ અંમે ન કરી શકતા હોવાથી
આયવા વનમાં અમારી સાથે દુઃખી થતી હોવાથી). શી રીતે સુવા હરી,
તે કહે છે: પ્રખર ઇ—પ્રભાકરશી (સૂર્યના સરખી) પ્રખર (તીક્ષ્ણ)
કાંતિ કરીને સૂર્યનું ઉગ્ર તેજ જેમ તાછ વનરખાંતને સૂકવી નાખે છે તેમ
હે દૈવ ! તે દુઃખ પાડીને અમારી યુવતીઓની સુવા હરી લીધી છે. તોપણ
અમારી સહનતાને લીધે અંમે તારી દરકાર કરતાં નથી: તદપિ ઇ. તદ-
પિ—તોપણ. વ્યરથ. ઇ—હે અમણુ દૈવ ! તે અમારી ખીરજ દણવાને
તામે અણુ વ્યર્થ વધાર્યો છે;

નકુલ—(સહદેવને જોઈ સચ્ચાશ્ચર્ય) કે' ભાઈ ! યજ્ઞદેવનૈવેદ્યના મૃગ ક્યાં છે ? (૬)

સહદેવ—(નમન કરી) જીજ્ઞા પેલા પારધી લઈ ખારોખાર જતા જાણ્યા છે માટે હવે ચાલો સત્ત્વર જઈ એની વ્યવસ્થા કરીએ. (૭)

નકુલ—(લાખી નજરે જોઈ) બ્રાતા ! જો જો એ તો યજ્ઞમંડપ લગી જઈ પહોંચ્યા માટે ચાલો ઉતાવળા. (બન્ને જણ ચાલ્યા જાય છે).

(યજ્ઞ કરતા યુધિષ્ઠિર પાંચાલી અને યજ્ઞ કરાવતા ધૌમ્ય લોમશ પ્રવેશ કરેછે). (૮)

ધૌમ્ય—(વિદ્યાધરને આવતો જોઈ) અલ્યા વિદ્યાધર ! જો પેલા સ્મરવર્ધકને દર્શ લેવા મોકલ્યો છે તે ત્યાંના ત્યાંજ રહ્યો કે શું ?

લોમશ—વાહ વાહ ! તમનેય ઠીક મોલાગ્રમતિના માણુવ કુશાગ્ર લાવનાર નજરમાં આવ્યો. એ રાજપ્રિય વિમને આપણા કામમ

(૬) યજ્ઞદેવનૈવેદ્યના—યજ્ઞદેવને ધરાવવાના નૈવેદ્યના અથવા યજ્ઞમાં આદુતિ આપવાના.

(૭) ખારોખાર જતા જાણ્યા છે—માંસાદિ જીભત્સવરતુ રંગભૂમિ ઉપર ન ખતાવવી જોઈએ, એવા હેતુથી આ યુક્તિ કવિએ કરીછે. રંગભૂમિ ઉપર ન ખતાવવા જેવી વસ્તુઓ ગણાવતાં વિશ્વનાથ કહે છે કે—“ દંતઞ્ચ દનતઞ્ચે ચમન્ય દ્વાંજાનરંચયત્ ઈં ” (કા ૨૭૮).

(૮) પ્રવેશ ૩ જો. સ્વળ—યજ્ઞશાળા. પ્રવેશ કરેછે—અર્થાત્ પડદો ઉપડવાથી દેખાય છે. ધૌમ્ય—પાંડવોના યુરેદિત. લોમશ—એ નામના એક મોટા ઋષિ

ચોજવો એ યથાર્થ નથી સુષ્ટેષુ નિમ્ન વદુના કિન્તુ મખમુહર્ત વટી જશે તેનીએ એને શી પડી છે? (ધ)

(એવે “સ્વસ્તિના દન્દ્રો” ઈત્યાદિ બોલતા દશગાર પ્રવેશ કરેછે)

યુધિષ્ઠિર—(આવેલા સર્વ દિગ્ગને નમન કરી) ભગવંત આ પાટપર સર્વ બૂદવો બિરાજે. (૬)

પ્રાહિણી—(ઉંચા હાથ કરી) શુભ મવતુ કત્યાણમસ્તુ પુનરપિ; વારાદિકૃદ્ધિસ્તુ (એમ આશિર્વાદ દેતા ધણું ઋષિઓ આવી બેસેછે) (ધ)

સ્મરવર્ધક—(હાથમાં દર્બ લેઇ પ્રવેશ કરી ગ્વગત) અરે મણુ ! મોઢક મારવા વિના બીજું કાંઈ ન જાણનારને આ દાબનાં તોણાં પેણી લાવવાનો સમય આવી પડ્યો ! આથી હરિશ્ચંદ્ર રામચંદ્ર અને નળાદિ

(ધ) મોભાગ્રગતિનો—મોભના છેડા જેવી જાડી સુદ્ધિનો કુશાગ્ર—દર્બનાં અણિયા. કુશાગ્ર જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુને ખોળવામા મોભાગ્રસુદ્ધિ કામ લાગે નહિ, એમ છતાં તેવી મોજના કરેલી વર્ણવી છે ગારે વિરોધાભાસ. રાજપ્રિય—રાજાને વાહાતો સ્મરવર્ધક વિદૂષક હોવાથી તે રાજપ્રિય ગણાવોછે સુષ્ટેષુ ઈ—સુગુને વિશેષ કહેવાતુ શું કાળજી છે? અથાત્ દુકામાં તમારે સમજી લેવું કે રાજપ્રિય માણુમને આપણા કામમા મોજવાથી આપણને ધણા પ્રકારે હાનિ છે કદાચ આપણા કામમા કાઈ આપણી ગદ્ગલત થતી હોય તેથી ચાડી પણુ કરે, ઇત્યાદિ અર્થ બતાવનારી દુઃકી સમશા કિન્તુ—પણ. મખમુહર્ત—યમનો નિર્મલો સમય શી પડી છે?—શી કાળજી છે?

(૬) સ્વાસ્તિના ઈ—આશિર્વાદ આપવાનો એક મંત્ર છે “સ્વાસ્તિના દ દો વદ્ધથવા । સ્વસ્તિ ન પૂષાવિશ્વવેદા । સ્વાસ્તિનસ્તાદ્યૌં અગ્નિઃપ્રોમિઃ । સ્વાસ્તિનો વૃદ્ધસ્પતિર્દધાતુ ” ઈદ્ર, પૂષા, તાદ્ય અને બૃદ્ધસ્પતિ, આગાર કલ્યાણ કરે, એવો એ મંત્રમા અર્થ રહેલોછે.

(ધ) શુભ ઈ—શુભ થાઓ, દયાળુ થાઓ, પુત્રપરિવાર વગેરેની શુદ્ધિ થાઓ

નૃપાજોતું દુઃખ શી રીતે મારે વિશેષ ગણવું ? (સવિસ્મય) અરે ! આટલાં બધાં તું મડાં એકદમ ડયાંથી સજીવન થયાં અને જીવન વિના તરતાં કેમ જાણ્યાં, (ન)

દ્વાિત્ય—(સ્મરવર્ધકને આવતો જોઈ) રે બટુક ! લાવ્ય લાવ્ય .

હલ્લ સત્વર લાવ્ય. મૂર્ખ ! મખટુહૂર્ત વીતી ગયાનીએ ચિંતા નથી ધરાવતો એ શું ? (પ)

સ્મરવર્ધક—(નગન કંરી હલ્લ આપી) ગોળ ખાંડ ને મધના વાસ વગર તેમ જતુ વગર આ હુંડાળ ઉભરાયલી ન્તેષ મારે સાચવીને પગ મૂકતાં મૂકતાં આવવું પડ્યું, જેણે કરો આવતાં વાર લાગી. (ફ)

(ન) 'તૈણાં' અને 'વેણી' વગેરે શબ્દોથી વિદ્યુતની આમ્ય ભાષા વર્ણી છે. 'સમય આવી પડયો' ઇલાહિ વચનથી યુધિષ્ઠિરની પૂર્વાવસ્યાના સુખતું અને હમણાની અવસ્થાના દુખતું સૂચન કર્યું છે આથી—આ મારા દુઃખથી. અરે ઇ—ગ્રાહણને તિરસ્કારમા તું મડાં કહેછે, કેમકે એમની પાસે ધનસંપત્તિ નહિ હોવાથી તે લોટાને ટેકાણે તું મડાં વાપરતા હતા. સજીવન થયાં—આવી ચઢ્યાં. જીવન વિના—પાણી કે જીવિકા વિના. અહીં પાણી નથી તેમ છતાં આ તું મડાં કેમ તરેછે ? અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર હવે એ સધળાનું જીવન ચલાવવાને અસમર્થ છે તેમ છતાં ગ્રાહણે અહીં કેમ ભેગા થાયછે ? આ વાત દૃષ્ટાંત અને શ્લેષદ્વારા કથન કરી છે. (પ) સત્વર—ઉતાવળે.

(ફ) ગોળ ઇ—હાડીઓની ઇડાળ ગોળ, ખાંડ કે મધના વાસથી બેભરાયછે, અથવા એમાંસા આગમય જેઠ આપાઠની ગરમીથી ઉભરાય છે. પણ ને બન્નેમાંથી એકે કારણ આજ ન છતાં ઇડાળ ઉભરાયછે. અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર પાસે હવે ગળ્યુ ગળ્યું ખાવાનું આપવાની શક્તિ નથી, તેમ વર્ષપ્રતિપદા કે શમીપૂજન જેવો કોઈ ખાસ પ્રસંગ પણ નથી, તેમ છતાં આટલા બધા ગ્રાહણો શું કરવા બરાયા છે ?

લોમશ—(સક્રોધ) અરે મૂર્ખ બહુક ! અસંબદ્ધ શું ઉચ્ચાર્યા કરે છે. ગુડ મધુ શર્કરાતું સ્વપ્ન સુધ્ધાંય આવતું નથી તો તારે પિપી-લિકા સંભાળતાં શી રોતે આવવું પડે ! (૫)

શ્લોક.

હોય જો હોઠ સાળ તો, ઝાઝા ઉત્તર જાણવા;

આહુતી હોમ્ય લે તું આ, મારી દ તર્ક માણવા.

૧૨

સ્મરવર્ધક—શું લગવંત ! અમે તો તમારે મન ખોદુંજ જોલનાર ઠયા કે ? સ્વાહા, આવાહ્યામિ અને નમઃ એ શબ્દો સાંભળી આવા ભૂદેવો જેમ ખાંડ જોળ અને મધની આશાએ કીડીઓ ઉભરાયલી જણાય તેમ જણાય છે કે નહિ ? (૫)

દૌમ્ય—(સરિમત) અલ લે આ આહુતી વિધાધર તને શોધવા ગયો છે તેના આવતા સુધી તું હોમ્ય (૫)

(૫) અસંબદ્ધ—સબંધ વગરનું—જ્યાં જેની જરૂર નથી એવું અથવા અમર્ષાદ અસંબદ્ધપણું કહી બતાવે છે: ગુડ ઇ. ગુડ—ગોળ, મધુ—મધ. શર્કરા—સાકર

૧૨ હોય ઇ.—“ હોઠ સાળ તો ઉત્તર ઝાઝા ” એવી કહેવત છે તેમ તું પણ ગમે તેવાં જનાળ આપ્યાજ કરે છે; પણ હવે હોમ્યેના પટી જાય છે માટે તર્ક માણવા મારી દે—કપના કરી કરીને જવાળ આપવા પડ્યા મૂક. અને આ આહુતિ (હોમવાનો પદાર્થ) હોમ્ય.

(૫) ઇંડાળ ઉભરાય છે, એ દષ્ટાંતનો સિદ્ધાંત બતાવે છે: સ્વાદા ઇ. સ્વાદા—દેવને આહુતિ આપતાં હવટે જોલવાનો શબ્દ. આવાહ્યામિ—આવાહન કરું છું—જોલાતું છું બ. અને બદ્ધે સ્વાદા, જોળને બદ્ધે આવાહ્યામિ, મધને બદ્ધે નમઃ અને કીડીઓને બદ્ધે આલણો જણવા.

(૫) સરિમત—દ્વારપાસે. અલ—બસ. આહુતિ—(હોમ્ય, ક્રિયા-પદ સાથે અન્યથા કરવું).

રમરવર્ધક—(ઝોકા ખાતો) આ મદ્દતિયા મહારાજને મૂકી અમારી આંખો ફાડવાથી તમને શું મળવાનું છે ? (મત્રાન દને બોલાવી) મહારાજ ! હવે આ આહુતી હોમો (ય)

લોમશ—(સકોપ) અરે કદ સમજે છે કે નહિ, “પ્રાધૂર્ણ કને સર્પ શી રીતે મરાણાય ? ” (વિદ્યાધરને ચાલતો જોઈ) હવે આ વિદ્યાધર આવ્યો હવે એ જોને આપો (ર)

મત્રાનંદ—(નમન કરી) ભૂદેવ મને એ કૃત્ય સોપણો તો હું વિદ્યાધર જોટલું કરે તેટલું બધું કરીશ.

રમરવર્ધક—(ભીમને આવતો જોઈ સસ્મિત) મહર્ષિ મત્રાનંદ ! એ ભૂદેવો અને અમારા ભૂપતિ તમને મદ્દતિયો માલ ખવડાવે તેવા છે. પરંતુ આ જુઓ અમારા મહારાજ આવે છે તે જ્યારે યજ્ઞ કરજો ત્યારે અમે આચાર્ય થઈશું અને તમારી આહુતીમાં ગોઠવણુ કરીશું । હવડાં તો મહાજનનના સાંઠની પેઠે જ કરતા હો તે સુખેથી કર્યા કરો. (ઘટોત્કચને આવતો જોઈ) દિજદેવ ! આ અમારા યજ્ઞમાનની પાસે રહેશો તો મોંભાગી દક્ષિણા મળશે. (નકુલ સહદેવને આવતા જોઈ) મત્રાનંદ મહારાજ ! તમારું ભવિષ્ય ભજે એવી દક્ષિણા મળશે કે નહિ તે આ બે ભાઈ કહી શકે તેવા છે. (લ)

(ય) મદ્દતિયા મહારાજ—બ્રાહ્મણ વેપધારી રાક્ષસ—મત્રાનંદ.

(ર) પ્રાધૂર્ણ—પરાણો—મેહેમાન

(લ) ભૂપતિ—યુધિષ્ઠિર મદ્દતિયો માલ ખવડાવે તેવા છે—તમારી પાસેથી કાંઈ કામ ન કરાવતા તમને જમારે એવા છે, વક્રોક્તિ. મદ્દત મળે એવો માલ (માર) ખવડાવે એવા છે, એ મર્માર્થ આહુતિમાં ગોઠવણુ કરીશું—આહુતિ હોમનારને રથાને તમને રાખીશું. વક્રોક્તિ તમારી પોતાનીજ આહુતિ કરી નાખીશું—તમને હોમો દેખશું, એ મર્માર્થ.

(જીભાદિક પ્રથમ યજ્ઞનારાયણને અને પછે જેઠેલા બીજા દિનને નમન કરી એક પછી એક આસન પર બેસે છે.)

ધૌમ્ય—સ્મરવર્ધક ! સ્મરવર્ધક ! જા જા, આ પછે આજ્ય મૂકેલું છે તે લઈ સત્વર આવ્ય. (વ)

સ્મરવર્ધક—(જેઠેલા મુનિઓની આગળપાછળ જોઈ) ભગવંત ! યજ્ઞપુરોહિતને શ્વાન સ્પર્શ કરે એ તો મહાઅધમ લેખાય, પણ મહારાજ ! મધ્ય માટે રોષ્ટ્રી મૂકેલા આજ્યને માર્ગરો મારો ગદ્ય હોય તેનો, કંઈ વિધિનિષેધ મનાય ? ના ના, નહિજ. “ ગિજાકું પૃથું અને કૂતરં અડ્યુ” એ તો કથનાર કથીજ ગયા છે. (જ)

લોમશ—(સકાષ) અરે આ મૂર્ખે બટુકને તે શ્રમસાધ્ય પ્રાપ્ત કરેલું આજ્ય શે સોંપ્યું ? હવે શું કરીશું ! ! (સખેદ) શિવ શિવ ! સત્રની પૂર્ણાહુતિ કરથા વિનાજ ઉઠવું પડશે કે શું ? (વ)

દક્ષણ—(વક્રોક્તિ). અર્થાત મારરોષ્ટ્રી દક્ષિણા. તમારું અવિષ્ય બળે—(મોત બેગું), આ બધી વિદ્યુતકની વક્રોક્તિએ કવિરૂત જાણવી. કમકે વિદ્યુતકને કાંઈ આ દૈત્યના માયાપ્રપંચની ખજર હતી, એમ પૂરું વર્ણ્યાયું નથી; પણ વિદ્યુતકની વિરૂત વાણીમાં સડજ આવ્યા મર્મ રહ્યા છે તે દ્વારા બાવે કયાના બીજતું ઉદ્ધારન કરવાને કવિએ આ પતાકારથાનની રચના કરી છે. (પતાકારથાનક વિષે જુઓ રોપદર્શિકા સભ્યમામા પૃ. ૧૩૫). (વ) આજ્ય—ધી.

(જ) યજ્ઞપુરોહિતને—યજ્ઞના બલિદાનને. મારી ગઈ હોય—ખાઈ ગઈ હોય. ગિજાકું ધૃ—ગિજાકું પળ્યું (ચાલ્યું) ગયું—તેનો કાંઈ બાધ સેવામાં ન આવ્યો. અને કૂતરં અડ્યું (અટકી રહ્યું—અટકી ગયું) અર્થાત તેનો બાધ ગખવામાં આવ્યો. અથવા કૂતરં અડ્યું કહેવાય એટલે તેથી અબઝાયું, ગણાય. દમણા એને રામે એમ બોલાય છે કે, “ કૂતરં પળ્યું અને ગિજાકું ન પળ્યું. ” ધી તો ગિજાકું ખાઈ ગયું, એ વિદ્યુતકને કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

(વ), શ્રમશાપ—મેદુનગ્રી મેળવાય એવું. પ્રાપ્ત કરેલું—

યુધિષ્ઠિર—(નિશ્વાસ નાખી) અવિનાશીની અકળગતિ છે !
 રે સ્મરવર્ધક, “વેળા એવી રક્ષા” તો તારા જેવાએ અવશ્ય કરી
 જાણવી જોઈએ ! (સ)

રે સ્મરવર્ધક—(હાથ જોડી સમેદ) મહારાજ “જ્યારે જેવા ચાલે
 ત્યારે તેવા દેવા” એ મૂત્ર મને પડ્યુંએ શોખવ્યું છે અને તેથીજ
 હું મુનિમહારાજને કહું છું કે ધૃતને હામે પય ચાલશે. પણ મહારાજ !
 શા રૂ માને છે કોણ ? (હ)

પાંચાલી—(સંકોપ) આર્યપુત્ર ! આવાને હજી આથીએ વધારે
 • મોઢે ચઢાવો એટલે પેટ ભરી પામવાનું પામશો (આ)

ભીમ—(મોટેથી) મૂર્ખ ! મૂઠ ! જા જા, અહીંથી આધો
 જા (વા)

કરેલું અર્થાત્ મોઢા પ્રવાસથી મેળવેલું સત્ર—યજ્ઞ પૂર્ણાત્—યજ્ઞ પૂરો
 થવા નિમિત્ત જે વટે ધીની આતિ આપતામા આવે છે તે યોદ્ધા ધી
 પણ જારણમા યુધિષ્ઠિરને મળતું નથી, એવી તેની દૃઢશા છે, એ ધ્યનિ.

(મ) “વેળા એવી રક્ષા” —અર્થાત્ આપણી સારી સ્થિતિમા એર્થા
 હનરગણા ધીની કાર્ડ નિમાત નહોતી પણ આપણો આવી સ્થિતિમા તે
 બહુ મોરી સીજ ગણાને તે વિષે મેરકાર રહેતું યોગ્ય નહોતું !

(હ) જ્યારે હ—અર્થાત્ અણમા ધી ન મળે ગાડે આપદર્મને
 અનસરીને ધી ! હામે તેના મઠ પ્રતિનિધિયો પણ ચલાવી લેનારો તે પ્રતિ
 નિધિ જતાવે : પય જિં પય—દૃષ્ટ

(આ) મુખ નાનિડા આ ! મિદ્ધ રમ્ને જનાવ નથી ફોતો, એમ બહુધા
 નાટકોમા નજીતું જોગમા આવેલે (જુઓ માનવિમિતિ ગિત્ર, રતનાવલિ,
 રિયલિટી, ૧, ૧૧ ગિત્ર, વગેરે)

(કુ) ભીમનું અણમા પ્રાપ્તિના પશુરાનું મૂરક છે ભીમનો

મંત્રાનંદ—(જાડી આમતેમ જોઇ) ભગવંત આ આજ્ય,
આ રહ્યું; યથાર્થ નીચું નમી જીવે તો જડકેની ! (જા)

પાંચાલી—નીચું નમી કામ કરતાં તો કેડના મંકોડા મરડાઈ
જાય છે ! (યુધિષ્ઠિર સામુ જોઇ) આર્યપુત્ર ! તમારે એને રાખવો હોય
તો કરારે રાખો પણ થોડા દહાડા આ મંત્રાનંદને એનું કામ સોંપી
જીવો. ને એને પાંચરો તીર જવો કરવો હોય તો એજ ઉપાય છે.
હું તો મારે માથે બધું કામ આજ્યથી મંત્રાનંદને સોંપવાની છું. (ગા)

ભીમ—હા હા, ઠીક છે; એમ થોડા દિવસ કરી જીવો.

યુધિષ્ઠિર—આપ્તજને અનુચિત વર્તન કેવળ અહિત વિચાર,
રીને કર્યું હોય એમ લાગે તથાપિ તેના વિરુદ્ધ કંઈ પણ કરવા શાસ્ત્ર
શાખ પૂરતું નથી. (ઘા)

અતુરાગ દ્રૌપદી પર વિશેષ હતો એમ આગળ વર્ણવે, તેનું આ સૂક્ષ્મતર
બીજ છે.

(જા) યથાર્થ—બરોબર રીતે મંત્રાનંદદ્વારા ધી મળી આવવાથી
દ્રૌપદી પ્રસન્ન થાય અને તેના પર વિશેષ પ્રીતિ કરે, એવા હેતુથી કવિએ
આ રચના કરી છે.

(ગા) નીચું નમી ઇ—(વિદ્યવક્રના સંબંધનું વચન છે). મંત્રા-
નંદના લાભનું વાક્ય દ્રૌપદીને મુખે બોલાવીને કવિએ બાવિ કથાનું સૂક્ષ્મ
બીજ મૂક્યું છે.

(ઘા) આપ્તજને—પોતાનો કહેવાનો હોય તેવા માણસે જે માણસ-
સને આપણે પોતાનો કરી માનતા હોઈએ, તે માણસે જે કાંઈ અનુચિત
(અધર્મિત) વર્તન આપણું દિત વિચારીને કર્યું હોય તો તેની વિરુદ્ધ કાંઈ
ઉપાય લેવો યોગ્ય નથી, એનો સર્વ કોઈ જાણે છે, પણ તેણે આપણું અહિત
કરવાના વિચારથીજ કાંઈ અધર્મિત વર્તન કર્યું, તો પણ તેને તે આપ્તજન
છે, એટલા ઉપરથીજ માફી આપવી યોગ્ય છે. જે એમ ન કરવામાં,

ધૌમ્ય—વત્સા ! યુધિષ્ઠિરનું કહેવું સચુક્તિ છે. જો શ્રવણ કર્ય. (ઢા)

શ્લોક.

ક્ષયરોગી વિધુ ભાળી, રેહિણી તગતી નથી;
પૂણિમાએ તથા પૂર, સુખ લે કહુ કથી.

૧૩

લોમશ—વત્સા ! ધૌમ્યનું કહેવું સત્ય છે. (સ્મરવર્ધક બણી જોઈ) લે અટ્યા ! આ આન્યપૂર્ણાહુતિ સમયે હોમી દેજે. (સ્મરવર્ધક દાયમા ધીનો પડીઓ ગાલી જમો રહેછે).

ધૌમ્ય—(યજ્ઞની ધૂણી આખમાં જવાથી એકનો એક મંત્ર ફરી બોલેછે અને જોઈતી વસ્તુ ન જડવાથી અપાંખ્યો મીઝી ફાંફાં મારેછે)
પુ (લખાવી) પુર (વિશેષ લખાવી) પુન (એ સાંભળી સ્મરવર્ધક ધી હોમી દેછે અને સર્વે તેનાપર કેપ કરેછે) (ચા)

તેા આપ્ત અને અનાપ્ત વચ્ચે કાંઈ તફાવત રહેતો નથી યુધિષ્ઠિરનું શાસ્ત્ર પ્રમાણુ વચન હોવાથી અહીં નાપકતું શાસ્ત્રચક્રુપણું વર્ણાયું છે. (જુઓ નાટ્યપ્રકાશ પૃ. ૮૦ મુ').

(ઢા) વત્સા !—હે દીકરી ! (દ્રોપદીનું સંબોધન). સચુક્તિ—દૃષ્ટાંતાદિ ચુક્તિથી પ્રમાણુ થયેલું.

૧૩ ચુક્તિરૂપ દૃષ્ટાંત કહે છે: શ્લોક—અનુક્રુપ. ક્ષયરોગી ૪૦—અંદરને ક્ષયરોગી (અંધારિયામાં પ્રતિદિન ક્ષીણુ થતો) જોઈને પણ તે આપ્તજન હોનાથી તેની સ્ત્રી રેહિણી તેને તગતી નથી, અને તેથીજ તે પૂણિમાએ (અંદ્ર પૂર્ણ તેજસ્વી યાય છે ત્યારે) પૂર સુખ લે છે, એમાં કહીને (વિશેષ વખાણીને) શુ કહુ ?

(ચા) પુ ૪૦—પુન એ અક્ષરોથી શરૂ થતો મંત્ર ધૌમ્ય બોલે છે

મુધિષ્ઠિર—(નિઃશ્વાસ નાખી) દૈવની ગતિ બલવત્તર છે. (જા)

પાંચાલી—ભગવત ! હું એનાં સર્વે લક્ષણ જાણું છું. આર્ય-
પુત્ર હવે તો સમજ્યાકની કે એને ધૂણી લાગી તેથી એણે યજ્ઞની પૂ-
ર્ણાહુતી કરી નાખી. (સર્વ બ્રાહ્મણો સાચું જોઈ) મંત્રાનંદ મહારાજ !
ભોજન સમય થયો છે માટે હવે કંઈ જતા નહિ. (જા)

સ્મરવર્ધક—(નીચુ જોઈ) ત્યારે શું અમે જઈએ અને એ
ન જાય ?

મુધિષ્ઠિર—અરે ભાઈ ! એવી નિરર્થક કલ્પનાઓ કાં કરેછે.

ધૌમ્ય—(તિલકાદિ કરી રહ્યા પછી) હવે તમારે જહું હોય તો
જાવ. (એટલું કહી બંને મુનિઓ જિભા યાય છે).

પાંચાલી—(જિભા યઇ) આર્યપુત્ર ! (સ્મરવર્ધકને બતાવી) આ
તમારા મહર્ષિને તેડી વેહેલા આવજો (એમ કહી જાય છે). (જા)

લોમશ—અજાતશત્રુ ! આ યજ્ઞ પુનરપિ ચર્ચ શકે તેવો છે. તે

અને તેના પુરુષ એટલા વ્યક્ષરો બોલાયાથી વિદ્વપક સમજે છે કે “ પુરુષ
એટલે પૂરુ”, માટે પૂર્ણાહુતિ આપવાનો સમય થયો, એમ સમજી પૂર્ણાહુતિ-
નો આરંભ યતાંભાંજ તે થી હોગી દેહે, એટલે તે હોમેલું નકામું જાયછે
અને ફરીને હોમવાને થી છે નહિ, તેથી તેનાપર સર્વે કોપ કરે છે વિદ્વપક-
ની આવી ભૂલ મંત્રાનંદના લાભની છે, ને આગળ વર્ણુશો

(જા) દૈવની ઈ—કેમકે પ્રથમ થી નારા પામ્યુ હલુ તે વળી મળી
આપ્યું, ત્યારે આ રીતે નારા થયું !

(જા) મંત્રાનંદ ઉપર દ્રોપદીની વિશેષ કૃપા વર્ણી બતાવેછે: મંત્રાનંદ
મહારાજ ! ૪૦. (જા) મહર્ષિને—વિદ્વપકને (વદોક્તિ).

ચી શોચ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હવે ચાલો બોજનવિધિ આ-
ટોપી લઈએ. અહ્યા નિધાપર આ બલિ મૂકી તથા દર્બાદિ નદીમાં ના-
ખી બોજન સમય થયો છે માટે જ સત્વર આવ્ય. (એમ કહી સં-
જણી જાય છે અને નિધાપર પણ દર્બાદિ લઈ રહ્યા પછી નદી બાજી જા-
ય છે). (જા)

(ગત્રાનદ અને પાછળથી બોજન કરનાર બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરે છે). (તા)

મંત્રાનંદ (એકથો)—હું હું કીક ચોપટ ગોઠવી, રમનાર
બેસાડયા અને દાવ નાખ્યા. હવે તો ઇષ્ટકૃપાથી પાસા સુલટા પડે
અટલુજ કરવાનું જાકો છે. દાનવી માયા એ તો મોટામાં મોટી મના-
ચેલીજ છે તેને બિચારાં માનવી શી રીતે જાણી શકે ? હું જાણી જાણી
છું તે ભીમાદિક નથી જાણતા તે જાણાવી આ પ્રમાણે વેરના
અંતને પામીશ. (યા)

શ્લોક.

ગુપ્ત જ્યમ રાખમાં વનિહ વશીને રહે, તે દહે દાવથી પાદ મૂકે;
સુપ્ત કરિઅરિ સમો વેશ વસમો ગ્રહી, અસુર આ આવિયો દાવ ચૂકે !
ભીમભડ ! તે આહ્યા મિત્ર મમ મારિયો, ધારિયો નહિ તદા અંત હુંકે !
જેજણુ ઝોજણુ વૈર હું પલકમાં, હલકમાં રામ રમતાં ન રૂકે. ૧૪

(જા) અગતશત્રુ—(યુધિષ્ઠિરનું સંબોધન). પુનરપિ—ફરીને પણ
(તા) પ્રવેશ ૪ થો સ્થળ—બોજનગૃહનો રસ્તો.

(યા) મંત્રાનંદ કાનૂર છે, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. હું
ઈન્—અર્થાત્ હું દૈત્ય છું તે ભીમાદિક જાણતા નથી તેમને વખત આવ્યે
જાણાવીને વેરના અંતને પામીશ—વેર પાળીશ.

૧૪ શ્લોક—જૂલણ ગુપ્ત ઇન્—જેમ રાખમાં વનિહ (અગ્નિ) ગુપ્તપણે
વશી રહ્યા દોષ તેમાં જુલથી પાદ (પગ) મૂકે તે દાવથી દહે (બાળે), તેમ મુમ

(ભારતીભટ પ્રવેશ કરી)

ભારતીભટ—અરે મંત્રાનંદ ! હવે તો તમે રાજપ્રિય થયા માટે અમારું કંઈ કરજો હો.

મંત્રાનંદ—(સમય સ્વગત) અરે આણે કંઈ સાંગાણુ કે શું !
(પ્રકાશ) તમે શાપરથી કહો છો ?

ભારતીભટ—શા પરથી તે તમારા બોલ્યા પરથીજ.

મંત્રાનંદ—(સંકોપ) અમે એવું શું બોલ્યા કે તમે એમ કહો છો ? અમે કશુંય ક્યારે બોલ્યા છાએ ?

ભારતીભટ—' ખાતો ન જણાય પણ માતો તો જણાય કુની.' (હા)

ભોમભટ—(મંત્રાનંદને જોઈ) અરે જુદવ ! કંઈ અમારા ભ-

(સતેવા) કરિઅરિ (દાથીના શત્રુ—મિદ) મમો વસમો વેશ (આહ-
જનો) મહીને આ અસુર અબ્યા છે તે શુ દાવ ચૂકે એમ છે ? જીમને
ઉદ્દેશીને કહે છે. હે જીમભટ ! અલ્યા ! તે મમ (મારો) મિત્ર (બધ રા-
ક્ષમ) મારો, તદા (ત્યાં) તે તારો અંત (મરગણ) ઢુંકે (પામે)
ધાર્યો નદિ શુ ? કીક, દરે દુ બેઉણુ (સામ), અને પલકમા દેર બોલેહું
(દેર વાગીન ત સળધી પરિતાપ બોલેહું) હવે દલકમા (હેલામા)
તારા રામ રમતાં (તારું મોત થતા) રકે નદિ (અટકે નદિ) અર્ધી
રાક્ષમ રપી મૂદ અર્ધ ઉધાડો કયો છે માટે મુખસધિનુ ઉદ્દુક્ષેદ નામે અંગ
વર્ણ્ય છે " વ્રજદોગ્ધભેદનમ્ "—(દશપ)

(હા) ખાતો હા—અર્ધાં તમે બોલ્યા તે અમે નદિ આગળ્યું હો
પણ તમારાપર દ્રોણી પ્રસન્ન છે ને અમ રા જોવામા આવે છે, તેથી અમે
ધારીએ છીએ કે તમે રાજપ્રિય છે

હી ભાળજે ત્તે જ નીકર પછે અમે છીએ હો ! "પેટ ભરાયુ એટલે પાટણ ભરાયુ," ત્તે એવા સ્વાર્થી થયા તો અખડાઈ પડશે અમે જાતે જાયુ છે અને કાનોકાન સાબળયુ છે (ધા)

મંત્રાનંદ—(સંકોપ) પણ એટલાજ પરથી અમારૂં સ્વાર્થી પણ કોણ કહી શકે નવો છે ? (ના)

ભોમભટ—કોણ કહી શકે તેવો છે તે આ અમારા જેવોજ છે. "કેમ હવે બોલયુ અમોલયુ કરશે" તે અને કરવા દઇશુ કે ? (પા)

ભોમભટ—ભારતીભટ, (મંત્રાનંદને બતાવી) આ તમારા મિત્રને કહેજે કે અમને ભૂલી જાય નહિ અમે એનના ભોમિયા છીએ હો અમે એમને વિષે કંઈનુ કંઈ સાબળયુ છે, કિંતુ પાચાલીના મસજતા ભાળી જાયો જોઈનેજ કાંઈ બોલ્યા નથો (પા)

(ધા) અમે ઇન્—અમે તમારૂં સન્માન યત્ન જાતે જાયુ છે અને દ્રાપદીએ તમને પોતાની પાસે રાખવાનુ કહ્યુ તે કાનોકાન સાબળયુ છે એવા અર્થનુ પાક્ય ભોમભટ કહે છે પણ મંત્રાનંદને વહેમ પડે છે કે રખેને એણે મારો છળ જાણ્યો હોય તથા મારા બોલ સાબળ્યા હોય !

(ના) બ્રાહ્મણોએ મારૂં કપડું ડેટલે દરજ્જે જાણ્યુ છે, તે નક્કી કરવાને મંત્રાનંદ પ્રશ્ન કરે છે પણ ઇન્

(પા) મંત્રાનંદનો પ્રશ્ન બોની બતાવીને ઉત્તર કરે છે કાણુ ઇન્—કાણુ કહી શકે એવા છે ? એમ પૂછાછો એના ઉત્તર એજ કે તે અમારા જેવોજ કહીશકે એવો છે અર્થાત્ હુ પોતે મ્હી શકુ છુ બોલ્યુ અમોલયુ—તમે રાજત્રિય થાઓ ત્યારે અમારૂં સન્માન યાય એમ કવવાનુ તમે કહ્યુ છે તમી હવે દુરાગે નહિ એમ ભોમભટનુ કહેવુ છે પણ મંત્રાનંદને આ પાત્ર પયુ જમ ઉપગમવે છે કેમકે તે એમ સમજે છે કે જે હુ બોલ્યો તે આ બ્રાહ્મણે એકસ માળજુ છે કે શુ, જેથી તે આ પ્રમાણે મોતે કે ?

(પા) ભોમિયા છિયે—નશીતા છીએ (એ રાજત્રિય છે એ વાત

મંત્રાનંદ—(સભય) ભાઈયો હું કંઈ દુષ્ટ બુદ્ધિથી બોલ્યો નથી, તથાપિ જ્ઞે તમે મારું સર્વ ગુપ્ત રાખશો તો મને સ્મરવર્ડિકતુ સ્થળ મળશે અને તે મળ્યું એટલે તમારે નિત્ય મિષ્ટાન્ન કરશે. (વા)

ભારતીભટાદિ—(સ્વગત) અરે આ તો હીક કંઈ “આંધળે એરૂં જૂટાય છે.” (પ્રકાશ) મંત્રાનંદ અમે કોઈનેય નહિ કહિયે પરંતુ તમારે અમને મિષ્ટાન્નપાણી સમે બૂલવા નહિ હો. (મા)

(સોળાં પેઢેરેલા અને હાથમાં તુબીપાત્ર ઝાલેલા દસ બાર શ્રાદ્ધજી પ્રવેશ કરેછે.)

મોદકાનંદ—(આમતેમ જોઈ) અરે ભારતીભટ, સોમભટ, સોમભટ, ચાલો ચાલો. ગુરૂદેવે ભણાવ્યું છે કે “શતં વિદાય મોક્તન્યમ્” તે બૂલી ગયા કે શું ? અમે તો એ યથાર્થ શીખ્યા છીએ. કેમ આવવું છે કે જઈએ ? (મા)

સર્વ દ્વિજ—સત્યં સત્યં. (મંત્રાનંદને જોઈ એક પછી એક) અમે તમારે સારું ઘણું કર્યું છે હો. અરે અમે હુંજી નહિં તો પાંચાલી-

ના). મંત્રાનંદ રાક્ષસ છે એ વાતના બોમિયા છીએ, એ તો રખેને એમના કહેવાનો અર્થ નથી, એવો મંત્રાનંદને ભય ઉપજે છે ‘અમે એમને વિશે કંઈતું કંઈ સાંભળ્યું છે,’ આ વાક્યમાં પણ ઉપરના જેવોજ ભ્રમ છે.

(વા) શ્રાદ્ધજોના બોલવા ઉપરથી મંત્રાનંદ ગભરાય છે, કેમકે તે એમ માનેછે કે શ્રાદ્ધજોએ મારું બોલેયું (૧૪ મા શ્લોકનું) સાંભળ્યું છે. અને તેથી તે કહેછે ભાઈઓ ઈ.

(મા) ભારતીભટાદિ—ભારતીભટ વગેરે. બીજા શ્રાદ્ધજો. અરે ઈ. —આપણે કહીએ છીએ કંઈક જૂદું ધાગીને અને એ સમજે છે એ કંઈક જૂદું. (મા) “શતં-વિદાય મોક્તન્યમ્”—સો કામ પડ્યાં મૂંઝીને આમ લેવું.

પ્રસન્ન થાયજ નહિ જાઈ ધૃતનો ધાટ તો અમેજ ઘડી જતાવ્યો'તો ને.
સ્મરવર્ધકને ઊધા પાટા બાધનાર અમેજ. જો અમને ભૂલી ગયા તો
હતા એવા થયા એમ જાણવું. તમારૂં ગાયુ અમે ગાયું અને લોમ-
શ મહર્ષિના કોપપાત્ર થયા. જો જો, સભારજો, નીકર હતા તેવા
થશે. (યા)

મંત્રાનંદ—(સમય) દિજદેવો ! જેમ છે તેમનું તેમ રાખશો
તો હું કોઈને ભૂલી જવાનો નથી હું સ્વાદ લઈ તૃપ્ત થાઉં અને ત્યાર
પૂરે તમારે દુખ દેખવાનું ર' તો કરારે મને કહેજો ! હું કોઈનેય ભૂલ
એવો નથી હો ! (રા)

(યા) મ જ્ઞાન દે જ્ઞાનજ્ઞોને મળીને સ્મરવર્ધકને હલકો પાડવાને ધી
સતાડ્યું હતું અને યાદજથી તે સૌધી આપ્યું હતું, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ
કરે છે બાર્દિઝ આ વચનો સર્વ દિજના છે અને તે અનુક્રમે લેવાના છે.
એવી રીતે કે—

સર્વ દિજ—સત્ય સત્ય.

૨ જો દિજ—અમે તમારે સારૂં થણું કર્યું છે હો

૩ જો દિજ—અરે અમે હાથએ નહિ તો પાચાલી પ્રસન્ન થાયજ
નહિ

૪ થો દિજ—જાઈ ધૃતનો ધાટ તો અમેજ ઘડી જતાવ્યો'તોને.

૫ મો દિજ—સ્મરવર્ધકને ઊધા પાટા બાધનાર અમેજ

૬ દ્વે દિજ—જો અમને ભૂલી ગયા તો હતા એવા થયા એમ
જાણવું.

૭ મો દિજ—તમારૂં ગાયુ અમે ગાયુ અને લોમશમહર્ષિના કોપ
પાત્ર થયા

૮ મો દિજ—જો જો, સભારજો, નીકર હતા તેવા થશે.

(રા) જેમ છે તેમનું તેમ—અર્થાત્ સુપ્ત હું કોઈને ભૂલી જવાનો
નથી—તમને નધાને ખાઈ જહશ એજ અર્થ વિસ્તારથી કહેડે હું સ્વાદ

(વિદ્યાધર પ્રવેશ કરીને)

વિદ્યાધર—(નમસ્કાર કરી) ભૂદેવો ! હું દર્ભાદિ નદીમાં નાખી આપ્યા માટે હવે ચાલો ભોજનાદિ આપો પી લઇએ. (મંત્રાનંદ બણી જોઇ) તમે યજ્ઞમાનપત્નીને મળી આપ્યા કે હવે જવાના છો ? (છા)

મંત્રાનંદ—તમારા વિના તે જવાય કે ચાલો હવે સાથેજ જઇએ છીએ.

સદાશિવ—અરે ભાઈ એમના વિના તમે ઘણુંએ ભટક્યા છો અને ગયા છો, કિંતુ પુરૂષના કર્મ આકું પાંદકું છે. બાકી ક્યાં મંત્રાનંદ અને ક્યાં પાંચાલીનું પ્રસન્ન થવું ? (વા)

(સ્મવર્ધકનું પ્રવેશ કરવું.)

સ્મવર્ધક—(મંત્રાનંદ બણી જોઇ) મહાશય મોદકિયા મળશે. (વિચાર કરી સ્વગત) અરે પણ પાંચાલીની આના પરની પ્રસન્નતાને હું કેમ બીસરી જાઉં છું (પ્રકાશ) મંત્રાનંદ ! હવે અમને મોદક મળશે કે તમને એકલાનેજ. “જૂના ઝાડનાં મૂળ છોડાં” જાણી સંભારશે તેમાં તમનેજ લાભ છે.

મંત્રાનંદ—અરે એમ શું બોલો છો ? સૌથી પેહેલા તમે. અમે નાના પેટના છીએ એમ સમજશે મા ! (જા)

લેઇ ઇ. —મતલબ કે તમે જીવતાજ નદિ રહો તો દુઃખ દેખવાનું શાનું રહેશે ? (છા) યજ્ઞમાનપત્નીને—દ્રૌપદીને.

(વા) વળી પાછાના જેવુંજ વેહેમ ઉપખવે એવું વાક્ય મદાગિવ પણ બોલે છે. અરે ભાઈ ઇ.

(જા) સૌથી પેહેલા તમે—અર્થાત્ સૌથી પેહેલો નારા નગારે દરીશ

સ્મરવર્ધક—પેટ તો અમારા બીમ મહારાજનું તમારાથીએ મોટું છે પણ—(એવે સહદેવ પ્રવેશ કરી સર્વને નમન કરે છે.) (ષા)

સહદેવ—(સદૈય) અલ્યા સ્મરવર્ધક ! તને આ દ્વિન્દ્રવો-
ન બોલાવા મોકલ્યા છે તે ભૂલી જઇ પાતોના તડાકા માર્યા કરે છે કે ?
(હાથ જોડી સર્વ દ્વિનને) ભૂદ્રવો ! બોજન સમય થયો છે માટે કૃપા
કરી પધારશો. (મંત્રાનંદ બણી જોઇ) મહારાજ ! તમારું સ્મરણ કૃપા-
નંદિની કર્યા કરે છે માટે મારી સાથે આવવાની કૃપા કરશો.

સર્વ દ્વિન્દ્ર—હા મહારાજ અમારે કંઈ પાર નથી. ભારતીભટ, જોમભટ, સોમભટ, મોદકભટ, ચાફો ચાલો. (દુર્ગ્ગાપાત્ર વગાડતા
અને આનંદ પામતા સર્વ ચાલ્યા જાય છે).

(સરોવરમાંથી કમળ તોડતો તથા વનરાજની ઉપવન જેવી શોભા
જોતો બીમ પ્રવેશ કરે છે.) (સા)

બીમ—(કમળને જોઈ) અરે આ કમળની શોભા અઢોડિ
છે. (બીજા કમળને જોઈ) હા ! આ કમળ કરમાઇ ગયેલું સર્તા શો-
ભાનો ત્યાગ કરતું નથી. મારે તો અધુના આવજા અજ્ઞનો ઉપબો-
લેવાનો છે માટે આ મકુલિત થયેલા અને પોતાની રમણિકતાથી બીજા

(ષા) પેટ ૪૦—આ વાક્ય સ્મરવર્ધક તો સામાન્યરીતે બોલે છે
પેણ મંત્રાનંદના વાક્યનો ઉત્તર એમાં થઈ જાય છે. જેમ કે, મંત્રાનંદ કહે છે
કે “ અમે નાના પેટના નથી—તમને ખાઇ જઇએ એના છીએ. ” ત્યારે
સ્મરવર્ધક કહે છે કે “ અમારા બીમનું પેટ તમારાથી મોટું છે—તને પણ
બીમ ખાઈ જાય એવો છે. ”

(સા) પ્રવેશ ૫ મો—ઉપ જાનો દેખાય. વનરાજ—વનની પંક્તિ—
વનમાં જાયેલી વનરાજિની દારૂનો ઉપવન જેવી—બાગ જેવી.

કંજોનું ઉપહાસ કરતા આ અમલ કમલનો મારે ત્યાગ કરવો જોઈએ.
(સારાં કમળનો ત્યાગ કરી) અરે, તમે શું મારો ઉપહાસ કરો છો ? પણ
જુઓ જુઓ:—(હા)

શ્લોક.

વન પંકજ કૂડા, દિન નવ રૂડા, ભાળ્યજ છુંડા, હાસ્ય તણ;
આનન તારા સમ, ખાઈ કહું સમ, માણુમિયા મમ, સાજ સણ;
રે પ્રમુદિતપંકજ, ભય ધરય આ ગજ, મરદી કરું રજ, ક્ષેત્રી હણ;
તુજસમમુખનયની, અધિક સુવયની, રાજિતઅયની, રમ્ય ભણ. ૧૪

(હા) અહીં બીમ કમળ સાથે દ્રૌપદીને સરખાવે છે: અરે ઇ—
(જેમ દ્રૌપદીની શોભા અદ્વૈતિક છે તેમ). હા ઇ—(જેમ દ્રૌપદી વનવાસનું સંકટ વેડતાં છતાં પોતાના સૌંદર્યનો ત્યાગ કરતી નથી તેમ).
અધુના—હમણા આવાજ—કરમાઈ ગયેલા. અખજનો—કમળનો કં-
જોનું—કમળોનું. અમલ—નિર્મળ. આ પ્રવેશમાં બીમ તથા દ્રૌપદીનો
શુભાર વર્ણવવાનો આ ઉપક્રમ છે. વન, કમળ, એ શુભારનાં ઉદ્દીપન વિ-
ભાવ છે. આ વાતચત પ્રસિદ્ધ અર્થ કમળને લાગુ પડનારો છતાં બીજો
અપ્રસિદ્ધ અર્થ દ્રૌપદીને લાગુ પડે છે માટે શોભા નામે નાટ્યલક્ષણ વ-
ર્ણાય છે.

૧૪ પાછળ કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે: શ્લોક—ત્રિમંગી છંદ. વન
પંકજ ઇ—હે કૂડા વનપંકજ (વનકમળ) તારા દિન રૂડા નથી પણ
છુંડા છે એમ તુ હાસ્ય તણને બાળ્ય. (વનકમળ પોતાની પ્રિયા દ્રૌપદીનાં
મુખ જેવી શોભા ધારે છે તેથી ઈર્ષ્યા લાવીને બીમ તેના પર મુરમે ઘસે
છે, એમ વર્ણવ્યું છે). આનન ઇ—હું સમ ખાઈને કહું કે મારી પ્રા-
ણપ્રિયા તારા સમ આનન(મુખ)નો સાજ સણ (રહેલી છે) ઉપમા
પ્રમુદિત—હર્ષિત. ભય ધરય ઇ—તુ હણ ક્ષત્રિયરૂપી ગજ (હાથી) છું
માટે તને મરદી (જોળી નાખીને) તારી રજ (બૂકો) કરું છું, માટે તું
ભય ધરય. રૂપક અને પરિણામસંકાર. તું એમ કહેશે કે મારો નાશ

અપિય—

શ્લોક.

મ્હાન કમળ આનંદદાયી તું, આ અવસર અમને વા'લા;
 માનવતી મહિલા મુખ તુજ સમ, કરમાયું છે હા કાલા !
 જાન ભૂદયો ભામિની બહી થાશે, આ કરમાશે નિર્માલા;
 વાનવપુ વળશે મુખ મળશે, મ્હાન કમળને ક્યાં જાણા ! ૧૫

(વસંતિકા પ્રવેશ કરીને)

વસંતિકા—(નમન કરી) મહારાજાધિરાજ ! મારી વયસ્કા
 કૃપણાએ કહાવ્યું છે કે બોજન કરી રહેલા ભૂદયો ગયા છે અને હવે
 પોકુંક કામ બાકી છે તે પરવારી લઇ હું સત્વર આવુ છું. વળી તારું

કરીને તમે શુ કરશો ? તો, તુજ ઇન્—તેનું (મારી પ્રિયાનું) તાગ સ-
 માન મુખ અને નયન છે અને અધિકમાં, તે રાજિત (શોભિત) અપન
 (ગમન) વાળી, સુંદર વયવાળી છે અને રમ્ય છે, તેને મેં બચ્ચ છે. અ-
 ર્થાત્ તારું મારે કાંઈ કામ નથી. દ્રૌપદીના સૌંદર્ય શુણ્વનું કીર્તન કર્યું છે
 મારે શુણ્વકીર્તન નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

૧૪ અપિય—વળી. શ્લોક—રિરાજદ. હવે કરમાવણા કમળની
 સાથે દ્રૌપદીને સરખાવી પછી તેનાથી દ્રૌપદીની અધિકતા વર્ણવેલું; મ્હાન
 ઇન્. મ્હાન—કરમાયનું. માનવતી મહિલા—(દ્રૌપદી). હા કાલા ! —
 (કમળનું સંબોધન) કરમાવણા કમળ માથે સરખાવો કરીને હવે તેથી
 અધિકતા વર્ણવેલું. જાન ઇન્—અરે, હું આ વર્ણન કરતાં જાન ભૂદયોછું;
 કેમકે કાપાંતરે મારી ભામિની તો પાછી બહી (સુંદર—ખીચેલા કમળ
 નેવી) થશે, પણ આ નિર્માલા (તુચ્છ) કમળ તો કરમાયનું રહેવાનું.
 મ્હાન કમળ ઇન્—ક્યાં કરમાયનું કમળ અને ક્યાં જાણા (દ્રૌપદી) !
 આર્યન કરમાવણા કમળ માથે એની સરખામણી થતીજ નથી ! !

કા'વ્યું છે કે મારે કાળે આર્યપુત્રને ઝોટી થવું પડ્યું તેની ક્ષમા કરશો. (કિ)

ભીમ—શાલિ ! તારી નમ્રતા તો બારપરત્વેજ હોય છે, કિન્તુ મિયાની નમ્રતા તો સર્વ કાલ સરખીજ ન્જવામાં આવે છે. વસંતિકા ! વાર મેં તેમ કહ્યુંજ છે, કિન્તુ કહે જોઈએ કે તું આવા વનમાં વસનારી સતે રાજરીતિ જાણનારી કેમ જણાય છે ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અમારી માલતીનું તને જોઈને મને સ્મરણ થાય છે ! (ક્ષિ)

વસંતિકા—(નમન કરી) મહારાજ હું મૂતસુતા છું. મારા પિતા રાજસેવાથી વિરામ પામી આ તપોવનમાં તપ કરવા આવ્યા ત્યારે હું તેમની સેવા કરવા અહીં આવી રહેલી છું. (ગિ)

ભીમ—અરતુ. પણ વસતિકા ! જો આ વેલી મારી અવગણના કરેછે તેને તું વારચ, નીકર સહકાર સુધ્ધાં હું એના નાશ કરોશ. અરે જો જો—(ધિ)

(કિ) વસંતિકા—દ્રૌપદીની દાસી વયસ્યા—સખી. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી.

શૂદ્રેષો—ધાત્રણો. આર્યપુત્રને —ભીમને.

(ઈ) શાલિ ! —હે ડાગરના છોકા ! બારપરત્વે ઇન્—અરે તારા પર ઘણાનો બાર થાય તારે તું નમેછે. કિન્તુ—પણ. તેમ કહ્યુંજ છે—ક્ષમા કરીજ છે. સને—હતાં. રાજરીતિ જાણનારી—રાજકુળને યોગ્ય. વિનય બતાવનારા શબ્દો બોલનારી. વસંતિકાના વાક્યમાં મહારાજાધિરાજ, વયસ્યા, આર્યપુત્ર, ક્ષમા કરશો, ઇત્યાદિ શબ્દો તેના રાજરીતિમુખના ઉપલક્ષ્ય છે. વનમાં આવી દાસી દુર્ભાગી હતા ક્યાથી મળી ? એવો વાચનારનો સંશય દૂર કરવામાટે આ વાક્ય મૂક્યું છે ! માવતી—પૂર્વાવસ્યામાં દ્રૌપદીની સખી. (ગિ) સ્વપુત્રા—સુત જાતિના અનુબંધની પુત્રી.

(ધિ) અરતુ—તેમ. હો-જાયે, ઠીક. આંખાને વીંટાયલી વેલીને જોઈ

શ્લોક.

શું નવ રૂપે એ, નવ લેખે એ, દુખિયારો આ ભીમ !

રે ઉવેખે શું, દીન પેખે શું, વીસરી મારો નીમ ?

પતિ ભાળે પ્રેમે, વહ્ણા એમે, બાણે નવ કંઈ સીમ !

તવ એ શે દેમે, રે' સુખ વે'મે, તોડે આ ભડ ભીમ. ૧૬

(એટલું કહી વહ્ણીને તોડી નાખે છે અને પવન આવવાથી સહકારના નમેલા ડાળ પર કોપ કરે છે.) (ટિ)

શ્લોક.

સહકાર ! સકળ દુઃખમાં દહ છે, શું તું એમ મને ધારે ?

આલે આ કારથી હું તોડું, ડાળ અરે નવ વિચારે !

ભીમ કહે છે. જો આ વેલી ઇં અવગણના—તિરસ્કાર. અર્થાત્ {
દ્રાપદીવિયોગી છતાં એ પોતાના પતિ સહકાર સાથે કેમ વીંટાઈ છે }
સહકાર—આંખો.

૧૬ શ્લોક—મરહૂં લેખે—ગણે. દીન ઇં—શું મને એ દીન (ગરીબ) પેખે છે ? અથવા શું મારો નીમ (ક્રોધ ઉપજે ત્યારે ભણુજી કંઈ ન જોતાં હું ગમે તેનો નાશ કર, એવો મારો નિયમ) એ વેલી વીસરી ગઈ છે ? તે વહ્ણી પોતાના પતિને પ્રેમથી બાળે છે, પણ એમે એ કંઈ સીમ (મર્યાદા) બાળતી નથી ! તવ એ (વેલી) શે (શામાટે) દેમે (કુશળતામાં) રહે ? ત્યારે શામાં રહે ? સુખવે'મે રહે—સુખના વેહેમમાં રહે. અર્થાત્ એને સુખ મળે નહિ. કેમ ન મળે ? તોડે ઇં—આ ભીમભડ એ વેલીને તોડે છે.

(ટિ) કોપ કરે છે—આંખાતું ડાળ પવનથી નીચું નમે છે તે, ભીમે તોડી પાડેલી વેલીને ઉચકી સેવાના હેતુથી નમે છે, એમ માનીને ભીમ તેના પર કોપ કરે છે

દુખિયાનું દુખ જોઈ ધરે દુખ, તે ગોઠા નિશ્ચે કા'વે;

વસંતિકા શે'વાર થાય છે, માણુમિયા નવ કયમ આવે? ૧૭

(આધેથી દ્રૌપદીને આવતી જોઈ.)

વસંતિકા—મહારાજ! જુઓ જુઓ પેલાં દેવી આવે. એમ-

મના આવવાની ત્વરા એવી જણાય છે કે જાણે જાણે ભરેલી વાદળી વાસવને મળવા વેહેલી વેહેલી ન દોડતી હોય. (ચિ)

લીમ—(પાંચાલી બહી જોઈ) આહો મિયા ! તને તો કાર્યપર-

ત્વે વાર લાગો કિન્તુ મારે તો મારો એટલો કાળ આ મમાણે ગત કરવો પડ્યો. જો શ્રવણ કર્યઃ—

શ્લોક.

૧ મને દુઃખી દેખી દુઃખો આ સતિ ! જો કરે હાથ ન સુખ પ્રકાશને' ।
મને થાય મારે હાથું સુખ સૌનું સદા વાંલી । અર્ધું હું નિરાશને;
તને પૂજાકાજ રખી રહો છું હવે તો કરી જો મિયા ક્યાસને,
તને તાપકારી જુઓ પલ્લિ ભારી મેં સંહારી એની સહુ આરાને. ૧૮

૧૭ શ્લોક—રચિરા. મને—મનમાં. તોડું—ગળ (કમં). અરે

ઈ૦—અરે તું શું વિચારતો નથી ! ! શો વિચાર કરવો તે કહેછે: દુખિયાનું ઈ૦. બીમની કલંકા વણેછે વસંતિકા છ૦. આ વર્ણન કરીને બીમનો ઉદ્વેગ રાખાય કવિએ વર્ણવ્યો છે. દ્રૌપદી ચિરે તેની રતિ વણાને આગળ જો કાર્ય દ્રૌપદી બીમ પાસે કરાવવાની છે તે વિશેષ સંભવિત કયું છે. (ચિ) વાસવને—ઈદને—મેધને. (મેધને વાદળીનો સ્વાગી કહેયો છે).

૧૮ શ્લોક—વર્ણનાયેશ્વરી છંદ. મને ઈ૦—હે સતિ ! મને દુઃખી દેખી-

ને આ દુઃખો હાસ્ય કરે છે અને પોતાના સુખનું પ્રકાશ (પ્રકાશિતપણું) કરે છે—મને પોતાનું સુખ બતાવે છે । તેથી માન મનમાં એમ થાય છે કે

પાંચાલી—(આલિંગન કરી) દુખિયાંએ 'સુખિયાંનું' સુખ
 નેઈ શા કાજે સંતાપ કરવો ? જેને દૈવ અનુકૂળ હોય તે સુખભોગ
 ભોગવે, અને જેને પ્રતિકૂળ હોય તે દુઃખદિનનો અનુભવ લે, તેમાં
 સુખદુઃખ ભોગવનારને દુઃખસુખ દેવા પ્રવૃત્ત થવું એ તો " પાંચાલી-
 ને વાકે પ્રાકાને કામવા નેવું છે " (છિ)

ભીમ—(નિઃશ્વાસ નાખી) પ્રિયા ! તારું કેવું સત્ય છે. (એવે

અકવાકની બૂમો સાંભળી) હાં કીક; ને ને પ્રિયા ! શ્રવણ કરયઃ—

શ્લોક.

વિરહ વપુ વિશેષે, વ્યાપિયો વા'લી ને ને !

થપળ ચતુર ભૂલ્યો, એ ચતુરાઈ ને ને !

મિય મિય મિય પ્રિયા, એ રટે પ્રેમી ને ને !

અટપટ તજ સ'શે, એ દશા મારી ને ને !

હું તે સૌનું સુખ હણું અને હે સદાકાળ વાહાલી દ્રૌપદી ! તેમને હું
 (સુખની) નિરાશા અર્પું. તને તાપકારી—તને (શરીરને) તાપ કરનારી.
 શ્લોકના આદિમા ' મને, મને, તને, તને, ' એવા ચમક આપ્યા છે માટે
 આદિયમકશબ્દચિત્ર. શ્લોકની એથી હીટીનો તેરમો અક્ષર-અસલ
 લખેલી પ્રતાપાં છેકાઈ ગયેશે છે તેથી બરોબર બેસતો નથી પણ 'મે'
 નેવું કાઈક માલમ પડવાથી અને એ અક્ષરથી અર્થ ભંગ ન થવાથી તે
 અક્ષર અહીં કાયમ રાખ્યો છે, પણ ત્યાં આગળ છેકાઈ લઘુ અક્ષર હોવો
 નેઈએ.

(છિ) તેમાં છં—સુખ ભોગવનારને દુઃખ અને દુઃખ ભોગવનારને
 સુખ દેના પ્રવૃત્ત થવું.

૧૯ શ્લોક—માલિની. આત્માર મુખી ભીમની મદનામે કામદયા
 વર્ણાઈ છે, તે તેના મુખથી કહેવરાવેછે વિરહ છં—હે વા'લી ! ને ને,

પાંચાલી—(આલિંગન કરી) આર્યપુત્ર ! હું સારી રીતે જાણું છું કે વિરહવ્યાધિની પીડાથી સકલ પ્રાણુધર પ્રાણી જ્ઞાનશૂન્ય થાયછેજ. પણ પ્રિયતમ ! એક પરમાર્યનું કામ ન કરો ! (જિ)

ભીમ—પ્રિયા ! આ જો આપણું ઉપહાસ્ય કરેછે. (સિ)

શ્લોક.

મધુમાલતી સહકારે, ઊંચી નીચી મધ પ્રિયા । બેઠે
હાસ્ય કરે શા કાળે ? તું ક'તો એહ તોડી કરે છેટે । ૨૦

પાંચાલી—મહે પ્રાણનાથ ! એ પણ એના પતિને મળી સુખભોગ ભોગવે. જો તમારી આજ્ઞા હોય તો હું જઈ એની અને સહકારની વચમાં વાચુએ કોક કોક જગ્યાએ અતર પાડેલું છે તે ફીટાડી આણું. પણ પ્રાણનાથ ! પેનું પરમાર્યનું કામ તો તમારે કરવું પડશે હો !

તારે વિરહ મારા વધુ(શરીર)મા વિગ્રેષે કરીને આપ્યો, તેથી હું અપજ થઈને અતુર છતાં પણ અતુરાઈ બૂલ્યો. કેની પેટે તે જતાવેછેઃ પ્રિય ઇન્— એ પ્રેમી (ચક્રવાક) પ્રિય પ્રિય પ્રિય એમ રહેછે, હે પ્રિયા ! તે તુ જો, જો. એ દશા—ચક્રવાકના જેવી વિરહોન્મત્ત દશા.

(જિ) પ્રાણુધર—પ્રાણુને ધારણ કરનારા. પરમાર્યનું—પરોપકારનું. (સિ) ભીમ દ્રૌપદીના વાક્ય તરફ લક્ષ્ય ન આપતા પોતાના વિરહમદની દશામાંજ બેઠે છેઃ પ્રિયા ઈન્.

૨૦ શ્લોક—ગીતિ. મધુમાલતી—એ નામની વેની. હાસ્ય કરે ઇન્— એ શા માટે મારું હાસ્ય કરે છે ? પવનથી હાલતી વેવી વિષે ભીમનું હાસ્ય કરવાની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. તુ તો વિચોગી છે અને માગ રવામીને હું તો આણું સુખ આપુ છું 'તુ મને એવું સુખ આપ' એ ભીમ તો વ્યંગ્યાર્થ છે. દ્રૌપદીની જુદી પરમાર્યગતિ થઈ છે તે અચ્ચે છે તમારી ઇન્.

ભીમ—(સરિંગ) જા જા પ્રિયા ! એ છૂટી પડી ગયેલી વલ્લીઓને સહકાર સાથે જોડી દે જોઈએ.

પાંચાલી—(આમતેજ જોઈ) અરે, વસંતિકા કેમ જાણાતી નથી ? એ કહ્યા વગરજ જતી રહી કે શું ? લાવ્ય ત્યારે હુંજ બીજા સર્વ સુખ તર્જ્યા છે તેમ પતિમિલનમુખ્ય પળવાર વીસરી પરમાર્થ કરી લઉં. (મધુમાલતીકે જઈ તેના એક બે છૂટા વેલાને આંખા સાથે વળગાડે છે.) (જિ)

ભીમ—પ્રિયા ! હવે એટલું; આલ્ય આલ્ય, વેહેલી આલ્ય. (ટિ)

પાંચાલી—(માનપૂર્વક) આવીએ છીએ; શું ખાદુ મોહું^{૫૬} જાણ છે તે ! અમારું કંઈ તો કાનઈ કોણ પૂરે છે ? (ટિ)

ભીમ—(કને આવી હાથ ઝાલો લઈ જાય છે) પ્રિયા ! કહે તારું- શું કાર્ય કાને ન થયું ? કહે તો ખરી. (અંગુલીથી અંધર દલાવી) કે' કે' બોલ્ય બોલ્ય; કેમ નથી બોલતી ? (ટિ)

પાંચાલી—(સલજી) મારે મારું કંઈએ કામ તમારી કને ક- રાવડું નથી.

ભીમ—અરે તારું હોય કે પારકું, પણ કહે તો ખરી; જા ગમે તેવું હશે તો પણ તે કરીશું.

(જિ) વસંતિકાનું ગગન વર્ણાને એકાંતરૂપ મૃગારને ઉદ્દીપન વિ- શાવ વર્ણ્ય છે.

(ટિ) ભીમ ૧૧ ઉકંઠા વર્ણ્ય છે. પ્રિયા ૪૦. (ટિ) સભોગશૃંગારનું પ્રણયમાન વર્ણ્ય છે; આવીએ છીએ ૪૦. (ટિ) શૃંગારના અભિનય વર્ણ્ય છે; કને ૪૦.

પાંચાલી—(આલિંગન દેખ) આર્યપુત્ર ! એક પરમાર્ય કરવાના છે !

ભીમ—(સરિમત) મયમ સ્વાર્ય કે પરમાર્ય ? નાના પરમાર્યજ; પરંતુ તમે અમારો પરમાર્ય કરો તો અમે તમારો ધારેલો પરમાર્ય કરીએ (હનુએ અંશુલિ મારી) કેમ મિયા ! ખરું છેકની ! (જિ)

પાંચાલી—(સક્રોધ) સ્વાર્ય ગવાનાં તો છેટાંસ્તો ! (નીચું જોઇ) તમારોજ ન્યાયે ન્યાય કે “પેહેલું ગારું ને પછી તારું.”

ભીમ—(આલિંગન દેખ) મિયા ! કહી નાખ્ય કહી નાખ્ય. મયમ પરમાર્ય કરવો એવી શાસ્ત્રાશા પણ છે, માટે કે’ કે’.

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! (એટલું બોલી અટકી જઇ નીચુ જુએ-છે)

ભીમ—(તેવું મો ઉચુ કરી પોતાના બણી ફેરવી) મિયા કે’ કે’; જા ગમે તેવું કાર્ય હશે તોપણ હું અપર્યય કરીશ.

પાંચાલી—(સલજન) જો કરવાનુંજ કહોછો તો હ્યો કરો કે તમારા સ્મરવર્ધકનું તમામ કામ મારો મંત્રાનદ કરે, અને તેના પર મહારાજા પ્રેમની નજરથી જુએ, એટલુંજ કરી આપો. એ ગિચારો ! કેવો કહ્યાગરો અને ગરીબ છે ! ! (જિ)

(જિ) અમારો પરમાર્ય—અમારો ઇચ્છિયો મુખ્ય અર્ય. તમારો ધારેલો પરમાર્ય—પરોપકાર. હનુ—હડપચી. ભીમે મનનો અભિપ્રાય અગિતયથી કહી બતાવ્યો છે માટે મનોરથ નામે નાટ્યવક્ષણ વર્ણાયું છે.

(જિ) અહીં સ્નેહભરેલા વાક્યથી દ્રોપદી અર્ય સિદ્ધ કરેછે, માટે અનુનય નામે નાટ્યવક્ષણ વર્ણાયું છે.

ભીમ—(સહિત) અહો એજ તારો પરમાર્થ કે ? પણ પેલા સ્મરવર્ધકનું અહિત થાય તો પછે તે પરમાર્થ યથા શી રીતે કહેવાય ?

શ્લોક.

કોઈનો અર્થ ના ફીટે, ભણું થાયજ સર્વનું;
પરમાર્થ મિયા એ તો, માનું અન્ય અપર્વનું. ૨૧

પાંચાલી—(સકોપ) હાં, એ તો હું જાણું છું કે “કાર્યને કારણ સાથેના સાથેજ હોય છે” વાર્ હવે પછી કંઈ કે’વાનું છે ? (તિ)

ભીમ—(આલિંગન દેછે અને દ્રોપદી બળાત્કારે છૂટી જવાનું કરે છે) મિયા! સ્મરવર્ધકનું કાર્ય ન લઇ લેતાં મંત્રાનંદને પણ એના જોડણી-જ કાર્ય સોંપવામાં આવે તો તારે કંઈ વાંધો છે ?

પાંચાલી—(વિચાર કરી) ના મારે કંઈ વાંધો કે વચકો નથી; જ્યાં ત્યાં એ ગિચારાનું કાર્ય થાય એટલુંજ મારે તો કે’વાનું છે.

ભીમ—વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો લે આ વચન. જા, મહા-રાજને ગમે તેમ કહી એનું જોડણું કાર્ય હું અવશ્ય કરીશ.

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! વિશ્વાસે તો વેરાન વનમાં સાથે આવ્યાં છીએ, અને તમારોજ વિશ્વ સ ન રાખીએ તો કેમ પરવડે ?

૨૧ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્ શીટે—બગડે. અપર્વનું—નદિ આનંદ આ-પનાર—એટ નદિ એવું.

(તિ) કાર્ય છું—કોઈ પણ કાર્ય થાય તે પૂર્વે તેનું કારણ હોતુંજ જોઈએ, એવો પદાર્થવિદ્યનો ન્યાય છે અહીં દ્રોપદી કહેછે કે, મારો કહેનો પરમાર્થ ન કરવામાં સ્મરવર્ધકનું અહિત એ કારણ તમે આગળ મરોડો તે કેવળ મારું કાર્ય ન કરવાનું એક બાદાનું છે વાર છું—

ભીમ—જો વિશ્વાસ આવ્યોજ હોય તો પ્રિયા તારો ધારેલો પરમાર્થ કરવા મેં કબૂલ કર્યું તેમજ તું પણ મારો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા સત્વર થા (એવે સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરેછે) (ચિ)

સ્મરવર્ધક—આર્યપુત્રનો જય થાવ મહારાજે નકુલ સહદેવને યજ્ઞસાહિત્ય લેવા મોકલ્યા છે અને તમને તથા વત્સ ઘટોત્કચને મૃગયાએ જવા આજ્ઞા કરી છે. વત્સ ઘટોત્કચ સજ ધઈ મહારાજને કને આવ્યો છે અને ત્યાં તમને સત્વર બોલાવે છે

પાંચાલી—(સક્રોધ) અલ્યા સ્મરવર્ધક ! તું જ બોલાવા આવ્યો છું કે ? (ભીમ બણી જોઇ) આર્યપુત્ર ! આ જોયું કેની ? (દિ)

સ્મરવર્ધક—હા, અમે તો હવે જોવાનંગજ થયા છીએ, પણ દેવિ ! એ સારી રીતે સમજે છે કે અમે તો “ચીઠીના ચાકર છીએ” (ચિ)

(દ્રૌપદીતુ રીસતુ વગન) અર્થાત્ ‘ તમે મારાથી સુખ ન લેઈ શકો ’ એ કાર્યતુ કારણ પણ ‘ મારો કહેતો પરમાર્થ તમે સિદ્ધ ન કર્યો ’ એ બાણુ

(ચિ) સ્મરવર્ધકના અતરાયથી શૃંગારનો ઉપસદાર કર્યો છે (દિ) આ વાક્યથી દ્રૌપદી ભીમને એમ જણાવે છે કે, તમે સ્મરવર્ધકનો પક્ષ કરો છો, પણ એ તો આવા ને આવા (દ્રુપદીના એકાત્મા એ કાએક વગર વિચાર્યે આવીને જીભા રહેવા જેવા) અપ્રિય કામનો કરનારો છે !

(ચિ) જોવાનંગજ થયા છીએ—(અમારો હરીફ મત્રાનદ તમારી પ્રસન્નતા પામ્યો છે માટે) પણ ધન—પણ હે દેવિ ! એ (ભીમ) સારી રીતે સમજે છે કે અમે તો ચીઠીના ચાકર છીએ અર્થાત્ તમારી પાને મારે ન આવવું અને મત્રાનદે આવવું, એમ તમે માનતા હો, તોપણ મહારાજની આજ્ઞા થાય ત્યારે મારે આવવું પડે

ભીમ—મિયા ! એના એમાં શો દાપ છે ? અહો અહીં આવ્યે સમય પણ ઘણો વીતી ગયો, માટે ચાલો હવે મહારાજ પાસે જઈએ. (સર્વ જાય છે)

(ક્રમઙ્કુ તથા તુળીપાત્ર ઝાલેલા મુનિશિષ્યો પ્રવેશ કરે છે)

કૃશભટ—બ્રાતા પુષ્ટભટ ! જો પાકુનંદન આ પથથી ચાલ્યા ગયા હશે અને કોઈ આશ્રમના મુનિના વા વૃક્ષાદિક ઉપાડતા સાખા-મૃગ આદિકનો નાશ થયો હશે તો અવશ્ય સાપપાત્ર થવું પડશે. (નિ)

પુષ્પભટ—અલ્યા કૃશભટ ! તું એટલોય વિચાર નથી કરતો કે આપણે શી રીતે સાપપાત્ર થઈએ ? ગુરુએ આપણને આજ્ઞા કરી, કે માધુકરીના સમય જવા દઈ સત્વર અહીં આવી ઊભા. જો ત્યાર-પહેલાં એ અહીંથી ગયા હોય અને કંઈ નાશ કર્યો હોય તો તેમાં આપણે શેના દાપિત ગણાઈએ ? (પિ)

ભયભટ—માધવો વિચાર તો કરો કે આ વૃક્ષા હતાં તેનાંજ જાણાય છે અને કોઈ પણ પ્રાણીના પગલાં પડેલાં સુદૃઢ દષ્ટિગોચર થતા નથી, તો પછે તે ક્યહા રહીને ગયા હશે ! મિત્રો તમને વેદિયાઢોર કહેનારના દાપ કેમ કરી કઢાય ?

(નિ) પ્રવેશ ૧ હો. પાકુનંદન—ભીમ પથથી—માર્ગથી આશ્રમ—આશ્રમ પામેના વનનું દશ્ય મુનિના—આશ્રમના રહેનારા દગળુનો. વા ઈ—આશ્રમ ભીમ વૃક્ષ આદિકને ઉપાડી નાખે અને તેથી તે ઉપર રહેલા સાખામૃગ (વાનર) આદિક પડી જઈ મનુષ્ય પામશે તો જ પપાન થવું પડશે—આપણે જામદગીથી ભીમને પૂરેના સદેશો ન પોહોવ્યાડયો માટે ગુરુ આપણને સાપ દેશે.

(પિ) માધુકરીના ઇ—આપણે ગુરુની આજ્ઞા સામગીને માધુકરી (ભીમા) જેવા પથ ન રહ્યા અને તરતજ અહીં આવ્યા

નયનાથ—વાહ રે ભાઈ વાહ ! ભયભટ તો મોટા મહારાજ
યઈ બેઠાને શું ! ! પણ મહારાજ ! કહો તો ખરા કે કોઈ બીજે માર્ગે
યઈને ગયા હશે તો કેમ કરશે ? દુર્વાસા જેવા પ્રતાપી ગુરુ પ્રથમ તો
શાપાઙ્ગિનથી દગ્ધજ કરશે અને પછે જો ધ્યાનમાં આવ્યું તો આમ
કેમ થયું તેના વિચાર કરે, જાણે ! (કિ)

વિશ્રામનાથ—અરે નયનાથ ! મને તો આપણા કરતાંય એ
ઉભય રાજપુત્રોની ચિંતા પ્રબળ મગટી રહી છે. જો મહારાજ ભીમે
માર્ગે જતાં વાત કરી હશે તો અવશ્ય આશ્રમના એક બે મૃગ માણ
તણ પડ્યા હશે અને રાક્ષસ ઘટોત્કચે તો આ મૃગ મારવા જોગ છે કે
નહિ, એ વિચારે ક્યાંથી કયો હશે ? (વિ)

સામ્યનાથ—બ્રાતા વિશ્રામનાથ ! તું બાણુતો હોય તો કહે
જેઘએ કે દીપનો પુત્ર મહારાજ યતાં કયું અંતર નહ્યું કે કાળજ યઈ ગ-
યા ? શિવ રિવ ! ક્યાં ભીમ અને ક્યાં તેના સુત ઘટોત્કચ ! ! મે
ન્યારે જોને પ્રથમ જોયો ત્યારે મારી તો આંખો મીચાઈ ગઈઓ, અને
શુદ્ધિ પણ સર્વ અંગમાંથી સટકી ગઈ હતી ! (મિ)

(કિ) મહારાજ—ઉદાર દિલના—મોટા સમર્થ. દુર્વાસા જેવા—અર્થો-
ત મહાકોપી.

(વિ) પ્રબળ—અતિ બળવાન—અર્થાત્ ધમ્મી. એ વિચાર ઇ—
એવો વિચાર તે કરેજ સારો ? કેમકે તે તો રાક્ષસ હોવાથી પાપપુણ્ય
જન્યજ નહિ !

(મિ) દીપનો ઇ—જેમ દીવાથી પ્રકાશની ઉત્પત્તિ થાય; પણ તે
પ્રકાશની જ્યોતિના વચમાં કાંઈ પદાર્થ ધરવામાં આવે તો તેને પ્રકાશ
નહિ, પણ કાળજ વળગી આવે. માટે દીવાનો પુત્ર પ્રકાશ થાય, પણ
અંતર નહવાથી કાળજની ઉત્પત્તિ માની છે. તેમજ ભીમનો પુત્ર ભીમ

કામ્યનાથ—અલ્યા સામ્યનાથ ! એ વાતની એને ખબર નથી. લેને હું તને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું. હિડિંબા રાક્ષસી-નો અનુરાગ વૃકોદર ઉપર વધી પડ્યો અને એ રત્નની નીપજ થઈ ! અરે પ્રભુ ! જે આજન્ન એને જોઈ તાવ નહિ આવે તો અવશ્ય પંચરૂ-દ્રીના સંકલ્પ સમર્પણ કરીશ. (એવે પગના ધબકારાથી પૃથ્વી કંપતી જણાય છે અને ધનગર્જનાવત એ જણુ બોલતા સંભળાય છે.) (મિ)

(જવનિકાતર્ગત)

ભીમ—હાં હાં ઘટોત્કચ એ આશ્રમના મૃગ જેવો જણાય છે; એનું નીડરપણું તને ડર નથી ઉપજવતું ! (યિ)

સર્વ શિષ્યો—(સભય) હાય ! એ તો આલ્યા એમની સાથે કોણ વાત કરશે કોણ ?

(એવે ધનુષ્યજાણુ સજ કરેલા ભીમ, ઘટોત્કચ પ્રવેશ કરે છે અને આંખો ગીચી દૃઢ કંપતા મુનિદુભારોને જુએ છે.)

ભીમ—(નમન કરી) બૂદવો ! અમારા પ્રણામ અંગીકાર

જેવો થવો જોઈએ તે ન થતાં કયો અંતર નડવાથી રાક્ષસ થયો ? આંખો ચીચાઈ ગઈ—બપાનકરૂપ ન જોઈ શકાયથી.

(મિ) અનુરાગ—પ્રીતિ. વૃકોદર—ભીમ એ રત્નની—ઘટોત્કચરૂપી પુત્રરત્નની.

(યિ) જવનિકાતર્ગત—પડામા. એનું ૬૦—મૃગ આપણને જોવા છતાં પણ નીડર છે એથી હું તને એમ નથી સમજતું કે એ આ આશ્રમમા રહેનારા મહામુનિનો આશ્રમ નીચે છે. અંને જે એનો ઘાત કરવામાં આવે તો મુનિ આપણને શાપથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખે !

કરો. ધન્ય ભાગ્ય અમારાં કે આજ અમે સપ્તર્થિ જેવા સપ્ત મુનિકુમારનાં દર્શન કરીએ છીએ. (રિ)

કૃશભટ—મદ્ર (સર્વ) મવતુ. (લિ).

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી) ભૂસુર ! અમારા જેવું કંઈ કાર્ય અમને કેશા તો અમારા પર મોટો કૃપા કરી એમ સમજીયું. (વિ)

પુષ્ટભટ—(હથે દાઢ કરી) મહારાજનો જય થાવ. કુરુકુલના મણિમાં નમ્રતાનો નિવાસ ન જોનારનાં નયન નહિ કિંતુ મયૂરપીછના આંદલાજ માનવા ઉચિત છે ! ચંદ્રમણિ ! અમારા આચાર્ય આનંદાશ્રમે (તુંખીપાત્ર બતાવી) આ અભિમંત્રણોદક મોકલી તમારી કુશળતા વાંચી છે. (શિ)

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી તુંખીપાત્રમાંનું જળ લઈ આંખે તથા શરીરે ચોપડી) આચાર્ય અમારાપર મોટી કૃપા કરી.

(રિ) સપ્તર્થિ—કરયપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, જમદગ્નિ, બરદાજ, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર

(લિ) મદ્રમવતુ—કલ્યાણ થાઓ. કૃશભટ મદ્ર એટલું બોલીને અટકી જાય છે અને બીજા બધા મવતુ ફરીને આશિર્વચન પૂરું કરેછે. (વિ) શુભ્રુર !—હે બાહણો !

(શિ) કુરુકુળમણિમાં—કુરુકુળમા મણિ જેવા. ચંદ્રમણિ—ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મણિ જેવા ચંદ્રકાંત મણિ જે અતિ શીતળ હોય છે તેને પણ ચંદ્રમણિ કહેછે. ભીમને ચંદ્રમણિ કહેવામાં મુનિકુમારનો એવો આશય સમજાવ્યો છે કે તમે અમારા ઉપર કૃપાદષ્ટિથી જોનારો છો. અભિમંત્રણોદક—મંત્રેણ પાણી

ભયભટ—(સકંપ) મહારાજાનિરાજ ! અમારા ગુરુવર્યે આપ સર્વેનું કુશળ વાંચી આમ કહેવડાવ્યું છે.—(એટલું બોલી અટકી જવાથી અતે આખો મીઠાઈ જવાથી સર્વે શિષ્યો ઉઠ્યા હાથ કરી બોલી ઉઠે છે).

શ્લોક.

હે ભયભંજન હે જનરંજન, હે અરિગંજન મંજન ગોટા,
આશ્રમમાં શ્રમ ના મૃંગમારણ, લે સુખ કારણ કંચનલોટા;
આ મૃગયા મુગયાવતરી ધરી, માનસ માણસમાં નવ જોટા,
ધન્યધની કુરકુળમણિ નર, ભૂસુરગોપતિપાલ ન જોટા. ૨૨

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી) દિગ્દેવો ! ગુરુવર્યને કહો કે અમારે હાથે એવું અનુચિત કર્મ કદાપિ ચતાર નથી.

૨૨ શ્લોક—ઈંદ્રવિજય અરિગંજન—શત્રુઓને હરાવનાર. મંજન—પવિત્ર કરનારા. આશ્રમમાં ઈં—જે કંચનલોટા (સુવર્ણપાત્ર જેવા નિર્મળ હોય તે પોતાના સુખને કારણે આશ્રમમાં મૃગમારણ શ્રમ ના લે—આશ્રમના મૃગને મારે નહિ. અર્થાત્ તમે એવા છો માટે તમે પણ મારશો નહિ. તમારે શું ક્ષત્રિકુલોચિત મૃગયાને તમે નિંદાઓ ? તે વિષે કહે છે: આ ઈં—માણસમાં જેના જોટા નથી એવા હે ભીમ ! તમે માનસ (મનમાં) જે આ મૃગયા (શિકાર) ધરી છે તે મુગયાવતરી (ઉત્તમ એવા ગયાતીર્થમાં શ્રાદ્ધ કરવા જેવી કુળદાતા) છે. આટલું કહેવાથી રખેને ભીમ કોપીને આજણને મારે, તેમ ન થવા માટે કહે છે: ધન્ય ઈં—હે ધની (ધનવાન—ધણી) ! હે કુરકુળમાં મણિરૂપ નર ! તમને ધન્ય છે. તમે ભૂસુરગોપતિપાળ—આજણ અને ગાયનું પાલન કરનાર છો તે જોટા નથી; અર્થાત્ અમારું તમે રક્ષણ કરો છો માટે તમે ગૌઆજણપ્રતિપાળ છો ! એ વાત યથાર્થ છે. ' ભૂસુરગોપતિપાળ ' સંજોષન સાંભિપ્રાય છે માટે પરિકરકુંડર અર્થકાર. અથવા ધન્યધની—ધન્યતાથી ધનવાળા !

સર્વ શિષ્યો—(તુંખીપાત્રમાંથી જળ લઇ હાંડી) શુભં મવતુ
કલ્યાણમસ્તુ. (એમ ત્યાશિર્વાદ દઇ ઘટોત્કચ બણી જોતા જોતા સર્વે જણ
ચાલ્યા જાયછે)

ભીમ—(ગાગે ચાલતાં ચાલતાં) વત્સ ઘટોત્કચ, આ રથજ 'કે-
ડું' રમણિક લાગેછે.

૨ શ્લોક.

જાણે કે સુખભોગ યોગ સમ ના, સંયોગ આવો મળે;

કો છે કામની કામની તપશ્રીથી, હા શાંતિ કેવી વળે ! !

ધિકારો ધન જો અપાર રળિયા, શું મિત્ર શત્રુ બળે.

આ સંસાર અસાર મધ્ય મુનિઓ, હા વત્સ ! સાચું રળે । ૨૩

(એમ બોલતા બોલતા બન્ને જણ ચાલ્યા જાયછે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત.

૨૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. જાણે કે ૪૦—જાણે કે સુખભોગમાં
પુણ્ય આવો યોગ (સમાધિ) સમાન સંયોગ મળતો નથી—સંસારના
સુખભોગમાં તપસ્વીઓના યોગ જેવું નિવૃત્તિ સુખ નથી । તપશ્રીથી
(તપશ્રી લક્ષ્મી કરતા) કો (કયી) કામની (સ્ત્રી) કામની (ઉપયો-
ગી) છે ? —તપશ્રી સ્ત્રીના સુખ આગળ માનુષી સ્ત્રીનું સુખ શું પધા-
રેછે । હા ! (હાશ !) અહીંઆં આપણને કેવી શાંતિ વળે છે ! ! ધિકારો
૪૦—જો આપણે અપાર ધન રળ્યા હોઇએ તો તેને પણ આ તપશ્રી
ધન આગળ ધિકારો—તુચ્છ ગણો. વળી તપશ્રી બળ આગળ મિત્રનું
બળ (સાદાય) અથવા શત્રુનું બળ (સેના વગેરેનું) પણ શું (શી વી-
સાતમાં) છે ? અર્થાત્ તપોબળવાળાને મિત્રબળની અગત્ય મથી કે શત્રુબ-
ળની પરવા નથી. ર્જો—કમાય (મોક્ષશ્રી ધન).

અંક ૨ જો.

(ચિતાતુર પાચાલી પ્રવેશ કરેછે)

પાંચાલી—અરે દૈવ ! આ પર્ણકુત્રીમા પડયા રહ્યા છીએ, વનચર જેવા થયા છીએ, અને પ્રેમીજનના વિયોગવાળા છીએ, ઇત્યાદિ દુઃખ તને અલ્પજ્ઞ ભાસેછે કે કેમ ? નીકર આ મારી ડાબી આખતુ ફરકેવુ, ચિત્તતુ ચેડકે બળવુ, અગોચર ગતુ શિથિલ થવુ, દિવસતુ ધુધળાપાણુ અને ચારે દિશાએથી અપવિત્ર પ્રાણીઓના શબ્દતુ શ્રવણ થવુ, એ આદિક અપશુકન યતા રી રીતે જાણાય ? (નિશ્વાસ નાખી) ફૂડા દૈવ ! તુ એટલુય નથી જાણતો કે ‘બહુ રણિયાને રણુ નહિ,’—(એવે ગભરાયલી વસતિકા પ્રવેશ કરેછે) (અ)

વસતિકા—વયસ્યા ! વયસ્યા ! સાવધ રે’ સાવધ રે’ આલ્ય આલ્ય, વહેલી આલ્ય, ભય છે, ભય છે, આલ્ય, યજ્ઞશાળામા જઈ નિર્ભય થઈએ હાય ! હાય ! ! ગયા ગયા ! ! મહારાજ વૃકોદર ! વત્સ ઘટોત્કચ ! ધાઓ ! ધાઓ ! ! ! (આ)

પાંચાલી—(સકપ હ્રમી ધઈ) અરે સખી ! શુ છે ? શુ છે ?

(અ) પ્રવેશ ૧ લો પાચાલીની પર્ણકુત્રી પર્ણકુત્રી—જુપડી રાક્ષસ હરણુ કરી જવાનો છે તેની સૂચના કરવાને અપશુકન વર્ણુ છે નીકર ઇં બહુ ઇં—’ બહુ રણિયાને રણુ નહિ અને બહુ દખિયાને દુઃખ નહિ, ” એ કેહેવત અર્થો બોલતામા વસતિકા પ્રવેશ કરેછે

(આ) પાંચો ૥ શસ્ત્રાસ્ત્ર કેઈ લેઈ ગયુ એટલી વાત જાણીને આગળ આવવાના ભયતુ અનુમાન કરી ગભરાયલી વસતિકા દ્રૌપદીને કહેછે વયસ્યા ઇં વયસ્યા—સખી ગયા ગયા ! !—(શસ્ત્રાસ્ત્ર) અર્ધો આગળથી કવિએ ભય અને ગભરાટ વગેરે બતાવનારી આગલદીવૃત્તિ વર્ણી છે

ગભરાટ તણ કહો તો ખરી કે ગયાં એટલે કોણ ગયાં, ક્યાં ગયાં, અને કેમ ગયાં ? સખિ ! મહર્ષિ લોમશ અને ધૌમ્યાચાર્ય નિકટ સતાં કબ્ત કેવું ? (નિશ્વાસ નાખી) હા દૈવ ! તને આવું કીડાગાર કોઈ પણ ઠેકાણે મળનાર નથી ! વસંતિકા ! સત્વર કે' સત્વર. (૬)

વસંતિકા—(નિશ્વાસ નાખી) હા ! વયસ્યા ! ગયાં ! હુરાયાં ! બેનિ ! કૂડા દૈવે ગભરાટનું કુપ ધારણ કરી આ મારો કંક રોધી નાખ્યો છે. રે નિર્દય ! અમ જેવી અબળાઓ પર કેર કરવાથી કિયા ભવનું ? વેર વળવાનું હતું ? (એટલું બોલી પૃથ્વીપર પડી જાય છે અને ઉતાવળે ઠોડતો સહદેવ પ્રવેશ કરે છે). (૬)

પાંચાલી—(સહદેવને આશ્વિંગન કરી) પ્રાણનાથ ! શું છે, શું છે ? આ વસંતિકા ગભરાઈ છે કેમ, અને ગયાં ગયાં શું બોલ્યા કરે છે ? આર્યપુત્ર ! કહો કહો, મને ઉતાવળા કહો.

સહદેવ—(આશ્વાસનપૂર્વક) મિયા ! ભય ભાગવામાં આવ્યો નથી સતાં અનિવાર્ય ભય આવશે એમ લાગે છે ! ! (૭).

પાંચાલી—પણ પ્રાણમિય ! મને કહો તો ખરા કે એવો ભય શાથી આવશે અને ગયાં એટલે શુ ?

(૬) સક ૫—મુજતી મુજતી. (ભયનો અનુભાવ). સતાં—જતાં. કીડાગાર—રમતનું ઠેકાણું. અર્થાત્ અમને અત્યંત શંકા પડે છે, અને તે દેવને મન જાણે રમત હોય તેમ તે તેનું પુનરાવર્તન કર્યા કરે છે !

(૬) કેમ બોલાવું નથી તેનું કારણ કહેલો : કૂડા દૈવે ધૃ. ૨ નિર્દય ! —(દેવનું સંબોધન).

(૭) આશ્વાસનપૂર્વક—દ્રૌપદીને ધીરજ આપીને. અનિવાર્ય—ખાત્રી ન શકાય એવો.

સહુદેવ—મિયા ! અમારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર હરાયાં ! ગયાં ગયાં તે એજ ગયાં. વસંતિકા ! સાવધ થા સાવધ થા. દેવી તમે એની સાથે યજ્ઞશાળામાં જાવ. (વસંતિકા બળાત્કારે ઊઠી ઉભી થાય છે અને દ્રૌપદીને શોધતા યુધિષ્ઠિર, નકુલ પ્રવેશ કરે છે.) (ક)

નકુલ—(નિ શ્વાસ નાખી) હા દૈવ ! પૂછવાના સ્થાનને પણ અસ્થાન કરતાં તું ચૂક્યો નથી. બ્રાતા ! આજ ઉભય મહર્ષિ ક્યાં સિધાર્યા છે ? કોઈ દિવસ નહિ અને તેમને આજજ જોડે જવાનો જોગ આવ્યો ! ! દૈવની ગહન ગતિ છે ! (ક)

યુધિષ્ઠિર—(દીન સ્વરે) તાત નકુલ ! પાર્યની પૂછા કરવા મેં તેમને મોકલ્યા છે. મિત્રસેન ગંધર્વ વિહાર કરવા આવ્યાનું સાંભળી મેં તેમને જવા કહ્યું. આ સમય જાણી મેં સ્મરવર્ધકને તેડવા મોકલ્યો છે. તેમના આવતા પેહેલાં આપણે યાજ્ઞસેનીને યજ્ઞાગારમાં બેસાડી નિર્ભય થવું વધારે ઉચિત છે. (કઠ)

નકુલ—વાર તેમ કરો; કિંતુ અધુના પાંગાલી ક્યાં છે ? (ઢ)

(ક) ગયાં ગયાં ઇન્—વસંતિકા જે ગયાં ગયાં બોલેછે તે એજ કશસ્ત્રાસ્ત્ર ગયાં. (કઠ) ઉભય મહર્ષિ—ધૌમ્ય અને લોમશ બન્ને મોટા ઋષિઓ.

(કઠ) તાત—હે બાપ ! હે ભાઈ !—જેને વિષે વાત્સલ્યભાવ હોય તેને મોક્ષાવર્તા આ સંબોધન વપરાય છે પાર્યની—અર્જુનની. પૂછા કરવા—ખબર પૂછવા. અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો, તેના સમાચાર પૂછવા. વિહાર કરવા—(પાસેના જલાશયમાં) કીડા કરવા. યાજ્ઞસેનીને—દ્રૌપદીને. યજ્ઞાગારમાં—યજ્ઞશાળામાં. (પવિત્ર યજ્ઞશાળામાં જૂત, ગ્રેન, પિશાચ, રાક્ષસ, વગેરે સહિત પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરી શકે નહિ, એવા વિચારથી). (ઢ) અધુના—હજારો.

યુધિષ્ઠિર—મેં તેને યજ્ઞશાખામાં લઈ જવા વસંતિકા અને સહદેવને મોકલ્યાં છે. (દ્રૌપદી ભણી નજર જવાથી) બ્રાતા ! જો આ રહ્યાં. અરે દેવ ! દેવીની આ દશા જોઈનેય તને ક્યા નથી આવતી ! ! (૪)

શ્લોક.

અરર અથ શિકારી, આ મૃગો મારય ધારી !
મૃગલી દીન બિચારી, શે હણે જો વિચારી !
હણ હણ છુકવારી, શે દૂભે નારી સારી ?
વિનતિ કરું અપારી, શે કરે ઘા તું કારી ?

(યુધિષ્ઠિરનકુલને જોઈ દ્રૌપદી તેમની કને દોડી આવેછે.) (૫)

પાંચાલી—(નમન કરી) આર્યપુત્રના અશુભનો નાશ થાવ. (સખેદ) મહારાજ ! શું સર્વે શસ્ત્રાસ્ત્ર ગયાં ? મહર્ષિ હોમશ અને ધૌમ્ય ગુરુને પૂછતાં તે પણ કંઈ કહી શકતા નથી ? (સાંભરી આવ્યા જોવે અભિનય કરી) હાં હાં, આર્યપુત્ર ! પેલા મંત્રાનદને પૂછી જુઓ પૂછી જુઓ. એની વિદ્યાના ચમત્કાર આપણે ઘણી વાર જોયા છે ! ! (૬)

(૪) યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની દશા જોઈ ખેદ કરેકે: અરે ઈ. ૧ ય્યોક—
માલિની છંદ. અથશિકારી — અથ (સંકટ) રૂપી શિકારી આ મૃગોને (અમે પાંડવરૂપી નરહરણોને) તું ધારીધારીને મારય (ભલે માર). પણ તું વિચારી જો, અને મિચારી દીન મૃગલી (દ્રૌપદીરૂપી) ને શે હણેછે ? એમ જતાં પણ તેને હણીજ એવી તારી યુદ્ધિ હાય તો તેને એકેજ ફેરે હણી નાખ્ય, પણ તે સારી તારીને શું કરવા દૂભે છે — ધડી ધડી શા માટે દુઃખ દેછે ?

(૫) યુધિષ્ઠિરનકુળને—(૬) યુધિષ્ઠિરની અને નકુળને. (૬) મંત્રાનદને—બ્રાહ્મણવેદધારી રાક્ષસને. શસ્ત્રાસ્ત્ર એજ દરેક ગમેલ હતા, એમ આગળ કહેતામાં આવશે.

નકુલ—(સમીપ) મિયા તમારા આગહુથી તેને વિશ્વાસપાત્ર ગણ્યો અને તેજ આજ શકાતુ સ્થાન થઇ પડ્યોછે । ।

પાંચાલી—(પસંતિકા જણી જોઇ) શુ તે અહીં નથી ?

પસંતિકા—શસ્ત્રાસ્ર ગયા ત્યારનોજ તેનો પત્તો નથી.

પાંચાલી—(સજોદ) અર મંત્રાનંદ । તુ પાણુ—(એવે અર્પુ આનંદ અવા દીર્ઘવાનિ સાથે મંત્રાનંદ એકાએક ત્યા પ્રવેશ કરે છે) (ગા)

મંત્રાનંદ—અર્પુ આનંદ, આ ચારે કર મદ. (યુધિષ્ઠિર જણી જોઈ) અર મૂક । સ્વછંદપાણુ મનેજ શકાસ્પદ ગણ્યા । । (ગી)

યુધિષ્ઠિર—(નમન કરી) ભૂસુર । મસ ગપશાત્ પિતા પુત્રને પાણુ ચાર ગણુ છ શસ્ત્રાસ્ર ગયા પછી તમારાં દશન અધુનાજ થયા, માટે શકા કરતાનુ કારણુ ઉપસ્થિત થયુ. દિનદેવ ક્ષમા કરશો । । (ગ)

પાંચાલી—(નકુલ બાળી જઈ) સ્વામાનાથ । મંત્રાનંદ તે આજ નકુની ' ઠાક થયુ કે ત પાણુ સાથે આવ્યા । (સ)

મંત્રાનંદ—(સ્વગત) અયોગ્ય સમય વિચારે તો મંત્રાનંદ કહે કોણ ? હવે પુનરપિ આવો અવકાશ મળનાર નથી. (પ્રકાશ) પાંચાલી પ્રસન્ન થા પ્રસન્ન થા ! જો હું જ એમનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર આણી આ-પુંછું (એટલું બોલી અત્યેષ ધણ જાયછે અને મૂળતું મહાભયંકર રૂપ ધારણ કરી નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટિદિર અને દ્રૌપદીને ઉંચકી ચાલી જાય છે) (ગ) .

(બયથી કંપતી, છાતી ફટતી અને માયાના વાળ તોડતી વસતિકા આમથી તેમ નાસાનાસ કરેછે)

વસંતિકા—હા ! આર્યપુત્ર ! હા ! વયમ્યા ! ગયાં ગયાં ! કોઈ ધાઓ, ધાઓ ! ! હે મહાવીર્ય વૃષોદર ! હા વત્સ ઘટોત્કચ ! આવો આવો, વહેલા આવો, વહેલા આવો; હજુ તમારા પ્રાણસમાન વહાલાંઓને લઇ દુષ્ટ દાનવ આધો ગયો નથી ત્યારસોડા જીવ, જઇ પકડી પાડો પકડી પાડો અરે મહર્ષિ લોમશ ! હો ધૌમ્યગુર ! ધા-ઓ ધાઓ અહ્યા સ્મરવર્ધક ! તું'ય કંઈ મતાઈ ગયો કે શું ? (દીર્ઘ-નિઃશ્વાસ નાખી) હાય હાય ! મારી બૂમ કે વાર કોઈએ સંભળતું નથી ! ! અરે આશ્રમવાસીઓ આવો આવો. હાય હાય ! શું

નંદ ઉપર શકની નજરથી જોઈ, તેનાથી થયેલા અનર્થના કારણમા અને પણ ગણો છો તે જોઈ છે.

(ગ) અયોગ્ય સમય—(પાંચાલી વગેરેનું દરજી કરી જવાનો). અર્થાત્ અજુન સર્જમા ગયેનો છે, ભીમ ઘટોત્કચ શિકારે ગયા છે, અને સુનિઓ ગર્ધન પામે ગયા છે, એવો સમય જોઇ મે પ્રથમ શસ્ત્રાસ્ત્ર દરજી કર્યા, અને હવે તમને દરી જવાનો યોગ્ય સમય આવ્યો છે ત્યારે તે પણ કરુંછું. પુનરપિ—ફરીને. આવો—(યોગ્ય) પ્રસન્ન થા—(મારા ઉપર સ્વાગીદ્રષ્ટિથી). જો હું જ છું—(વક્રોક્તિ).

નકુલ—(સડોપ) મિયા તમારા આગ્રહથી તેને વિશ્વાસપાત્ર ગણ્યો અને તેજ આજ શકારુ સ્થાન થઇ પડ્યો છે ! !

પાંચાલી—(વસતિકા બણી જોઇ) શું તે અહીં નથી ?

વસંતિકા—શસ્ત્રાસ્ત્ર ગયા ત્યારનોજ તેનો પતો નથી.

પાંચાલી—(સંબેદ) અરે મત્રાનંદ ! તું પણ—(એવે અર્પુ આનંદ એવા દીર્ઘધ્વનિ સાથે મત્રાનંદ એકાએક ત્યા પ્રવેશ કરે છે) (ઓ)

મત્રાનંદ—અર્પુ આનંદ, આ ચારે કરે મંદ. (યુધિષ્ઠિર બણી જોઈ) અર મૂક ! સ્વછંદપણે મનેજ શકારપદ ગણ્યા ! ! (ઓ)

યુધિષ્ઠિર—(નગન કી) ભૂસુર ! મસ ગવશાન્ પિતા પુત્રને પણ ચોર ગણ્યો છે. શસ્ત્રાન્ત્ર ગયા પછી તમારા દશેન અધુનાજ થયા, માટે શકા કરવાનું કારણ ઉપસ્થિત થકુ. દિવંદેવ સમા કરશો ! ! (ક)

પાંચાલી—(નકુલ બણી જોઈ) સ્વામીનાથ ! મત્રાનંદ તે આજ નહીં ! કહિ થયું કે ત વાગ્ય સમયે આવ્યા ! (જ)

(ઓ) પાંચાલી, ' અરે મત્રાનંદ ! તું પણ '—એટલું અર્પુ વાક્ય બોલેછે, અટલાગા મત્રાનંદ જવેન કરીને 'અર્પુ આનંદ આ ચારે કરે મંદ.' એ એમ ગર્ભિત વચન બાજતો પ્રવેશ કરેછે. તેની અતલગ અછે કે, હું અહીં આવીને તા વચસા મારા મનન આનંદ આપુ છું, અને આ ચાર (પાડરા) ન મંદ કરે છું—મારા પર રાક્ષી નજરથી જુઓછ તેમને જુહા પાડું છું, અથવા હવે તમનો પતંગવ્ય કરે છું.

(ઓ) અરે મૂક છવે—આ વાક્યથી યુધિષ્ઠિરનો નિરસ્કાર જતાવા એમ વર્ણન છે કે મત્રાનંદને હવે પેતાનું કે પ્રકાશ કવનો વખત પામે આવ્યો છે. (જ) યુધિષ્ઠિર હજી તેને શાસ્ત્રજ્ઞ બોલેછે, એમ વર્ણન છે

(જ) આગળની ?—આગળમે મારી બલમનું મુઠ્ઠી ગમેલા મંત્રા-

મંત્રાનંદ—(સ્વગત) અયોગ્ય સમય વિચારે તો મંત્રાનંદ કહે કોણ ? હવે પુનરપિ આવો અવકાશ મળનાર નથી. (પ્રકાશ) પાંચાલી પ્રસન્ન થા પ્રસન્ન થા ! જો હુંજ એમનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર આણી આપું છું (એટલું બોલી અયોગ્ય થઇ જાય છે અને મૂળતું મદાભયં કર રૂપ ધારણ કરી નકુલ, સહદેવ, યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીને ઉંચકી ચાલ્યા જાય છે) (ગ) .

(ભયથી કંપતી, છાતી ફૂટતી અને માથાના વાળ તોડતી વસંતિકા આમથી તેમ નાસાનાસ કરે છે.)

વસંતિકા—હા ! આર્યપુત્ર ! હા ! વયસ્યા ! ગયાં ગયાં ! કોઇ ધાઓ, ધાઓ ! ! હે મહાવીર્ય વૃકોદર ! હા વત્સ ઘટોત્કચ ! આવો આવો, વહેલા આવો, વહેલા આવો; હજી તમારા પ્રાણસમાન વહાલાંઓને લઇ દુષ્ટ દાનવ આધો ગયો નથી ત્યારીરાજા જાન, જઇ પકડી પાડો પકડી પાડો. અરે મહર્ષિ લોમશ ! હો ધૌમ્યગુરુ ! ધાઓ ધાઓ અહ્યા સ્મરવર્ધક ! તુ'ય કંઈ સંતાઈ ગયો કે શું ? (દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખી) હાય હાય ! મારી યુદ્ધ કે વાર કોઇએ સંભળતું નથી ! ! અરે આશ્રમવાસીઓ આવો આવો, હાય હાય ! શું

નંદ ઉપર શકની નજરથી જોઈ, તેનાથી થયેલા અનર્થના કારણમાં મને પણ ગણો છો તે ખોટું છે.

(ગ) અયોગ્ય સમય—(પાંચાલી વગેરેનું હરણ કરી જવાનો). અર્થાત્ અર્જુન સર્ગમાં ગયેલો છે, ભીમ ઘટોત્કચ શિકારે ગયા છે, અને સુનિઓ મંધર પાસે ગયા છે, એવો સમય જોઇ મેં પ્રથમ શસ્ત્રાસ્ત્ર હરણ કર્યું; અને હવે તમને હરી જવાનો યોગ્ય સમય આવ્યો છે હારે તે પણ કરું છું. પુનરપિ—ફરીને, આવો—(યોગ્ય). પ્રસન્ન થા—(મારા ઉપર સ્વાગતદ્રષ્ટિથી). જો હુંજ છું—(વક્રોક્તિ).

કોઈએ આવતું નથી ? તો હવે મારે જીવ્યામાં શો માલ છે. (એટલું બોલી માથું ને છાતી ફૂટતી ભૂમિપર પડી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.) (ઘ)

(ઉતાવળે દોડતા લોમશ ધૈમ્ય અને સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરે છે).

સ્મરવર્ધક—મહારાજ ! વસંતિકાને આત્મસ્વર મેં આ દિશા-એથી સાંભળ્યો. આપણે પાંડવોને કે પાંચાલીને પર્ણકુટીમાં દીઠાં નહિ, તેમ કોઈ બીજે સ્થળે પણ જોવામાં આવ્યાં નહિ, અને મેં વસંતિકા જોવા મહાભય પીડિત સ્વરે આ દિશા ભણીથી આવતો શ્રવાણ કર્યો, માટે અવશ્ય સર્વ મહાભયમાં આવી પડ્યાં લાગે છે. (જ)

લોમશ—હા, મેં પણ વસંતિકા જોવાને મહાભયપીડિત શ્રવાણ કર્યો છે. (ધૈમ્યના ભણી જોઇ) હવે વિશ્લંબ કરવાનો અવસર નથી માટે તમે ધ્યાન ધરી જુઓ કે સર્વે ક્યાં ગયાં છે. અલ્યા ! સ્મરવર્ધક ! જા તું જઈ હોમશાળામાં જોઈ આવ્ય અને હું પેલા સંન્યાસીના-મઠમાં તપાસ કરી આવું છું. (એમ કહી બન્ને જણ જાય છે).

ધૈમ્ય—(આચમન કરી ધ્યાન ધરે છે.)

સ્મરવર્ધક—(માર્ગે જતા વસંતિકાને પહેલી જોઇ) કપીશ્વરો આ-વો આવો જુઓ જુઓ આ વસંતિકાને દુષ્ટ દાનવે નારા કરી છે અને તે બેશુદ્ધ્યક પૃથ્વી પર પડેલી છે. (તે શબ્દ સાંભળી લોમશ ઉતાવળે પાછા વળી આવે છે તથા ધૈમ્ય ધ્યાન તત્ત્વ કને આવી પહોંચે છે)

લોમશ—ક્યાં છે ક્યાં છે ? શુ વસંતિકાને દુષ્ટ દાનવે મારી નાખી છે ?

(ઘ) વસંતિકાનો ગોકથી કરેલો પ્રવાપ વર્ણો છે માટે આકર્ષક નામે નાટ્યાલંકાર. (જ) આત્મસ્વર—દુઃખથી પીડાયેલાનો અવાજ.

સ્મરવર્ધક—(પટેલી વસતિકાને બતાવી) મહારાજ ! આ રહી જુઓ જુઓ.

ધૌમ્ય—(વસતિકા પાસે જઈ) મહાર્જિ એની મુખચર્યા પરથી એ મરી ગઈ હોય એમ લાગતું નથી. (એવે વસતિકાનો હાથ ઢાંકે છે.)
(૫)

લોભશ—(તે દાસનો હાથ જોઈ) ધૌમ્યાચાર્ય ! તમે એનાપર ઠંડુ જલ સિંચન કરો કે જેથી એની મૂર્ચ્છિતાવસ્થા નાશ પામશે.
(૬)

(ધૌમ્ય કમંડળમાંથી જળ લઈ વસતિકા પર છાંટે છે અને તે શુદ્ધિમાં આવી જુઓ પાડવા માંડે છે)

વસંતિકા—અરે કોઈ ધાઓ ધાઓ ! દાનવ દેવ દેવીતું અને મહારાજ નકુલતું હરાવું કરી હજી આધો ગયો નથી ! ! હાથ હાથ ! શું કોઈ નથી બોલતું કે આર્યપુત્રની પાછળ કોઈ નથીજ જતું ! ! અરે દેવ ! આ તે કેવી દુર્દશા ! ! ! (૭)

સ્મરવર્ધક—(તેનો હાથ ઝાડી) વસતિકા ! વસતિકા ! તું સાવધ થઈ સર્વ બીના આ મહાર્જિજાને કહી સંભળાવ્ય એટલે એ ઉભય મહામુનિઓ અવશ્ય એ કુટુંબનો નાશ કરશે.

વસંતિકા—(વળી પાછી સ્વયં યઈ જાય છે અને શુદ્ધિમાં આવે છે ત્યારે આટલું બોલે છે કે) ધાઓ ધાઓ ! !

(૫) મુખચર્યા—મુખની કાંતિ. (૬) સિંચન કરો—છાંટે (૭) વસંતિકા મુકુંદમાંથી જતન થાય છે પણ તેના મનપર યથેચ્છ લાગતી અસર હજી મઈ નથી, તેથી તે પાસે ઉમેલા મામુસને કેખતી નથી.

ધૌમ્ય, લોમશ—(તેને શાંત કરે છે) અરે વસંતિકા ! તું અમને યથાર્થ સમાચાર કહી સંભળાવ્ય. હવે અમારા આવ્યાથી તારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય છે એમ સમજવું નહિ. સત્વર કે' કે' કે અમારા પશ્ચાત્ શું શું થયું ? (એમ સાત્વના કર્યા છતાં તે સાવધ થઈ બેસતી નથી તેથી દ્રાપદિષ્ટ થઈ) અરે મૃદમતિ ! અમારો અનાદર કરે છે? શું જાણતી નથી કે અમે શાપાજિનથી બાળી તને દગ્ધ કરીશું ! ! (જ)

સ્મરવર્ધક—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા પ્રભુ ! " દૈવો દુર્બલવાતકઃ મહર્ષિઃ । એ મરેલીને માર્યા કરતાં દુષ્ટ દાનવનેજ નાશ કરે તો કેમ । (જ)

ધૌમ્ય, લોમશ—(સકાપ) કિન્તુ મૃદ ! જાણ્યા વિના કેને નાશ કરીએ ? (ટ)

સ્મરવર્ધક—(નમન કરી) વસંતિકા જેવામાં ન આવી હોત તો શી રીતે તમે જાણત ? એના વિના જે જાણવાના હતા તે જાણી લઈ સત્વર તે દુષ્ટનો નાશ કરો અને ધર્માત્માઓને ઉગારી દ્યો. (એવે નેપથ્ય ભૂમિ પરથી શબ્દ થાય છે કે કોણુ ? દરી જનાર કોણુ ? આલ્ય આલ્ય સત્વર થા). (ઠ)

(જ) પશ્ચાત્—પાછળ—ગયા પછી. સાત્વના કર્યા છતાં—ધીરજ આપી શાંત કર્યા છતાં દ્રાપદિષ્ટ થઈ—શુરમે થઈ મૃદમતિ—મૃદ મતિવાળી । બયથી ગમરાયલી વસંતિકા બેસતી નથી, તેને મુનિ પોતાનો અનાદર કરે છે એમ માની તેનેજ ગાપની ધમકી આપે છે, એમ વર્ણુને કવિએ વનપારી શ્રાવણોનો સ્વભાવ વર્ણ્યો છે.

(જ) દૈવો ઇન્—દૈવ પણ ગરીબનેજ મારનારો છે. મહર્ષિનો કાપ આપાને છે, એમ સ્પષ્ટ થયું છે. (ટ) મૃદ—સ્મરવર્ધકનું સંબોધન.

(ઠ) એના વિના ઇન્—વસંતિકા ન ગળી હોત તો તમે પ્યાન

ધૌમ્ય, લોમશ—(તે શબ્દ સાભળી થરથર કુન્ને છે અને ખૂણે-ખોચરે સતાર જઈ બક્યાની બને છે) (૬)

સ્મરવર્ધક—(સક ૫) મહર્ષિઓ ! હીકન્શાપાગિતથી બાળવા ધ્યાનસ્થ થયા છો ! અરે પ્રભુ ! હવે પ્રાણ બંધ કે રહે તથાપિ જો થતા હોય તો સ્વામીના દર્શન તો અશ્યકરવાજ જોઈએ (એવે સદેવ અને બીમ પ્રવેશ કરે છે) (૮)

સહદેવ—૧૬ પ્રાતા । પછે તેણે સિંચાણા જેવી ઝડપમારી અ-
મા ચારે બાજુને ઝાલી લીધા પરંતુ હું તેની ઝડપનાથી બચી તમને
બોલાવવા આવ્યો આહા ! જો પ્રાતા । ઘટોત્કચ મારી ગયો હોત તો
તે અત્ય કાળમા અવશ્ય એ કુબનો નાશ કરી આપાજુને સુખપ્રાપ્તિ ક-
રાવત ! કિંતુ દુર્લભનાથી હૈં કયા કમો છે ? (૭)

સ્મરવર્ધક—(બીમસદેવને બોળખી) અહો ! મહારાજ

કરીને બધી વાત જાણવાના હતા, મારે હવે પણ નેનીજ યોગે જાણી લેઈ-
ને તે કુબનો નાશ કરે નેપથ્યબુધિપરથી—૫૮૫ પાઠ્યથી

(૬) બક્યાની—મગનાની પેટે દેખાવા માન ' જાન કરનામ
(નક્ષત્ર આપ્યો એમ જાણીને)

જ

(૮) તેમને ધ્યાનસ્થ જોઈને અગર્વક તેમની મન્કરી કરેડ મદ-
ર્ષિઓ ૪૦ સ્મરવર્ધકનો કપ વર્ષો છ તે સુરઠિત કઠી મનાવેડે અરે
પ્રભુ ૪૦

લીમ કે ? જાવ સત્વર જાવ. હજી દાનવ દૂર જઈ શકે એટલો કાલ ગત થયો નથી. (સ્મરવર્ધકને વાતો કરતો સાંભળી તથા બે પાંડવોને ઝાઝખી બંને મુનિઓ કને આવેછે)

ધૌમ્ય, લોભશ—(હંચા હાથ કરી) વત્સ પાંડવો ! તમારું દેહ્યાણુ થાવ. વત્સ સહદેવ ! અમે અહીં નહોતા માટે તું કહી સંભળાવ્ય કે દુષ્ટ દાનવે આ કર્મ કેવી રીતે કર્યું ?

સહદેવ—(નમન કરી) મહારાજ ! પેહેલાં તે શસ્ત્રાસ્ત્ર હરી ગયો અને પછે અમને પકડ્યા. તેમાંથી હું નાશી લીમ બ્રાતાને યોડાવી લાવ્યો. મહર્ષિ ! હવે અમારે કેમ કરવું તે જાણાવશો.

ધૌમ્ય—વત્સ લીમ ! અમારા આર્શિવાદથી તને આજ આઠલાં વાનાં પ્રાસ થાવ.

શ્લોક.

અરિગણુ નમશે કૃપા અમારી,
કરિવર થાય તદા તું સિંહ બારી;
વિજય જય વિચારો જા તું ધારી,
આસુર અનેક વિહારો આવ્ય મારી.

૨

૨ શ્લોક—પુષ્પિત્રામા છદ અરિગણુ ઈ—અમારી તારાપર કૃપા છે માટે શત્રુઓના ગણ (સમૂહ) તને નમશે. (તારાથી પરાજય પામીને તને મારું નમાવશે) કરિવર ઈ—ને તેઓ કરિવર (ઉત્તમ હાથી) જેવા જગજાન થાય (હોય) તો તું બારી (મોટા) સિંહ જેવો ધર્શા અર્થાત્ તે ગમે તેટલા જગજાન હને તોપ્ય તુ તેમનો પરાજય કરીશ વિજય ઈ—તારો વિજયજય—વિજય (આજુકાલ)ને વધારનારો જય (મધ્યમ પદ) ભાષી) વિચારોને અને મનને ધારીને તું જત; તથા ત્યાં અનેક આસુરને વિહારીને (કાપીને) તથા મારીને અર્થ પાડે આવ્ય.

શ્લોક.

સાખથી ગુપ્ત વનિહ રૂપે તું રહ્યો,
 સાખથી ખસ છું બોલ એવો કહ્યો,
 તો તને પાળિયો, દુષ્ટ દાનો લહ્યો !
 જે મને ધારી વિચાર સર્વે વહ્યો ! !

૩

અપિય—

શ્લોક.

હે દુષ્ટાત્મા ! વિચારી, વિચર નરકમાં, પાપ આવા સ્વીકારી;
 સુખી થા બોધ ધારી, ગ્રહી રીંખ હૃદયે, કામ લોભાદિ મારી;
 દુ ખી થાશે અપારી, અધમ મતિવતી, નામ શે થો નસારી ?
 આવી આ પીડ ભારી, કઠિન કરમથી, લાગી કારી કટારી. ૪

૩ શ્લોક—સગ્નિણી છંદ સાખથી ઈ૦—જેમ રાજોડીમા અગ્નિ
 ગ્રમ રહેછે તેમ તુ રાક્ષસ છતા બ્રાહ્મણ વેષમા દક્ષિણે રહ્યો, અને તને
 પૃથ્વિ ત્યારે તે તારી પોતાની સાખથી (સાક્ષીથી) ‘ હું બ્રાહ્મણ છું ’
 એવો બોલ મ્લો તે એમ કહ્યું તો તને અમે પાળ્યો અને તુ દુષ્ટ છતા
 અમે તને દાનો લહ્યો—નહ્યો ! એ સર્વે તુ મને (મનમા) ધારીને જે,
 કે અમારો સધળો વિચાર (તને બ્રાહ્મણ ધારતા દતા તે) સર્વે વહી
 ગયોછે ! !

૪ અપિય—વગી શ્લોક—સગ્નિણી છંદ—હે દુષ્ટ બુ-
 દ્ધિવાળા ! તુ પ્રથમ વિચાર કરી જે, અને વિચારને અતે તને દીક લાગ-
 તુ હોય તોજ આના પાપ સ્વીકારીને નરકમા વિચર (જ). અથવા
 ‘ દુષ્ટાત્માવિચારી ’ એ બનેનેના અધિ માનીને ‘ અવિચારી ’ : પદ છૂટું
 પાડીએ તો, ‘ હે અવિચારી ! આના પાપ સ્વીકારીને નરકમા જ ’ એવો
 અર્થ થાય નસારી—નગાડી અર્થાત્ તારા નામનો શુ કરવા નાશ કરેછે ?
 —શુ કરવા મરે છે ? અથવા, તમે અધમ મતિવતી અપાર દુ ખી થશે,

ગયુજ ગયુ સહુ પુણ્ય ગયુ, નવ મૂઠા ! યયું શબ કાંઈ અદા ! ૬

પાંચાલી—(સકંપ) અહો મત્રાનંદ ! તું ભલે રાક્ષસ, ભૂત, ભૈરવ, કે ગમે તે માયાવી હો, અને તે મારા પતિઓએ તને જાળ-જ્યો હો, તોય પણ મેં તો તારું સર્વ પ્રકારે સારૂ થાય એમજ કર્યું છે હવડાંના તારા રૂપથી તુ રાક્ષસ હોય એમ લાગેછે. અરે ભ્રાતા ! જો તું રાક્ષસ છે તો પછે આવો અવગુણી શી રીતે થાયછે. મેં સાભળ્યુંછે * અને જાણ્યું છે કે રાક્ષસોને કિચિત્ ગુણ કયો હોય તો તે સમય આવ્યે અનેક ઘણો માનેછે વીરા ! રાક્ષસો દેવથી ક્વાદિક કશામાં પણ હિતરતા નથી, તો પછે તુ મારો યદને મારાને કેમ મારવા બેઠો છે ? (૫)

રાક્ષસ—અરે ધર્માત્મા કેવડાતા પાંડુરો ! તમિ નિરપરધ્વજ, દાનવ હણુઈ છઈ અનઈ અન્નનઈ હૃત્યમ્મિ દ્વાણ કકણ ઘણઈ. સ્તુત્વા— (૬)

૬. શ્લોક—મહિકાવત વિચાર ઇ—હે નર (રાક્ષસમા નરભતિવાળા) તમે નિચાર કરો, અમાર કહેતુ ધ્યાનમા ધરો, કરવાનુ (ધર્માચરણ) કરો અને તરી જાઓ તેથી શું ફળ એમ કહેશે તો, સુરારિ ઇ. સુરારિ— ઇદ્ર. નરપાલ—રાજા દશો—થશે. ખરેખરી ઇ—આ ખરેખરી શીખ છે, આ શુભ (કલ્યાણકારી વચન) છે, આ વર (હિતમ) દિત છે, માટે તુ પ્રમદા (દ્રૌપદીને) તજ (છોડી દે) બ્યારે તે કાલ નથી માનતો ત્યારે તિરસ્કારથી કહેહે ગયુજ ઇ—હે મૂઠા ! તારું સહુ પુણ્ય ગયું—પરવાર્યુ, કેમકે તારાથી કાંઈ શુભ અદા થયું નહિ—તારાથી તારો સ્વધર્મ બળવાયો નહિ !

(૫) મારાને—મારા સ્વામીઓને (૬) અરે ઇ—અરે ધર્માત્મા કહેવડાવતા પાંડવો ! તમે નિરપરાધી દાનવ હણો છો અને બીજાના હાથમા દ્વાણુ કણ (દ્વાણુરૂપી કકણ) ધારો (છો). માનજો કવિએ અહી

શ્લોક.

હિડિંભ બક અવકે, હાણુય ગણુય નહિ;

કૂવં બુલ્મી પડય રે, વિબુધત્વ યદા લહી? ૭

(દ્રૌપદી સામું જોઈ) હા મિયા ! અલ્પા કુલ સરિક્ષી 'સામલી
ત્વંકિ નિંદાલવી હુય છય. ન ઠરય ન ઠરય ત્વપાં અહિનં ન કુરં
શુભંકૃત્વા શુભંકૃત્વા. વરં જુહી વરં જુહી. (૫)

અધિષ્ઠિતર—ધન્ય છે ધન્ય છે ! તને તારા જાતિવાઓના નારા
વૈરના અંત કરવા મેરે એ યથાય છે ! ટિંતુ તે જોમ સૂરવીર થય અ-

મારી સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા તેમજ તારે પણ તેમના જેવા થઈ સ્નેહી-
ઓના મુગ્ધથી મુક્ત થવું ઉચિત છે. હિડિંબ બ્રાહ્મિનાં પરાક્રમ તે
પરાક્રમજ હતાં ! જે શ્રવાણ કરચઃ—(ક)

શ્લોક.

જે જે વિચારી રજ યાતુધાન તું,
વીરત્વ ધારી હણ વૈરી માન'તું;
અસ્રો અમારાં અરપી કરી તમે,
શૂરા બનો તાપ તદા બધા રામે !

અર્પિત—

શ્લોક.

હિડિંબ નાક જે ગયો થયો ખસે તયો તદા;
નપુંસકો ન દૈત્ય ક્રોધ, શૂરવીર તે સદા;
લડો અડો અરિયો આવો અસ્ર શસ્ર અર્પોને;
ન બાયલા ન બાયલા બનો સહુ સમર્પોને.

(ક) અહીં યુધિષ્ઠિર પોતાનું અહિત કરનાર અધમ દાનવને તેના
સ્વજાતિપ્રેમ માટે વખાણુ છે માટે યુધિષ્ઠિરનું ઉત્તમ નાયકપણું વર્ણુ છે.
૮ શ્લોક—વંશરથવ્રત. રજ—જરા. યાતુધાન—રાક્ષસ.

૯ શ્લોક—નારાયણદ. હિડિંબનું પરાક્રમ વર્ણુ છે: હિડિંબ ઈ. નાક—
સ્વર્ગમાં. લડો છં—તેમ તમે પણ અમારાં શસ્ત્ર અને અસ્ર આપીને
લડો. નભાયલા ઈં—અમને અમારું સહુ (શસ્ત્ર અસ્ર વગેરે) સમર્પોને
(આપી દેખને) નભાયલા (રાંક) અને બાયલા ન બનો. અર્થાત્ પ્રથમ
અમારાં શસ્ત્ર વગેરે ચોરી જઈને પછી તું અમને કપટથી મારી નાખવાનું
કરે છે તેથી તુ શૂરવીર નથી પણ બાયલો છે !

નકુલ—(સદેખ) અહો બ્રાતા ! એ પંદતિલને કિંચે પ્રકારે
સૂર ચઢવાનું છે ? ભલે આપણે આયુધરહિત છીએ અને એ આપ-
ણો નાશ કરે તથાપિ શું આ દહર્મા માણુ સતાં એ પાંચાલીને પ્રસ-
ન્નતાથી લઇ જઈ શકે ? એમ કદાપિ યનાર નથી ! અધમ મૂળ તો
નપુંસક છેજ અને જો રાત્રી પડશે તો ક્યારેય પણ કહેનાર, નથી કે
હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. (રાક્ષસ સામે જોઈ) અરે મૂઠ ! શ્રવણ
કરચ શ્રવણ કરચ— (ઘ)

શ્લોક.

મૂઠ ! ગૂઢ ધૂડ રૂપી દુષ્ટ દૈત્ય ! સાથમાં,
ધારતો ન તું શૃગાલ સિંહ જાણુ હાથમાં;
ઉચ્ચતાલ શા ! ગ્રહીજ તે કુઠાર સાથમાં,
આયુ વાયુ હા ગયો ! ગ્રહે ગ્રહે તું બાથમાં.

૧૦

(ઘ) પંદતિલને—હેકજ નામદાને. અધમ—(રાક્ષસનું વિશેષણ).
જો રાત્રી પડશે તો ઇ—(કેમકે રાત્રી એ રાક્ષસોને માથા કપટ કરવામાં
આનુકૂળ છે, માટે તે વખતે એ લડવા શું કરવા આવે ?)

૧૦ શ્લોક— ચામર હાંદ, મૂઠ ઇ—હે મૂઠ ! હે ગૂઢ (જાના) ધૂડ
રૂપી દુષ્ટદૈત્ય ! તું તારા સાથમાં શૃગાલ (શિયાળ) છે એમ ન ધારતો; પણ
તારા હાથમાં મિંદ છે એમ જાણુ. હે ઉચ્ચ તાડ જેવા ! તે તારા હાથમાં
(તનેજ કાપવાની) કુઠાર (કોહોવાડી) ગ્રહી છે. હા ! (અરે !) તારો
આયુષ્ય રૂપી વાયુ ગયો એમ જાણીને તેને તું બાથમાં ગ્રહે ગ્રહે (પકડી
રાખ્ય પકડી રાખ્ય, અર્થાત્ અમને શું બાથમાં પકડી રાખે છે ? તારા આયુ-
ષ્ય રૂપી વાયુનેજ પકડી રાખ્યને ! અથવા, તું અમને હમણા જાણે બાથમાં
ગાલી રાખ્ય, પણ તારો આયુષ્ય નાશ પામ્યો એમ જાણુ, અહીં નકુલનું
ક્રોધયુક્ત બાપણ વર્ણાયું છે માટે અવમર્શસંધિનું સંકેત તારો અંગ
જણાવું.

(એટલું બોલી રાક્ષસની બાપમાથી બળાત્કારે છૂટી હેઠા પડે છે અને જંધારેદાટન કરી કહે છે કે) અરે દાનવ ! જો તેં કોઈ દાનવીનું ઉદર સેવ્યું હોય તો આ માનવીથી ભીતિ માનવી જોઈએ નહિ. તારું નામાભિધાનાદિ કથન કરી અને મારું તે શ્રવણ કરી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા સજ્જ થા. (મ)

શ્લોક.

પાંડુસૈન્યુ કરું સર્વ સુનું મતિ હીણ ! અન્નણ ન જાણ મને તું,
ભીષણ ભીષ્મ પિતામહ છે મમ, દ્રોણતણો ગણ્ય છાત્ર મને તું;
નામ નકલ હું અર્જુન બ્રાત્ર નકલ ક્યો નકી જાણ તને તું,
માનવ ભીમતણો લધુ બ્રાત્ર હું, દાનવ નામ કહેજ અને તું. ૧૧

રાક્ષસ—અપુણ્ય ઘટવત કિ ગજજાત મયા નામાભિધાન
જટાસુરઃ ક્વ શ્વાન ભમધ તિ ન કરકધ. ('એટલું' બોલી શક્તિનો પ્રહારે
કરવા બળ છે એવે નેપથ્યમાથી શબ્દ થાય છે કે, " કોણે અસુર ? પેલા

(મ) જંધારેદાટન કરી—જંધ ચામડીને નામાભિધાનાદિ—નામ વગેરે.

૧૧ શ્લોક—દંડવિજય પ્રથમ નકુળ પોતાનું નામ કહે છે પાંડુ-
સૈન્યુ ઇ—હ પાંડુસૈન્ય (પાંડુનો પુત્ર) છું, તે તારું સર્વ સૈન્ય (ઉજડ)
કરું એવો છું. હે મતિહીણ ! તું મને અન્નણ (યુદ્ધ કરવામાં અથવા રાક્ષ-
સોનો નાશ કરવામાં) અન્નણ ન જાણીશ પોતાના વડિલ તથા ગુરના
નામ કહી તેને જય ઉપજા કરે છે ભીષણ ઇ—ભીષણ—ભયાનક છાત્ર—
શિષ્ય, નકુળ ક્યો ઇ—તને નકુળ (કુળવગરનો) ક્યો એમ તું નકી
જાણ અર્થાત્ તારો વશ પણ ન રહેવા દેઉ દાનવ ઇ—અને હે દાનવ !
દવે તુ તારું નામ મને કહે રાક્ષસનો ધિકાર કરી તેને જય ઉપજાવ્યું
છે માટે અવમુક્તિસંધિનું દુષ્કાર કરી તેને જય ઉપજાવ્યું
છે માટે અવમુક્તિસંધિનું દુષ્કાર કરી તેને જય ઉપજાવ્યું છે. ગુર તથા બાપદા-
દાનું કથન કર્યું છે માટે અનગરાસંધિનું પ્રસંગ નામે અગ પણ વર્ણા-
ય છે.

મન્ત્રાનંદ ! પાંચાલીને હરી ગયો ! ! ક્યાં છે ? ક્યાં ? હે ગદા ! તદા તને બ-
દાણુ મળ્યું જાણુ ! ! (એ શબ્દો શ્રવણ કરી જટાસુર બીમ આપ્યો જાણી
યુધિષ્ઠિરને બાથમાથી નાખી દઇ દ્રૌપદીને લઇ ચાલતો યાય છે. દ્રૌપદી હા
પતિ ! હા પતિ ! એમ વિશ્વપે છે અને યુધિષ્ઠિરનકુલ તે દાનવ પાછળ દોડી
જાય છે). (૫)

(હાથમાં ગદા લેઈ પ્રલયકાળના રૂદ્રભેદે રૂપે બીમ સહદેવને પૂછતો
પ્રવેશ કરે છે).

બીમ—હે અધમાધમ ! તેં એમ પાણુ ન જાણ્યું કે હું આ
જે અપરાધ કરું છું તે રાક્ષસકુળના વિનાશીનો અપરાધ છે ! રે મૂઠ-
મન્ત્રાનંદ ! શ્રવણ કરચ શ્રવણ કરચઃ—(૫)

શ્લોક.

બક, કિર્મિર આદિ, હિહિંબ, હણ્યા,
નૃપ નૌતમ માંગલો મેં ન ગણ્યા !
અધમાધમ ! કોઈ ન હાણુ લણ્યા,
ભુજ આ સુગદાયી બચ્યા ન શણ્યા.

અપિચ—

શ્લોક.

ન જો હું હણ્યુ યાતુ યા તું ભવારિ,
 ભલે વજ્ર કે વા તુ કાતું કટારી;
 ગણ્યુ ના કદી સા' તુ જા તું મુરારિ,
 ગદા માર રે આ તું ખા તુ મુરારિ.

૧૩

આ જુજથી અને સારી ગદાથી બધા હોય એમ શણ્યા (સાબળ્યા) નથી અર્થાત્ કદાચ ખીજા શસ્ત્ર તુ લેઇ ગયો છે તેમ આ ગદાને પણ લેઇ ગયો હોત તથાપિ મારા જુજ તને મારવાને સમર્થ છે, એ વ્યગ્ય. બીમે પોતાની શક્તિ કદી ખતાવી છે માટે અવગર્શસંધિનુ વ્યવસાય નામે અંગમ-જ્ઞાયુ છે

૧૩ શ્લોક—જુજગી ન જો ઈન્—યા (અગર જો) તુ ભવારિ (ભવ—શિવનો અરિ ત્રિપુરાસુર, અથવા ભવ—સંસારનો શત્રુ (વિષ્ણુ) હોય તોપણ જો તને યાતુને (રાક્ષસને) ન હણ્યુ (તો મારૂ નામ બીમ નહિ, —એ અધ્યાહાર). અથવા જો હું એ યાતુ (રાક્ષસ) ને ન હણ્યુ તો ભવારિ (શિવનો શત્રુ) થઇને યાતુ (યાતના) ભોગવુ, (બીમ શિવભક્ત હોવાથી તે શિવના સોગદ ખામ, એ ઘટિત છે) અથવા તુ જોયા ન કર, કદાચ તું ભવારિ હશે કે રાક્ષસ હશે તોપણ તને હું હણીશ બરે ઈન્—ભલે તુ વજ્રરૂપ હોય, કે કાતુ હોય કે કટારી રૂપ હોય, તોપણ—હણીશ (એમ ઉપરની કડી સાથે અન્વય) અથવા, તુ ભલે તારા હાથમા વજ્ર, કાતુ કે કટારી વા—વહા—વહન કર—ધારણ કર, તોપણ અથવા, ભલે તુ વજ્ર વગેરેને હાથમા સા'—પકડ, તોપણ તને ગણ્યુ નહિ, (એમ ત્રીજા ચરણ સાથે અન્વય) ગણ્યુ ઈન્—ભલે તુ જા, અને મુરારિને સા'—તેનું શરણ્યુ ગ્રહણ કર, તોપણ તને ગણ્યુ ના અથવા, તુ મુરારિ પાસે જા, તોપણ ગણ્યુ નહિ ગદાન્—જો તુ મુરારિ—દેવ છે તો તુ આ ગદાનો માર ખા બીમે પોતાની શક્તિની વગર કરી ખતાવી છે માટે અવગર્શ સંધિનું વિરોધન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

હા સહદેવ ! એ ક્યાં છે ક્યાં છે ? કેમ એ મારી દષ્ટિગોચર થતો નથી ? કે પાંચાલીના પોકારે મંભળાતો નથી ? શુ મારો ઉપહાસ કરી કોઇ આ ગદાનો સદાસર્વદા બોગી થયો છે ? કે તે દાનવ દૂર નાશી ગયો છે ? હે બ્રાતા ! કેમ તું કાંઇ બોલતો નથી ? એ મૂઢને હું એક વાર ન્તેજ તેમ તું કશું, એટલે તારે તારાં શસ્ત્રાસ્ત્રની કંઇ પણ આવશ્યકતા નથી. (૨)

સહદેવ—(પાછળથી આગળ આવી) મહાવીર ! દંઢીર ! તે આપના તાપથી સંતાપ પામી આગળ નાશી ગયો હોય એમ લાગે છે, માટે આવો આ પાસેના ધોર જંગલમાં એના તપાસ કરીએ. હવે એ આ જગતનો બે ઘટિકાનોજ પ્રાધૂર્ય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે— (૩)

શ્લોક.

આવરદાની દારી, આવી રે'તા સુધી ન કદો તૂટે;

જીવતર એતું માટે, એને આધો લઈ જઈ છૂટે.

૧૪

(૨) દષ્ટિગોચર—દષ્ટિને ગોચર. અર્થાત્ નજરથી દેખાય એવો. ઉપહાસકરી—(દ્રોપદીને લેઈ જવા ૩૫). સદાસર્વદાનો બોગી—અર્થાત્ મૃત્યુ પામવાનો છે કે કેમ ? આવશ્યકતા—જરૂર.

(૩) દંઢીર—(બ મી.). તાપથી—પ્ર તાપથી. પ્રાધૂર્ય—પરોણા—મહેમાન અર્થાત્ બે ધડી પછી તમારી નજરે પડશે એટલે તમે તેને મારશો, ત્યારે જગત્ તણને જવુ પડશે. શાસ્ત્રતુ કયન કર્યું છે માટે શાસ્ત્રવ્યક્રુરત્વ નામે નાયકત્વ લક્ષણ વર્ણાયું છે.

૧૪ શ્લોક—ગીતિ. આવી રહેતા સુધી—પૂરી થતા સુધી. જીવતર છ—માટે એતું જીવતર એને આધો લઈ જઈને પછી છૂટે—છૂટશે. રાક્ષસના મરણ ૩૫ અથે સિદ્ધિને માટે એને આધો લેઈ જવા ૩૫ હેતુનો ઉપન્યાસ કર્યો છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટકાલકાર વર્ણાયો છે

ભીમ—(દત દાળી) અરે મૂઠમતિ સહદેવ ! તું એમ કેમ જોલેછે ? શું એટલુંય નથી જાણતો કે જેનાપર વૃકોદર વક્ર દૃષ્ટિથી જુએ તેને કાળઆળ કામ આવે નહિ. અને કદાપિ આવે તો કાળ પણ આ વિકાળ વીરથી કિયે પ્રકારે બચે ? અહાં. હવે બીજું કાંઈ પણ જોઈશ્યાઆશ્યા વગર મને તું તે ક્યાં છે એટલું જ કહો, એટલે એના કાળની દારી લાંબી હશે તો પણ હું તોડી નાખવા સમર્થ છું. (એવે નેપથ્યમાંથી શબ્દ યાગ્ય છે કે ‘બ્રાત એ અહીં પણ નથી’ તે શબ્દ જોળખ્યા જેવો અભિનય કરી) (૧)

સહદેવ—વીરમણિ વૃકોદર ! આ શબ્દ નકુલના જેવા લાગે છે માટે આણી મગ સત્વર આવો સત્વર. (એટલું જોલી બંને જણ આગળપાછળ ચાલ્યા જાય છે).

નકુલ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા બ્રાતા ! આ વન કેતું ભયંકર લાગે છે ! સર્વત્ર પક્ષી પરુઓના વાસ આજ ઠેકાણે વિદ્વાતાએ નિર્માણ કર્યો હશે કે શું ! જુઓ જુઓ—(૨)

(૧) દત દાળી (ક્રોધનો અભિનય). વક્ર દૃષ્ટિથી—ક્રોધના અભિનયથી—અર્પાત ક્રોધથી કાળઆળ—કાળતું નિમિત્ત—‘મારો કાળ હજી ખૂટ્યો નથી માટે હું નહિ મારું’ એવું બાહાનુ. અર્થ—ખસ.

(૨) નકુલ ઇ—અહીં ‘ (નકુળ તથા યુધિષ્ઠિર પ્રવેશ કરે છે) ’ એમ જોઇએ કેમકે ભીમનો શબ્દ સામળીને યુધિષ્ઠિરને ઊડીને દ્રૌપદીને લેઈને રાક્ષસ ગયો તથા તેમની પછવાડે નકુલ તથા યુધિષ્ઠિર પણ ગયા, એમ પાછળ તે સર્વેનો નિર્ગમ વર્ણના પછી ભીમ અને સહદેવનો પ્રવેશ થયો છે. હવે તેમનો નિર્ગમ થયા પછી નકુળ તથા યુધિષ્ઠિરનો પ્રવેશ વર્ણાય છે એ રચન છે.

શ્લોક.

અરે હા ! જુઓ ગીધ આ હાક કોચે અને જાય ઊડી;

શૃગાલો કરે શબ્દ, રથેનો ધરે જ્ઞાત સી દષ્ટિ ફૂડી ! !

મુઆ માણી ને પક્ષી ! હા ! સી હવે શોભતી દેહ ફૂડી !

ક્રિયા કર્મની પીઠ મિયા ! પડી કે ક્રિયા લાગી ફૂડી. ૧૫

યુધિષ્ઠિર—વત્સ નકુલ ! સાવધ રે' સાવધ રે'. આ અધોર વન

જોઈ મને કંઈની કંઈ કલ્પનાઓ થઈ આવેછે ! (એવે કોઈ આવતાનો

પડધા સાબળી) નકુલ ! નકુલ ! સાવધ ! સાવધ ! જો કોઈ મહાવિ-

ક્રાળ રૂપ ધારી આપણી ભણી આવેછે ! રાક્ષસો ઘણા માયાવી હોય

છે ! ! (એવે બીમ તથા સહદેવ પ્રવેશ કરેછે અને યુધિષ્ઠિરને જોઈ નમન

કરેછે) (૫)

બીમ—અહો પડજાતા ! કહો કહો કે દાનવ ક્યાં છે ? પાંચાલી

કેમ દીસતી નથી ! શુ તે આકાળ તમ સર્તા એને લઈ નાશી ગયો ! !

શુ થઈ તે સત્વર કો' સત્વર ! (સ)

યુધિષ્ઠિર— (નિ શ્વાસ નાખી સલગ્ન) હા જ્ઞાત ! અમે ઉભ-

યનો ઉપમર્દ કરી તે પાંચાલીનું હરણ કરી ગયો કરી ગયો ! ! (હ)

૧૫ શ્લોક—અદ્રકીડા છદ રથેનો—બાળપક્ષીઓ સી—કેવી !

શોભતી છં— (તેઓ જીવતા હશે ત્યારે) પ્રિયા !—હે દૌપદી ! ક્રિયા

લાગી છં—કે આ રાક્ષસથી હરણ થવા રૂપી ક્રિયા તને લાગુ પડી ! !

(૫) કંઈની કંઈ છં—અર્થાત્ અનિષ્ટ કલ્પનાઓ થઈ આવે છે.

(સ) બીમની પ્રશ્નપર પરાયી તેનો ક્રોધ વર્ણવે છે (૬) ઉપમર્દ—

પરાભવ

ભીમ— (આશ્વાસન કરી) અનતશત્રુ ! આવી પડી તે પડી; હવે શોચ કરવાથી શું ? કિંતુ જો કે તે સાક્ષાત્ રૂદ્રને શરણે ગયા હશે તથાપિ આ ભીમે તેનો અદ્ય કાળમાં અંત આણ્યો જાણુ ! હવે વિહાંબ કરવાનો અવસર નથી માટે ચાલો ચાલો.

શુદ્ધિષ્ઠિર— (વિચાર કરી) મહાવીર વૃકોદર ! આ ભયંકર સ્થળ જોઇ અવશ્ય મારું મન એમ કહેછે કે તે રાક્ષસનો નિવાસ આટલામાંજ કંઈ હશે; જો એમ કલ્પના ન કરીએ તો આવા નિર્જન વનમાં આ સર્વ ક્યાંથી હોય ? પરચ પરચ. (કા)

શ્લોક.

જો આ ગીધે ગરદન શ્રદ્ધી માનવી હાડ એ તો;
અંગોપાંગે રૂધિર ન મળે દાનવી ભક્ષ એ તો;
નિશ્ચે એવા અપર નીચ કો રાનવી યાતુ રે'તો;
શોધો શોધો નિકટ નિરખો જાનહવીશી હવે તો. ૧૬

(કા) નિર્જન—મનુષ્ય વગરનું—ઉગડ. પરચ પરચ—જો જો.

૧૬ શ્લોક—મંદારકાંતા. જો છં—જો, આ ગીધે જો ગરદન પોતાની સાંચમાં લીધી છે તે હાડકું માણસનું હોય એમ જણાય છે. આ રાખના અંગમાં (હાથ પગ વગેરેમાં) અને ઉપાંગમાં (આંગળાં વગેરેમાં) રૂધિર ન મળે (નથી), માટે એ દાનવી (દાનવનું) ભક્ષ (ધવેલું) છે. (દાનવે રૂધિર ચૂસી લીધેલું હોવાથી). હેતુ ઉપરથી તક ક્યાં છે માટે અતુમાનાસંકાર. નિશ્ચે છં—એવા (માણસને મારી નાખે એવા) અપર (ખીજ) નીચ કાણુ હોય ? માર્દે, અહીં રાનવી (રાનમાં રહેનારો) જંગલી યાતુ (રાક્ષસ) રે'તો (રહેછે) એ નિશ્ચય જાણવું. અર્ધાપત્તિ-અસંકાર. શોધો છં—માટે હવે તો એ જાનહવીશી (ગંગા જ્યો—દ્રોણી) નિકટ (પાસે) છે, એમ તમે નિરખો, અને તેથી હવે શોધો શોધો.

ભીમ—(હાઠ પીસી) આહા ! જે આટલામાંજ એ કુદરતું
રેઠાણુ હોય અને તે મારી નજરે પડે તો મેં તેને મિષ્ટાન્નમયોમાં માર્યા
જાણી. (એવે નેપથ્યમાથી) રે પાપી પ્રાણ ! તને આ દહ છોડી જહું
કેમ ગમતું નથી ! હો દૈવ ! તે વૃકોદરતું વીર્ય પણ દાનવદારે નબટ કરા-
વ્યું કે શું ? (એ વિલાપ નાદને ઝોળખ્યા જેવો અભિનય કરી) (જા)

સહદેવ—(સમ્પ્રાશ્વર્ય) સાંભજો સાંભજો. અવશ્ય આ વિલાપ-
ના શબ્દ તો યાચસેનીનાજ. (ગા)

ભીમ—કંઈ નહિ કંઈ નહિ; સાથી જાણીએ કે તે દાનવની
માયા નહિ હોય !

સહદેવ—હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે એ એનીજ વાણી
અપ્સરા, દેવાંગના કિન્નરી, ગંધર્વી કે રાક્ષસીની વાણીમાં જે નથી તે
પાંચાલીની વાણીમાં આ પ્રમાણે છે—

શ્લોક.

મધુધી મીઠી વાણી, કામળ કમળથી હરે ઘણીકેરી;

(કિંતુ) શર્મદ નર્મદ સુખદા, નમ્ર વાણી એ પ્રિયાતણી હેરી. ૧૭

(જા) મિષ્ટાન્નમયમાં—આખ્ય મીઠીને ઉઘાડતાંમાં, વીર્ય—બળ.

(ગા) યાચસેની—દ્રૌપદી

૧૭ શ્લોક—ગીતિ. મધુ—મધ. ઘણીકેરી—ઘણી સ્ત્રીઓની. શર્મદ—
શાન્તિસુખ આપનારી. નર્મદ—હાસ્ય વિનોદની વાણીથી સુખ આપનારી.
સુખદા—સામાન્ય સુખ આપનારી. નમ્ર—વિનયવાળી. હેરી—જોઈ-
અર્થાત્ સાબળી. ‘ રે પાપી પ્રાણ ’ ઈં દ્રૌપદીની વાણી સાંભળતાંજ તે
રાક્ષસના હાથમાં એકલી છતાં ધીરજથી જીવતી રહી છે, એ જાણીને શાન્તિ
ઉપજે છે ગાટે તે વાણી શર્મદ છે. ‘ વૃકોદરતું ’ ઈં દ્રૌપદીની વાણીમાં
જણે એવું વ્યંગ હોય કે, ભીમંદિડિયા રાક્ષસીનો પતિ છે ગાટે તે રાક્ષસિ-

ત્રુધિષ્ઠિર—નીર વૃકોદર ! અવશ્ય એ પ્રિયાનાજ પોકાર હોવા નોંધજે, માટે સત્તર ચાલો ચાલો

ભીમ—(ગદાને એક હાથથી તોળી જોઈ) દેવિ ! આજ તને હું આ પ્રમાણે મનમાન્યું અર્પી મસજ કરીશ (ઘ)

શ્લોક.

ગદાદેવિ ! ઉંનુ અતિ રક્ત અર્પું, અને પ્રુષ્ઠ આમિષ સતોષ તું,
તદા દેવીને વે'લુ તેં સુખ દત્તુ, વળી આમ અર્પું ન દ દોષ તુ,
અખડિત અસ્થિ હું ખ ડી દઉ છું, પછે પિંડ ચ ડી સદા પોષ તુ,
ધમ ડી તજ મ ડિતા પ ડિતા થૈ જડ ડી રજે રાખજે રોષ તું ૧૮

છીની શરમ પડવાથી આ રાક્ષસને ભીમ નથી મારતો, એમ તો બન્યું નથી. શુ ? એ રીતે એ વાણી નર્મદ છે હું ખમા પણ તે પોતાના પતિઓનું શરણુ છાંડે છે, એમ બતાવતી તેની વાણી તેના પતિઓને સામાન્ય સુખ આપનારી છે અને પોતાના પતિઓ પોતાની વાટારે નથી આવતા માટે રીસથી તેમનો ધિક્કાર ન કરતા દૈવપ્રતિ દીનતા દેખાડી છે, એ તેની વાણીમા નમ્રતા છે એવા રીતે—શર્મદ નર્મદ સુખદા, અને નમ્ર, વાણી એ વામ્યમા હેરી (જોઈ) એમ કહેવાનો આશય છે (ઘા) દેવિ ! —(ગદાતુ સંબોધન)

૧૮ શ્લોક—વર્ણુનામેશ્વરી આમિષ—માસ સતોષ ઇં—તું તારા મનને સ તોષ—સ તોષ આપ તદા ઇં—જે તુ એ રીતે સ તોષ પામે તો દેવીને (દ્રૌપદીને) તે (તારે) વેહેતુ સુખ આપતુ—દૈત્યને જલદી હણવો કે જેથી દેવી વેહે'વી ઢૂંઢી થાય વળી તને હું ખીજી શું આપીશ તે કહુ છું અખડિત ઇં અખડિત—આખા (દૈત્યના 'હાડકા) પછે ઇં—પછે હે ચ ડી (ચ ડા દેવીરૂપ ગદા, અથવા કોંઈ સ્વભાવવાળી) તુ તારા પિંડને સદા પોષ ધમ ડી ઇં—હું વીર પુરુષની ગદા તે શુ અ ધમ રાક્ષસનું લોહી પીક કે ? એવી તારી ધમ ડી (ગુમાન—ગર્વ) તજ

(સર્વ ઉતાવળે ચાલ્યા જાય છે).

(એક હાથ માથે મૂકેલો અને મહારોક્ષામરમાં ફૂંજેલી એવી પાંચાલી પ્રવેશ કરે છે).

પાંચાલી—અરે ભુંડા દૈવ ! મેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે

કે તું મને દુશ્મનની પેરે દુઃખ દીધા કરે છે. મારી દૈવી ઉત્પત્તિ એ તો દુઃખ દવાના કારણ રૂપ વિચારી હોય તો તું જ કહે કે એમાં મારો શો અપરાધ છે ? અરે દુર્દૈવ ! તેં મારા પર કશીએ કभी ક્યાં રાખી છે ? પાંચ પતિની મને એક નાર કરાવી, કાળ જેવાં સપત્નીઓનાં સાલ વોંરાવ્યાં, સીતા માતા એક વાર ધિજપતીજ કરવાથી કીર્તિ-મતી થઈ અને તેજ મારે વર્ષમાં અનેક વાર કર્મે લખાયું; હાથ ! ક્યાં કુકુ રજસ્વલાપણું અને દુષ્ટનો માર ખાઈ સભામાં જવું ! ભુંડા ! એટલાથીએ તે સંતોષ ન માનતાં મારી એમ સભા વચ્ચે જોવડાવવાનાં જખરો જોય કર્યો. વનમાં કાઢ્યાથીએ જ્યારે તું રાજ ન થયો ત્યારે તેં મારા મિયપતિનો વિયોગ કરાવ્યો ! (દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી) રે રે ભુંડા ! મને આટઆટલું દુઃખ દઈ આખર તેં મારો આ દશા આણું ! ! હામ હામ ! મારાં માખાપને પાતાળમાં પેસારતાંય તને દયો નથી આવતી ! ! (એમ બોલતા બોલતા પૃથ્વીપર પડી જાય છે અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકાર લઈ કુન્નિકા નામની દાનવની માનવી દાસી પ્રવેશ કરે છે). (જા).

ને તું મંડિતા (શત્રુના રક્તથી અલંકૃત) તથા પંડિતા (રણમાં શત્રુને હણવામાં ચતુર), અને ઉડડી (ઉદ્ધંડી) —અતિશય પ્રચંડ થઇને તું રણમાં શત્રુ ઉપર રોષ રાખજો.

(જા) પ્રવેશ કર્ણે દૈવી કૃત્તિ—દ્રૌપદી દેવના પ્રસાદથી યજ્ઞકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી માટે તેની ઉત્પત્તિ દૈવી (દેવના પ્રભાવથી થયેલી) કહી શકે.

કુંજિકા—(પાંચાલીને પડેલી જોઈ) હાય હાય ! આ બિચારી

‘ દેવને અને દેવને સહજ વૈર છે અને તું દેવથી ઉપજેલી છે માટે દેવવર્ગ-
માંની છે, તેથી દૈત્યોને તારા પર સ્વાભાવિક વૈર ઉપજે અને તેઓ તને દુ ખ
દે, એવો સંભેગ મેળવવામા દેવનું કર્તવ્ય યોગ્યજ છે ’ જો તુ એમ કહેતો
હોય તો એમા મારો શો અપરાધ છે, એમ દ્રૌપદીના ખદ્દારા તેનો દૈવી ઉત્પ-
ત્તિ કહી બતાવી છે કમી—(દુ ખ દેવામા) તે દુ ખ ગણાવે છે પાત્ર પતિ-
ની ઇં સપત્નીઓના—શોકવના જો દ્રૌપદી એક પતિની સ્ત્રી હોત તો તે પતિની
સ્ત્રીઓજ માત્ર તેની સાથે શોકપણુ ગમત, પણ આ તો પાત્ર પતિઓની
પત્ની હોવાથી તે તમામ પતિઓની સ્ત્રીઓ જોઓ અરુપરસ દેરાણો જોય-
ણી યાવ તે દ્રૌપદીની તો શોકોજ યદ્ય ધીજપતીજ ઇં—રાવણને
દેવથી સીતાને આપ્યા પછી લોક આગળની સ યાગભૂમિમાત્ર સીતાએ
અગ્નિમા પ્રવેશ કર્યા, અને તેમથી પાછી અશ્વત્થામાહાર નીકળી ત્યારેજ
રામે તેનો અંગીકાર કર્યો. એ દૃષ્ટાન્ત પોતાને લાગુ પાડોને દ્રૌપદી કહે છે કે,
સીતાનું દુ ખ જો કે મો કરતા અધિક કહેરાય છે તથાપિ મારે દુ ખ વૃણી
તે કરતા પણ અધિક છે. કેમકે સીતાને તો એકવાર અગ્નિમા પેશી નીકળ-
વાનું હતું, પણ મારે તો વર્ષમા અનેક વાર અગ્નિમાં પેશી નીકળવું પડે છે.
પાત્ર પતિઓ પામે દ્રૌપદી કેવી રીતે રહે, તેવિષે મહાભારતમા કહે છે કે પ્રતિ-
ભાસે રજા દરોનથી શુદ્ધ થયેલી દ્રૌપદી નિયમિત કાળ વીત્યે અગ્નિમા પ્રવેશ
કરી શુદ્ધ થઈને બાળ પતિ પામે રહેવાને જાય તે જોના ઘરમાં હોય ત્યા
બાળ બાળમ પ્રયમથી ખજર આપ્યા વિના જલુ નહિ, વગેરે આ
નિયમ તોડ્યા મન્દ્ર અર્જુનને બાર વસ નમા જતું પડ્યુ હતુ, તે પ્રસિ-
દ્ધ છે. દ્રૌપદી પોતાના નીરહરણને પ્રસંગ યાદ કર છે હાય ઇં—દ્રૌપદી
રજસલા હતી તેમ છતાં દુઃસામન તેને સમામાં પકડી ગયો હતો ! એ
વિશે દ્રૌપદી વચ્ચાદરણમા હદાભેદ વર્ણન કરેલ છે ત્યાં લખે છે કે—
“ एमनुज्विचोत्तिष्ठा द्रौपदीमृतमतीमतिदुष्ट. । ઇં— ” “ જો એક
પત્ર પેહેરેયું છે તથા રજસલા થઈ છે એવી દ્રૌપદીને દુષ્ટ દુઃસામન કૌરવની
સમામા લઇગયા.”

પતિ વિચાગથી મરાણતોલ થઇ પડીછે ! આવીને દુઃખમા શૂળો ઘોચ-
વા પ્રભુએ મને સરજી તેના કરતાં માતપિતાએ દુધપીતી કરી રા
કાળે વરજી નહિ ! (સમય) રે ! હું બીજા વિચાર કેમ કરું છું ? વદા-
ડ પ્રમાણે પાપી આવશે અને મેં વસ્ત્રાલંકાર નથી સજ્જવ્યા એમ જા-
ણશે તો તે જરૂર મારૂં ભક્ષણ કરી જશે ! ! (આમ તેમ જોઇ કનેતા
કુંડમાંથી પાણીનું ચાગણું ભરી લાવી પાચાતી પર છાટેછે અને તેથી કમ-
કમી ખાઇ દ્રૌપદી ઉઠી ઊભી થાયછે) (છા)

પાંચાલી—(નમન કરી) અરે માતા ! મેં તમારો શો અપ-
રાધ કર્યોછે કે કપાઇ પડેલી કેળતેય કચરી આનંદ માનોછો ? શિવ
શિવ ! પ્રભુ તમારું ભલું કરે. (જા)

કુંજિકા—(સમય અને સહજ) બેની ! હું નિર્દય રાક્ષસી

જેમ કર્યો—ગજબ કર્યો, એવા અર્થમા લખેલું જણાય છે પાતાળમા
પેસારતાય ઇન્—કેમકે દ્રૌપદીનું હરણ રાક્ષસ કરી ગયો, એ કંવક મારા
માગાપને લાગવાથી તેમને બહુ નીચું જોવા જેવું થશે. માનરદાસી—
કોઇ મનુષ્યજાતની રાક્ષસે પકડી આણેલી સ્ત્રી

(છા) શૂળો ઘોચવા—દુઃખમા અધિક દુઃખ દેવા. દુધ પીતી કરી—
બાળપણમાજ મારી નાખીને વરજી નહિ—તજી દીધી નહિ ? વદાડ
પ્રમાણે—વાગદો કર્યા પ્રમાણે વસ્ત્રાલંકાર નથી સજ્જવ્યા—(દ્રૌપદીને) .
છાટેછે ઇન્—મૂર્છિત દ્રૌપદીને સાવધ કરવાને

(જા) કપાઈ પડેલી ઇન્—અર્થાત્ હું દુઃખથી કપાઇ પડેલી કેળતા
જેવી જેમાન બની ગઇ છું, તેને પાછી સાવધ કરીને શુ કરા. વધારે
દુઃખ થો છો ? દ્રૌપદીના વિનાય વર્ણાયા છે માટે આકુંદ નામે નાટ્યાલં-
કાર વર્ણાયા છે. •

નથી, ઘાતકી નથી, પણ તને દુષ્ટિયારીને દુઃખ દેવા કહું છું કે આ વચ્ચાલંકાર તું પે'રચ પે'રચ (જા)

પાંચાલી—તા માતા ! એ હું નહિ પે'રું. એ અધમ મને શું કરનાર છે ? શું એ મારું ભક્ષણ કરશે ? હાય હાય ! એ ઘડી ક્યારે આવે કે હું ઘાતકી દેવના દાવમાંથી છૂટી મારા પ્રિયતમને મળું ! ! (જા)

કુંવિકા—(પડે લાંગી) આ મારી વા'લી ! તું પે'રચ પે'રચ, નીકર એ મૂઝા મને ખૂંધ જશે, ખૂંધ જશે ; (એટલે બોલી આવે મી-ચી ઇધ ધરધર ધ્રુજે છે) (ટા)

પાંચાલી—(વિચાર કરી) અરે દેવ ! આ પ્રાયશ્ચિતની લો-ગદારી પણ તું મનેજ કરવા બેઠો છું. વાફ, મારું જે થવાનું તે થઇજ ચૂક્યું છે માટે મારાથી મરતા પે'લાં જે ઉપકાર થાય તે કરાય તો ડીક. (પ્રકાશ) માતા મૂકો, હું પે'રીશ અને તમને ઉગારીશ. (ટા)

(જા) સમય—(રખેને આ સતી મને શાપ દેશે એમ ભણીને) સમજજ—(આવી દુષ્ટિયારીને આ અવસ્થામાં તેના મનની અણગમતી અવંકાર પેદેરવાની વાત કહેવી, એ ગત્યુપાયની બહાર છે છતાં તે કરવું પડે છે માટે).

(જા) અધમ—(દંત્યનુ વિશેષણ), એ ઘડી ઈં—એ રાક્ષસ મારું ભક્ષણ કરે તેથી હું મૃત્યુ પામીને માત્ર પ્રિયતમ ગ્વામી અર્જુન જે સ્વર્ગમાં છે તેને હું મળું એ વખત ક્યાંથી આવે ?—આ દુઃખ એવું છે કે તે કરતાં હું મરણ વધારે સુખકર માનું છું. દ્રોપદી અત્યંત દુઃખી હતી એ દેવનિ (ટા) ધ્રુજે છે ઇં—(બપના અગિતય).

(ટા) આ પ્રાયશ્ચિતની ઇં—હું અલંકાર નહિ પેદેર તેથી આ દારીનું મૃત્યુ ધરો તેની હત્યા પણ મને લાગશે, એવા વિચારથી આ વાગવ

કુંજિકા—માડી ! તું પેરિ ત્યારેજ મારાથી જવાય.

પાંચાલી—(દાંત દાખી છાતી માથું ફેટી વલ્કલ પર દિવ્ય વસ્ત્ર ઓઢી લેછે) માતા ! જાવ, હવે તો તમે જવતાં રે'શોને ? (હા).

કુંજિકા—એન ! તેં મને જવતદાન આપ્યું તેથી તારૂં કલ્યાણ થશે (એવે ત્યાં વિદાળ વેશધારી જટાસુર પ્રવેશ કરેછે અને કુંજિકા કંપતી કંપતી જતી રે'છે).

જટાસુર—(પાંચાલીની પાસે જઈ) આલો દેવ્યામ્ દિવ્યંબર ધારિન ત્વયા પરમેસરં સ્તવઈત્તા મયા સ્મરોતી ! વદં વદં ત્વયા મયા મેમ વતા ત્રિલોકમિમ પસરઈ નિમ જુણ્ણમ્ કપ્પડમ્ ફટઈ તિમ જુણ્ણમ્ મેમ તું ત્યાગઈ. અહં દાન વેસર ત્વયા મુખ મગ્ગઈતિ આપ્પઈ. (છત્તાદિ ખોલી પાંચાલીને હાથ ઝાલી ખેંચે છે. તેને જબ કરડી મરવાનો યત્ન કરતી જોઈ તે ત્યાં અસોપ થાયછે). (હા)

દ્રોપદીએ કહ્યું છે. ચવાતું ઇ—અર્થાત્ હું તો મરવાની છુંજ. ઉત્તમ પાત્રની ઉદારતા ને દયાવૃત્તિની વ્યંજના. (હા) દાંત દાખી ઇ—(ક્લેશના અભિનય).

પાંચાલી—(કેટલી વારે શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં દાનવને ન જોયાથી) હા પતિ ! મારું રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો. રે બ્રાતા દાનવ ! તું મારું ભક્ષણ શે નથી કરતો ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે હાથ ! આ દુષ્ટિવારી રહ તેના ખાવાના કામમાંય નહિજ આવે નહિજ આવે ! રે મણુ ! મેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે મને એક પછી એક વધારે ને વધારે દુઃખ તું દીધા કરે છે ? હે દેવ ! હવે આ પરપુરુષરૂપરીના દુઃખથી દીન થઈ હું મારા માણુનું દાન તને આપું છું, તે લઈને જો તું પ્રસન્ન થઈશ તો હું તારી નરકમાં પડ્યા છતાંય ઓળખી જો કરવી ભૂલનાર નથી ! ! (ઇલાહિ બોલી છાતીમાંથી દૂટતી માયાના વાળ તોડતી અને મોટેથી હા દેવ ! હા દેવ ! એમ જૂઓ પાડતી પૃથ્વીપર પડે છે). (જા)

(એવે ત્યાં અર્જુનનું રૂપ ધારણ કરેલો જટાસુર પ્રવેશ કરે છે).

જટાસુર—(પાંચાલીની પાસે જઈ) અરે માણુમિયા પાંચાલી ! સાવધ થા સાવધ થા; જો આ હું પૃથાપુત્ર પાર્ય તારું રક્ષણ કરવા આવી પહોંચ્યો છું. હવે તું ભય તટ મારું મન પ્રસન્ન કરથ પ્રસન્ન કરથ (તા)

તેવી પણ ઉત્તમ પાત્રોથી રાક્ષસ જેવું અધમ પાત્ર ઓળખાઈ આવે તેવી ભાષા લખી છે એજ ઠીક કહ્યું છે.

(જા) આ દુઃખિવારી ઇ—(કેમકે દુઃખથી તે એટલી બધી મૂકાઈ ગઈ છે કે તેમાં તેને ખાવા જેવું કંઈ રહ્યુંજ નથી ! ! નરકમાં ઇ—આત્મદત્ત્યા કરવાના પાપથી મને ઉત્તમ ગતિ તો મળનાર નથીજ, માટે મારે નરકમાં પડવું પડશે. એ નરકમાં પડ્યા છતાંય તું તારી ઓળખી જો કરીશ—માનતા—પાડ માનીશ. પરપુરુષનો સ્પર્શ કરવા કરતા અત્યુ પામીને નરક વેદના વેદો એ હજાર ગણું સારું છે, એ મ્મનિ.

(તા) પૃથાપુત્ર પાર્ય—કંતીનો પુત્ર અર્જુન. હવે ઇ—હવે તું

(પૃથ્વાયુજ પાર્યં એટલું માંબળી પાંચાલી એકાએક લીધી જાતી થાય છે અને એટલાંમે અગ્નિ ૩૫ ધારી જટાસુર આમું જોવા કહે છે).

પાંચાલી—મત્રુ પાર્યં ! તમે સર્ગમાં ગયા ત્યારે મે તમારી પાસે ને મંગાવ્યું હતું તે ક્યાં છે ? (પા)

શ્લોક.

જટાસુર—(વિચાર કરી) હે આ દ્વાર મંગાવિયો સ્વરગી

પાંચાલી—આહાર શે ના કરે ?

જટાસુર—હા આહાર કરે સદા મુખો રહે,

પાંચાલી—કહે ન પેટે મગે;

જટાસુર—તારી હા કહે એમ હું, અધિક શું ?

પાંચાલી—મેા દુઃખ આવ્યું હશે;

જટાસુર—કે શું કષ્ટ ? ત્રુયા કયા વદતો રે,

પાંચાલી—હે એમ ના વીસરો.

૧૯

(એટલું બોલી પાંચાલી પૃથ્વી પર પડે છે અને જટાસુર તેની કને જઈ પ્રેમભાવથી તેને શુદ્ધિમાં લાવી આ પ્રમાણે પૂછે છે). (દા)

(દા) જટાસુર ઈ—અહીંથી જટાસુર અને દ્રૌપદીનાં સંવાદ વાંચ શાદૂલવિકીડિત છંદમાં છે. જેમ,—

“ સે આ હાર મગાવિયોં સ્વરગથી, આહાર શે ના કરે ? ” પ્રત્યાદિ. લે ઇ—દ્રૌપદીનો પાછલો પ્રશ્ન જાણી રાક્ષસે વિચાર્યું કે પરમામ જતા સ્વામી પાસે સ્ત્રી પોતાના અલંકાર મગાવે માટે દ્રૌપદીએ પણ સ્વર્ગમાં જતા અર્જુન પાસે હાર મંગાવ્યો હશે. એમ ધારી તે કહે છે કે, તેં સ્વર્ગમાંથી જે હાર મંગાવ્યો હતો તે આ રહ્યો, (એમ કહી તેને હાર ખતાવે છે). આ વાક્યથી દ્રૌપદી જાણી જાય છે કે આ અર્જુન નથી, પણ દૈત્ય છે. અને તેથી પોતે મરણ ઇચ્છી તેને કહે છે કે, આહાર ઇ—તમે મારો આહાર કેમ કરતા નથી ? —મને ખાઈ કેમ જતા નથી ? રાક્ષસ સમજે છે કે, તેને સ્વર્ગમાંથી આણેલો હાર જોઈતો નથી, પણ હું જાતે બનાવું (ગૂંથું) તે જોઈએ છીએ. અને તેથી તે કહે છે કે, હા ઇ—હા, હું આ તારે માટે હાર કરું છું; દરે તમે સદા સુખી રહો (એમ કહી હાર તેને કંઠે નાખવા જાય છે) તે જોઈ દ્રૌપદી કહે છે કે, તમે આ હાર મારે કંઠે નાખશો નહિ; પણ (મારો) આહાર કરતા હો તો (મારા દેહરૂપી) આહારને તમારા પેટે (પેટમાં) ધરો—મને ખાઈ જાઓ. જટાસુર સમજે છે કે દ્રૌપદી પોતાને મારા પેટ ઉપર બેસાડવાનું કહે છે. તેથી તે બોલે છે કે, વાંલી ઇ—રાક્ષસી દ્રૌપદી ! હું એમ કર (તને મારા પેટ ઉપર બેસાડું) પણ એથી અધિક શું છે ? અથવા દૈત્ય હારને દ્રૌપદીના પેટ ઉપર મૂકવાનું સમજ્યો, અને કશું કે, હા, હું એમ કરું છું; પણ એથી અધિક શું છે ? અથવા એ કરતાં દરે હું અધિક કામ શું કરું તે કહે તે સાબળી દ્રૌપદી કહે છે કે, સા ઇ—અધિકમાં એ કે તમે મારે આવેલું મો દુઃખ હરો—મને ખાઈ જાઓ આ દુઃખમાંથી છોડાવો, એ વ્યંજના. તે છે શું ઇ—તારે શું કદ છે ? તું તથા કયા વદતી છાતી રહે. એમ બોલ નહિ. છે એમ ઇ—દ્રૌપદી કહે છે કે, એમનું છે —દુઃખનું છે;

જટાશુર—ન શું કોઈકથો હા મિયા ! પાઈ હું હું.

પાંચાલી—તદા માણુ આ હ્યો, હું જાણી કહે'હું;

જટાશુર—મિયા ! એમ શું કોણું હાવે મને શું.

પાંચાલી—ન કોણું મને જ્ઞાન ! ને હવે લે શું. • ૨૦

જટાશુર—(નિષ્ફળ થયાથી રવ રવરવ ધારણ કરી સમોપ)
માયા ન માનઈ તદા દયાયા પરિ ભણાતકાર જનમ. (એટલું કહી
કોપથી કને હતાવળ જાયછે અને કોપથી આમળી તેમ નામેછે તેની પાછળ
દોડી તેને પકડી આશ્વિંગન દેવાનું કહેછે તેથી)

પાંચાલી—(નિઃશ્વાસ નાખી વિચાર કરી) બે ઘડી પછે આ
રહુ તમારે હવાતે કરીશ માટે મને મૂડી યો. (ધા)

જડારુર—(આત્માનંદ પામી) અમૃતુ. યદા ગમીશ્યામી.
કિન્તુ પ્રિયા ! અન્યથા સમયે મયા ત્વયા અન્યથા વાચ્યા ન શ્રુત્યં ન
શ્રુત્યં. ધન્યા ધન્યા, દુપદકન્યા, ! ધન્યા, અહં પ્રસન્નકરોમિ.

(ઈલાદિ બોલતો ચાલ્યો જાય છે). (ના)

પાંચાલી—(દાનવને ગયો જોઈ વચ્ચે સજ કરી વેણીના કેશ
છેડી તેનો ફાંમે ગળામા નાખી ઉઘે ચડી છેલ્લો છેડો દૃઢ રથને બાંધી
દાય જોડી આ પ્રમાણે પતિની પ્રાર્થના કરે છે.) હે પાંકુનંદનો ! આ અપ-
રાધાગુના અપરાધ क्षમા કરજો. (એટલું બોલી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી
દાંત વચ્ચે જીભ દબાવી કેશપાશ ખેંચાય તેમ લટકવાનું કરે છે એવે એકા-
એક યુધિષ્ઠિર, બીમ, નકુલ, અને સહદેવ પ્રવેશ કરી પાંચાલીને ઉંચલી લે
છે). (પા)

ભીમ—(દ્રૌપદીને હાથે ચાંપી) પ્રિયા ! આ ભીમ સતી
આ દશાનો અનુભવ કરવો ઉચિત નથી. (પા)

પાંચાલી—(દાનવની માયા સમજી) રે ભુંડા ! મને મરવાદ

માઝં નહિ માને સારે તારા ઉપર બળાત્કાર બનશે. આ દેહ છોડીને
પડીમાં મારું મૃત્યુ થશે પછી ગમે તો તું તેને ખાઈ જાશે.

(ના) આત્માનંદ પામી—ધણે આનંદ પામીને. (જે ધડી પછી દ્રૌપ-
દીનો દેહ મારે ગ્રાધીન થશે એમ માનીને, પણ દ્રૌપદીનો બોલવાનો ખરો
મર્મ ન સમજીને) અમૃતુ—મહે, તેમ હેલ યદા છોડી તારે તો હું જઈશ.
પણ પ્રિયા ! બાળે સમયે હું તારી બીજ વાણી નહિ સામણું. ધન્ય છે,
ધન્ય છે, દુપદ કન્યા ! ધન્ય છે. મને પ્રસન્ન કર્યો છે.

(પા)—પાંકુનંદનો—પાંકુ રામના પુત્રો ! (પા) આ દશાનો—
ફાંમે ખાધ બળાત્કારે જીવ કાઢવાની રીયતિનો.

૧૨વાદે જો આ મારી છબ કરડી હવડાંને હવડાંજ તારા મનોરથ હું પૂરું છું. (ષા)

(એટલું બોલી જોરથી છબ કરડે છે તેને અટકાવી)

ભીમ—મિયા ! આ હું તારો પતિ પ્રત્યક્ષ વૃકોદર છું. એની પ્રતીતિ માટે સ્મરણ કરચ કે મેંજ તને પ્રસન્ન કરવા મંત્રાનંદને માનીતો કરાવ્યો'તો. (મા)

પાંચાલી—(એકાએક સાવધ ધર્ષ આગ તેમ જોઈ) કાણ મિયતમ પતિ ! શું આ આર્યપુત્ર ! નાથ નકુલ ! મિય સહદેવ ! તમારા વિના મારી વાર કાણ કરે ? કાણ કરે ? (મા)

(ષા) તારા મનોરથ પૂરું છું—ગરણ પામી મારો દેહ તને અર્પણ કરું. (મા) દ્રૌપદી પોતાને ઓળખતી નથી તેથી ભીમ સમગ્ર જાણ છે કે એના મનમાં દાનવની માયાનો ભ્રમ છે એ ભ્રમ દૂર કરવાને ભીમ તેને નિશાની આપે છે. એની પ્રતીતિ ઇ—હું ભીમ છું, અને રૌદ્રમની માયા નથી તેની સાબિતી માટે તું સજ્જાર કે આ રાક્ષસ જ્વારે મંત્રાનંદનાં આંખો તારે મેંજ તને પ્રમત્ત કરવાને હુષિષ્ઠિરને બચામણ કડી તેને માનીતો કરાવ્યો હતો. (પાછળ વર્ણાયણા બીન અને દ્રૌપદીના વન મેળાપનું અહીં સ્મરણ કરવું. ત્યાં કામેચ્છાથી મત્ત થયેલા ભીમ પાસે દ્રૌપદી એ મંત્રાનંદનો પક્ષ કરવા ભીમને બચામણ કડી હતી. આ વાત તેમની એકાંત જોષ્ટી હોવાથી ભીમ કે દ્રૌપદી વિના બીજું કોઈ જાણતું નહોતું. તે વાત ભીમ અહીં બોલ્યો તેથી તે માયાવી રક્ષસ નથી પણ ખરોજ ભીમ છે, એવી દ્રૌપદીની ખાતરી થાય છે.)

યુધિષ્ઠિર—બ્રાત ભીમ ! આપણું ગમે તેટલું બળ હોય તથાપિ શત્રુના મંદિરમાં હવે વધારે રહેવું ઉચિત નથી. (યા)

ભીમ—કંઈ ભય નથી, તથાપિ તમે ત્રણ જણ પાંચાલીને લઈ જાવ અને હું મિથોન્મિપમાં જો દુષ્ટનો નાશ કરી આપણું. (રા)

યુધિષ્ઠિર—તારૂં અમે જોમ કરીએ છીએ, કિંતુ જ્યારે તમે જો દુષ્ટનો નાશ કરી અમને આવી મળશો ત્યારેજ હવેમાં હવે આવશો. (જોટલું કહી દ્રૌપદીને લઈ ત્રણે જણ ચાલ્યા જાય છે) (રા)

(કામધી મત્ત થયેલો અને પાંચાલીને ન પેખવાથી મમરાયલે જટાસુર પ્રવેશ કરે છે)

જટાસુર—(આમ તેમ જોઈ) અરે હા ! કામની કુત્ર ગચ્છતિ. પ્રિયા પ્રિયા ! અમિ આવછ છઈ. વદ વદ વામ શે બનઈ ? (જોટલું કહી અલોપ થઈ જાય છે અને ભીમના જેવું રૂપ ધારણ કરી અયિ પ્રિયે ! તું ક્યા છે ? ક્યા છે ? જોગ બુઝો પાડી પાંચાલીને આમ તેમ જોએ છે) (વા)

(યા) શત્રુના મંદિરમાં—રાક્ષસના ઘરમાં સ્વસ્થાનમાં રહેતો શત્રુ ખીખતો સેદે નથી પરબાર કરી શકે છે, જે વાત નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તેને અનુસરીને આ યુધિષ્ઠિરનું વચન છે

(રા) કંઈ ભય નથી—આ વચન ભીમનો પોતાના બળનો વિશ્વાસ સૂચવનાર છે મિથોન્મિપમાં—આજ ઉઝાડી મીચતા જેટલી વાર લાગે તેટલી વારમાં. (રા) જોમ કરીએ છીએ—જઈએ છીએ.

(વા) અરે ઇ—અરે હાય ! કામની (દ્રૌપદી) ક્યાં ગઈ ? પ્રિયા પ્રિયા ! અમે આવ્યા છીએ, વદ વદ, વાગ (વાંકી—આડી—દહીવી) શે બને છે ? દ્રૌપદીને ન દેખવાથી રાક્ષસે ધાર્યું કે કા તો હજી તેની મારા પર પ્રીતિ નથી થઈ, અથવા તો મને રાક્ષસી રૂપમાં દેખીને બીહે છે, માટે હવે હું જોને ધણા વાહાવા ભીમનું રૂપ લેઈને જોની પાસે જાઉં તો એ

(દ્રોપદીએ ત્યાગ કરેલું દિવ્ય અંબર ઝોદી લઈ અહીંથી તહીં સંતાતો બીમ દેખાય છે).

ભીમ—(જટાસુરને જોઈ) આહા ! દાનવની માયા કેવી આશ્ચર્યકારક છે ! ! મારા ખરા દેહમાં અને એના કર્મિન દેહમાં કંઈ પણ અંતર મારાથી કાઢી શકાતો નથી. હવે કંઈ પણ કાલગત ન કરતાં આવા ભયંકર માયાવીનો સત્વર નાશ કરવો જોઈએ. (જટાસુર દેખે તેમ ખુખારો કરી સંતાય છે). (શા)

જટાસુર—મિયા પ્રસન્ન યા પ્રસન્ન યા. જો મારી માયાનો મહિમા કેવો અગાધ છે. (એટલું કહી ઉતાવળે દોડી ભીમરૂપ ધારી દ્રોપદીને ખેંચી આસિંગન દેવા ભય છે અને તે જોઈએ તે રીતે ખેંચી શકાતી નથી). (પા)

ભીમ—મને તો તમારા આવા ચાળા જમપુરમાં જવા જેવા લાગે છે ! મારે હાથ તમે સાંચો તે મારે તમને ઠેક પો'ચાડવા પડશે. હાય હાય ! તમારામાં આટલું જ જોર છે કે ? તમે ભીમનક જેવું રૂપ ધારણ કર્યું છે તેથી હું અવશ્ય તમારી આશા પૂરીશ. અસુરેશ્વર ! પ્રેમ તો ત્યારેજ પૂરો ગણાય કે જ્યારે પ્રેમી જનોનું એક રૂપ દેખાય. આપણા પ્રેમ એવો થયાને તમે ભીમનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, અને મારેય ભીમ રૂપ થવું પડશે એટલે રકતતાનો મગહ વહ્યા વગર રહેનાર નથી.

ભોળવારી એ વાત સૂચવવાને કવિ લખે છે કે—એટલું કહી ઇ. અર્ધિ—કામળ સંબોધન વાચક અભ્યય.

(શા)—ત્યાગ કરેલું—નાખી દીધેલું અંબર—વસ્ત્ર. અંતર—તકાવત. માયાવીનો—કપટવડે અનેક પ્રકારના છળપ્રભંચ કરનારનો (પા) અગાધ—જેવું ઉંડાણ માપી શકાય નહિ એવો.

કેમ રાક્ષસેશ્વર ! માણું કહેવું ખરું છેને ! (એમ કહી તાળી આપે છે તેથી દાનવનો હાથ જૂઠો પડ્યા જેવો ધ્રુવ જાય છે.) (સા)

(સા) હવે કામાધ થયેના બીમઉપધારી રાક્ષસને બીમ સ્ત્રીના જેવું ખેલી બમાવે છે, અને તેને મારવાનો ધાટ કરે છે. અને તો ઇ—
અર્થાત્ તારા આવાં લક્ષણથી તુ તો મરવાનો થયો છે એમ લાગે છે રાક્ષસ સમજે છે કે, મારા આવા પ્રેમ બરેલા ચાળાથી દ્રૌપદી મને નગર-માં જવાનો હોઈ એમ માને છે ‘ જમપુરમા ’ એ શબ્દને! છેલ્લે કરી ‘ જમ પુરમાં ’ એવો અર્થ કરવો. એવી રીતે અહીં અને હવે પછી એક પૂરો યતા ચુધી આવીજ શ્લેષરચના છે, તે સ્પષ્ટ સમજવા માટે આ નીચે બીમના વાક્યનો અર્થ તથા રાક્ષસ તે વાક્યનો જે અર્થ સમજે છે તે બતાવ્યાં છે:—

મારો હાથ ઇં. બીમ—મારા હાથને તેં ખેંચ્યો તે માટે મારે તને ઠેક જમપુરીમા પોહોઆડવો પડશે (તને મારી નાખીશ).

રાક્ષસ સમજે છે—મેં દ્રૌપદીનો હાથ ઝાલ્યો માટે એ મારી સાથે મરતાં લગી પ્રીતિ નભાવી રાખશે.

હાથ હાથ ઇં. બીમ—રાક્ષસ ! તું છેક નિર્બળ છે, મારા આગળ તારી શી ગણના છે ?

રાક્ષસ સમજે છે—આ તો સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક લાડનાં વચન છે

તમે ઇં. બીમ—તું આવા વેપ બદલી સ્ત્રીઓને છળવાના અધમ પ્રયત્ન કરે છે માટે હવે હું તારી આશા પૂરીશ (વક્રોક્તિ)—તને મારી નાખીશ અથવા તારી આશા (દિશાઓ—જવાના માર્ગ) પૂરીશ (બંધ કરીશ) અર્થાત્ હવે મારા હાથમાં તારે નાસવુંજારી રહી નથી.

રાક્ષસની સમજ—હું બીમના જેવો દેખાઉં છું તેથી દ્રૌપદી બહુ પ્રમત્ત થઈને મારી કામવાસના પૂર્ણ કરશે.

અસુરેશ્વર ઇં. બીમ—પ્રેમી જતોના મન એકએક સાથે મળી જઈને તે એક રૂપ થયાં હોય ત્યારેજ પ્રેમ પૂરો ગણાય. અર્થાત્ તુ કેવો

જડાસુર—(સવળ) મિયા ! તું શું આવી શક્તિમાન પાણુ છે ! ! અહા ! તારા મારા સંયોગનું કુળ ત્રિલોકીને છતનાર

અપમ છે કે પ્રેમ કરવાને જ્યાં મનવડે મન ખેંચવાની જરૂર છે ત્યાં આરા ઇળકપટ આદિક દુષ્ટ ઉપાયો ચોજે છે ! !

રાક્ષસની સમજ—ત્રિભીજનના શરીરની આકૃતિ એક જીમનને મળતી આવે ત્યારે પ્રેમ પૂરો ગણાય.

આપણો ઈં. બીમ—તે કપટથી બીમનું રૂપ ધારણ કરી દ્રૌપદીનો છળ ક્યો છે માટે, પૂર્વે તને મંત્રાનંદ માની હું જે પ્રેમ તારાપર રાખતો હતો તે હવે એવો (પૂરો—સમાપ્ત) થયો છે.

રાક્ષસની સમજ—મેં બીમનું રૂપ ધારણ કર્યું તેથી દ્રૌપદીનો મારક પ્રતિ સંપૂર્ણ પ્રેમ થયો છે

અને ઈં. બીમ—તારાં આવાં નીચ કર્મથી મારે બીમ (બધાનક) રૂપવાળા ધવું પડશે. અને હું એવું બધાનક રૂપ ધારણ કરી તારો વધ કરીશ એટલે રક્તનાનો (રક્તાપણાનો—લોહીનો) પ્રવાહ વહેશે.

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી મારી સાથે એક રૂપ ધવાને મારા જેવું એટલે બીમનું રૂપ ધારણ કરશે, અને તેથી રક્તનાનો (અનુરાગનો—પ્રીતિનો) પ્રવાહ વહેશે. (દ્રૌપદી યજ્ઞકુંડમાંથી ઉપજેલી છે માટે કદાચ દેવી સ્વમત્કારથી એ પણ રૂપ પાલદી શકતી હશે, એમ રાક્ષસ માને છે અને એટલાજ માટે કનિએ પાછળ દ્રૌપદીને દેવથી ઉપજેલી કહી બતાવી છે)

કેમ ઈં. બીમ—મારું કહેવું ખરું છે—હું તારો વધ કરવા સમર્થ છું, તેની સાબિતી માટે જો હું આ તાળી આપી હાય ઉતારી નાખું છું !

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી ખુશી યદ્ય મને તાળી આપે છે, પણ દેવી ઉપત્તિ હોવાથી તેમાં બળ માસગ પડે છે.

નીવડતું જોઈએ કિંતુ મિયા ! તારું મુખ તું કેમ ઢાંક્યા કરેછે ? અને તારા કરાદિએ સૌભાગ્યસૂચક કંઈ પણ ચિન્હ કેમ જોવામાં આવતાં નથી (હા).

ભીમ—જમપ્રાધૂર્ણ જવાની ઉતાવળ કરેછે તમ મારું મુખ પણ ભીમપતિ તમ કરે ત્યારે દેખાડવાનો ચાલ છે. સૌભાગ્યના વેળવાળો તો સુર હોય અને અસુર તો અસૌભાગ્યના કરનાર થનાર હોય ! પણ હવે ચાલો ચાલો મારી કામવાસના ઉતાવળ કરી રહીછે. (કિ)

(હા) સલજ્જ—(સ્ત્રીની તાળીથી હાથ જૂટો પડી ગયો તેથી) દ્રૌપદીને બળવાન માની તેથી થનાર સંતતિ વિષે આશા બાંધે છે: અહા ! ઈં. ભીમ પોતે જોળખાઈ ન જાય માટે પોતાનું મુખ ઢાંકે છે. અને તેને દાઢે કંકણ નથી તે જોઈને લગાર શંકિત થઈ ખુલાસો પૂછે છે: કિંતુ ઈં. કરાદિએ—હાથ વગેરેમાં. સૌભાગ્યસૂચક ચિન્હ—સૌભાગ્ય બતાવનારી નિશાની—કંકણ વગેરે.

(કિ) જમ ઈં. ભીમના વાક્યનો અર્થ—જમ (જેમ) પ્રાધૂર્ણ (પરોણા) જવાની ઉતાવળ કરે છે ('મને ઘેરથી નીકળ્યે બહુ દહાડા થઈ ગયા છે માટે હવે તો નહિ રહું,' વગેરે કહીને) તમ (તેમ) ભીમપતિ (દ્રૌપદીનો પતિ ભીમ) તમ (તેમ—જમપ્રાધૂર્ણ—જમનો પરોણા) કરે—અર્થાત્ તને ભીમ જમપુરીમાં મોકલી દે, ત્યારે તું મારું મુખ દેખે, એવો ભાવ છે. અર્થાત્ પાંડવપત્નીની ઇચ્છા કરનારને જમપુરીમાં મોકલવો એવો પાંડવોનો રિવાજ છે.

રાક્ષસની સમજ—જેમ ઘેર આવેલો પરોણો જવાની ઉતાવળ કરે છે, તેમ જ્યારે મારો ભીમપતિ (ભીમ રૂપ થયેલો હું) તમ (તેમ—ઉતાવળ) કરે ત્યારે મારું મુખ દેખાડવાનો ચાલ છે માટે મારે હવે દ્રૌપદીને શયનાગારમાં લેઈ જવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ. અથવા, ભીમપતિ તમ (અંધાર) કરે હારે મારું મુખ દેખાડવાનો ચાલ છે. મતલબ કે દ્રૌપદી અજવાળે મને મુખ દેખાડવા શરમાતી હશે માટે હું જે ભીમરૂપ થયો છું તેણે અંધાર કરવું જોઈએ—અંધારે એને લેઈ જવી જોઈએ.

જડાસુર—મિયા, ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! પણ જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ આરામમાંજ મને સદાનો આરામ પ્રાપ્ત થશે. (સ્ત્રી)

ભીમ—(શરીર મુઠ્ઠી) ના ના, મારે તો તમારું અજવાળું નથી રાખવું; અંધારું કરવા ધારનારને અજવાળામાં લાજ ના આવે કે ? તમે તો નિર્ભજ અને કપટી છો. એ બધાય દુર્ગુણ હું એ પણ પછે જોનાર નથી. (ગિ)

સૌભાગ્યના ઈ. ભીમ—અમારે સૌભાગ્ય જોઈએ એવી ઈચ્છા તો દેવને હોય, પણ તું તો અસુર છે તે બીજાને અસૌભાગ્ય કરનારો અને પોતે અસૌભાગ્ય (ભાગ્યહીન) થનારો છે.

રાક્ષસની સમજ—સૌભાગ્ય એ તો દેવોનો એક વેહેમ છે, પણ બળવાન અસુર તો બીજાને અસૌભાગ્ય કરનારો (તેમના પતિઓને મારીને રંડાપો આપનારો) તથા અસૌભાગ્યના થનારો (તેવી અસૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓનું હરણુ કરી લાવીને તેમના પતિ થનારો) હોય.

પણ ઇ. ભીમ—પણ હવે મારી કામવાસના (તારો વંધ કરવાની મનગા જગાઈ રહેતી વાસના) ઉતાવળ કરી રહી છે—તને મારવાને અધીરો બની રહ્યો છું.

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી મને પતિ બાવે બળવાને અધીરો થઈ રહી છે.

(સ્ત્રી) આ આરામમાંજ ઇ. —આ આરામમાં (પ્રાગમાં) જ મને સદાનો આરામ થશે—હમેશા હું તારી સાથે વિલાસ કરી આનંદ પામીશ. એના આ બોલવામાં એવો અમંગળ અર્થ રહ્યો છે કે, આ બાગમાંજ હું હમેશને માટે આરામ પામીશ—મરી જઈશ.

(ગિ) ભીમ ઇ. ભીમ—હું તને જીવતો રાખીને તારા ઘરમાં કે કુળમાં અજવાળું રાખવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે હું તો તારા કુળનું અંધારું (તારો નિર્વંશ કરીને) કરનારો છું; તે મારું આદર્શ બધું અપ્રિય કંઈ

જાટાસુર—પ્રિયા ! મારે અંત થતા સુધી હું તને તજનાર નથી. ફૂડકપટ આદિ સહુ તારાથી મારું તજવલું માનજે. (ધિ)

ભીમ—હારતો શા જીવ્યા સારું. (ધિ)

જાટાસુર—(ભીમનો હાથ ઝાલી) પ્રિયા ! આ અંતઃપુરમાં આહ્ય, ત્યાં તારી ઇચ્છા પૂરાશે અને મારા મનોરથનો અંત આવી રહેશે. (એમ વાતો કરતા જંને આહ્યા જાય છે અને થોડી વાર પછે નેપથ્યમાંથી જૂમ પડે છે કે, પ્રિયા છોડય છોડય, આ તારા ત્રેમાલિંગને મારાં અસ્થિ બા-

છતાં હું જો તારા કુળમાં અજવાળું રાખું તો મારે મારા વીરત્વ માટે લાજવું પડે !

રાક્ષસની સમજ—કામવિલાસની વાત હોવાથી આ સ્ત્રી અજવાળામાં લાગે છે, માટે એ અધાર કરવાતું કહે છે.

તમે તો ઈ. ભીમ—તું લાજ વગરનો કપટી દૈત્ય છે, પણ એ પળ પછી હું તને મારીશ એટલે એ દુર્ગુણ મારા જોવામાં નહિ આવે—અથવા એ પળ પછી તારા એવા દુર્ગુણ હું સાંખી રહેનાર નથી—એ પળ તને ખેલાવું છું, પણ પછી તારું મોત છે.

રાક્ષસની સમજ—મને એ નિર્લજ્જ અને કપટી કહે છે એ તો ખરાબર છે. અગે રાક્ષસ એવાજ છીએ. પણ એ પળ પછી મારા દુર્ગુણ સામું ન જોતાં એ મારી સાથે રમશે.

(ધિ) અંત થતા સુધી ઈ. —અર્થાત્ હું મરતા સુધી તને નહિ તજું, અને તારા પ્રસંગથી મારાં ફૂડકપટ વગેરે નાશ પામશે. અથવા તારા આગળ ફૂડકપટ હું ન કરું. એના ખેલવામાં એવો અમંગળ અર્થ છે કે, તને ન તજવાથી મારે અંત થશે તથા મારાં ફૂડકપટ વગેરે સર્વે તારાથી (તારા નિમિત્તથી મારું મોત થવાને લીધે) તજવાનાં.

(નિ) હારતો ઈ. ભીમ—હવે શા જીવ્યા સારું તારાં ફૂડકપટ રહેવાનાં છે ? અર્થાત્ તું હવે ફૂડકપટ કરવા જીવવાનોજ નથી.

ગી જાવ છે બાગી જાવ છે રે નિર્દય ! હું મૂઝો મૂઝો હવે તારૂં નામ નહિ
લઉ ઉડઉ એવી જટાસુરની મરણાત ચીસ સામળી તેનાં સર્વ દાસદાસી
રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો, માઝો ધાઝો, ઇત્યાદિ બૂઝો પાડતા આમથી તેમ
નાસાનાસ કરી મૂકે છે) (છિ)

(એવે દાનવે હરણ કરી આણેલા શસ્ત્રાગ્રસદ્દ શ્વિરારક્ત બીમ પ્રવેશ
કરે છે) (જિ)

ભીમ—કર ! તે જે કરવું જોઈએ તેથી અધિક કર્યું છે. દ્રો-
પદીને દષ્ટિ માત્રથી જોનાર ! માલજો સાલજો. — (છિ)

શ્લોક.

કર આકર આ કરતા અરિ ભજન, ગજન સર્વ સદા તજવી;
પર સા વરણ ભગતા નભ પૂરણ, ચૂરણ ચાર દિગ લજવી;
નરણા નરસા સરતા યમમદિર, સુંદર ભકિત ભલી ભજવી;

કર આકર આ કરતાજ સુરાસુર, આ શૂર આશ ફરે, ગજવી ૨૧

(છિ) ઇચ્છા પૂરાશે—કામવાસના સફળ થશે (અમંગળ અર્થ)
તારાથી મારો વધ થઈ શકશે. મારા મનોરથનો અત આવી રહેશે—
તારી પ્રાપ્તિ થવાથી હું પોતાને કૃતકૃલ માનીશ (અમંગળ અર્થ) મારૂં
મરણ થવાથી મારા પણ મનોરથ નાશ પામશે

(જિ) શ્વિરારક્ત—લોહીથી લાલ થયેલો. (જિ) કર—હે હાય !
અધિક—આધિક પરાક્રમ (જટાસુરને હણવા ૩૫) દષ્ટિમાત્રથી જોનાર
—ફક્ત ફૂંદી દષ્ટિ કરીનેજ જોનારા !

૨૧ શ્લોક—હુમિવાજ્ઞ કર ઇન્—આ મારા, કર રૂપી આકર (ખાણુ
-કિરણ કે શુક) છે, તે અરિનુ ભજન કરતાં અને સર્વના વંજન છે માટે
તમારે તેના (દ્રોપદીના) તરફથી ફૂંદી દષ્ટિ સદા તજવી વરણા ઇન્—
આ કર વર (ઉત્તમ) વરણ (વરમાદ) જેવા છે, તે નભ (આકાશ) ને

(વિચાર કરી) બાતા યુધિષ્ઠિર મારી ચિંતા કર્યા કરતા હશે
માટે હવે મારે સત્વર મળી આ અરિશ્ચિરારક્ત અંગ તેમને બતાવી
અત્યાનંદ પ્રકટાવવો જોઈએ (એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો જાય છે)
(જિ)

૮

દ્વિતીયાંકસમાપ્ત.

પૂર્ણ બરી નાખે છે અને ચારે દિશાઓને ભજવીને શૂણ્ય કરી નાખે છે જેમ
વરસાદ આકાશમા વ્યાપ્ત થઇને ચારે દિશાઓને પાણીથી વ્યાકુળ કરી ના-
ખે છે તેમ આ મારા હાથ પણ આકાશ તથા ચારે દિશાઓમા ગયેલા શત્રુને
હણે છે ! નર ઈન્—નરસા (નહારા) નરસા (નરના જેવા) નર આ કરના
પ્રતાપથી યમમંદિરમાં સરતા—જતા. માટે હથ્થરની ભક્તિ જે સુદિર છે
તેનેજ ભજવી; અને પરસ્પર કૂડી દૃષ્ટિ તજવી અથવા પરસ્પરને ભજવી
મૂકી દેઈને ભક્તિરૂપી સુદર સ્ત્રીને ભજવી. અથવા આ કરે દેવ પ્રત્યેની
સુદિર ભક્તિ મળી ભજવી છે—કરી કે (દાનવોને મારીને) કર ઈન્—આ
(મારા) કર એવા આકર (આકરા) છે કે તેથી સુરાસુર (દેવ અને
દેવ) કરે છે ને તે કર સહિત આ શરવીર (ભીમ) આશા (આશા—
દિશાઓ) ને ભજવીને કરે છે ગર્વનામે નાટપાલ કાર વર્ણાયો છે (મિ)
અરિશ્ચિરારક્ત—શત્રુના લોહીથી લાલ થયેલું.

અંક ૩ એ.

(સરિતાની શોભા દેખાડતી વસંતિકા પાંચાલીસહ પ્રવેશ કરે છે).

વસંતિકા—પ્રિય સખિ ! નેત્રું ! આ ત્રિભુવનતારિણીનું તોય કેવું રમણિક લાગે છે ! આ ઉપવનમાંનાં સરોવર, તડાગ અને દીર્ઘિકા આદિ રમ્ય સ્થળો તને ઘણાં દેખાડ્યાં છે પણ આ જળ નેવી સુંદરતા કોઈ જગાએય નથી હો ! (અ)

પાંચાલી—(સખીને ખભે હાથ મૂકી) હા હલા ! આ પાણીનું સ્વેતપણું તો જાણે પ્રયત્નું હાસ્ય ન કરતું હોય તેવું જણાય છે. સખી ! જો જો જળનાં લેશ્યાં કેવાં લેકી રહ્યાં છે, જેમ ઉપવનના મત્ત ભમરા નવીન કુસુમરસને લોભે તેની પછાડી ફૂંચી કરે છે તેમજ આ પાણીના ભમરા પણ સારા જળને રોકી રાખી તેને ગુપ્ત સ્થળે સંતાડી આવતા જણાય છે ! વયસ્યા ! જો જો પેલાં મીન કેવાં પાણીમાં ઉછળી કીડા કરી રહ્યાં છે ! હાય હાય ! જો પેલીં જિયારી માછલીને પાણીની વિકાળ ને વિશાળ છાલકે તટપર કાઢી નાખી ! રે પ્રભુ ! એને એના પતિવિયોગની પણ કેવી જતી હશે ? વસંતિકા ! જા જા, એને જઈ પાણીમાં નાખી આવ્ય. જોને જિયારી પહાણાંના વિયોગથી કેવી તળેઉપર ચલા કરે છે ! (વસંતિકા જઈ તરફડતી માછલીને પાણીમાં નાખી દે છે) (આ)

(અ) પ્ર. ૧ લો. નદીનો કિનારો —ત્રિભુવનતારિણી—પણ લોકને તારનારી. નદી—ગંગા. તોય—પાણી. ઉપવન—આશ્રમની પામેનું વન તડાગ—તલાવ. દીર્ઘિકા—વાવ્ય. રમ્ય—રમણિક—આનંદ આપનારાં આ વર્ણન કરી આ પ્રવેશનું સ્થળ કવિએ જણાવી દીધું છે.

(આ) દ્રવે એ નદીના દેખાવનું ચિત્ર આપવાને તેનું વર્ણન કરે છે : પાંચાલી ઈ.ં, હલા—સખી. દાસીને સખી કે દલા કહીને જોણાવવી, એવી પૂર્વના નાટ્યશાસ્ત્રકારોની આચાર છે (જુઓ સાહિત્યકર્મણકારિકા ૪૩૧ મી).

વસંતિકા—સખિ ! આ શોકને વીસારે પાડે એવાં ક્રોધકાં
જોડાં કેવો વિહાર કરી રહ્યાં છે. પેલા હસ અને કારંડવ દીઠા કે ?
વયસ્યા ! જો જો પેલા ઠગ મંત્રાનંદ જેવો બગ કેલું ધ્યાન ધરી બેસી
રહ્યા છે ? (મંત્રાનંદનું નામ સાંભળી દ્રૌપદી એકાએક કંપી ઉઠે છે અને
વસંતિકા તેને છાતી સરસી ડાખી આશ્વાસન કરે છે). (૪)

પાંચાલી—(સરોક) સખી વસંતિકા ! આ દિવ્યાંબર પે-
રાવી તું મને આશ્રમથી આટલે બધે આવે શું કરવા લાવી ? રડ્યું
આ અગ તો વલ્કલવાળું હોય કે મલીન વસ્ત્રે ઢાંકેલું દોય તોય પણ
મનેજ દુઃખ દેવાને સરજેલું છે ! આ ક્ષીટાશુચને તે આવા વસ્ત્રાલં-
કાર શું કરવાતા. (ખડખડાટ સાંભળી સકપ) હાય હાય ! કોણ આ-
વ્યું ! ! (કોઈને ન જોવાથી) સખિ ! આલ્ય આશ્રમમાં નહીં.
(એટલું બોલી આશ્રમ બહારી જવા માટે છે). (૬)

પદ્મવંશ—દૂધનું પણ અર્ધાત્ દૂધ કગતા પણ વધારે ઉત્તવળ પાણી છે.
ઉપમાન કરતા ઉપમેયને અધિક વર્ણ છે માટે પ્રતીપાસંકાર. કુસુમરસ
—મકરંદ. પાણીના બમરા—વમળ પાણીના ધીમા અને ઉતાવળા વદ-
નના યોગે અથવા વદનની વિરલ ગતિઓના સમાગમથી પાણીમાં અકા-
કાર ખાડા પડે છે તેથી ઉપરનું પાણી નીચે જતું રહે છે એવા દેખાવને
ઉદ્દેશીને કવિએ સારા જળને મતાડી આવવાની સંભાવના કરી છે માટે
ઉત્પ્રેક્ષા. બન્ને બમરાના કાર્યધર્મની સમાનતા વર્ણી છે માટે ઉપમા.
વયસ્યા—સખી. દ્રૌપદીના મનમાં પતિને મળવાની અભિલાષા છે તે
માછળીના વર્ણનદ્વારા ખુશી કરે છે: રે પ્રજુ ! ઈં. દ્રૌપદીનું દયાળુ પણ
વર્ણ છે વસંતિકા ! જા જા, ઇં.

(૪) ક્રોધ—અક્રોધક સારસ (ગામડાના લોકો) એને સરસડાં કહે છે
કારંડવ—એક જાતનું જળચર પક્ષી.

(૬) દ્રૌપદીને એક વાર મંત્રાનંદથી બધા યથો છે માટે હવે ફરીને
પણ તેવીજ રીતે થાય છે કે રખેને વળી કોઈ રોક્ષસ હરણુ કરી ન જાય !

વસંતિકા—(તેને જતી અટકાવી) સખિ ! આશ્રમમાં પાછી જવા મેં તને વસાલંકાર પે'રાપી આપ્યો નથી. વચસ્થા ! આ આશ્રમ પરશુરામનો છે. આપણે પે'લાં રે'તાં'તાં તે સ્થળ ના'ય ! અહીં સુરાસુર કે કોઈનાય કર છે એણે તારે જાણવું જ નહિ. મને આર્યપુત્રે કહ્યું છે કે મેં જટાસુરને મારી જે દિવ્ય વસાલંકાર આપ્યા છે તે પાંચાલીને ગમે તેમ સમજાવી સગાવી તું આપગાતીર લઇ જાને અને હું પણ એની સર્વ આપદા ટાળવાને સત્વર ત્યાં આપું છું. સખી તું ગભરાય છે શા કાળે ? આપણે કંઈ આશ્રમથી એટલાં બધાં આઘાં આવ્યાં નથી. (૩)

પાંચાલી—(કિંચિત્ ક્રોધાવેશે) ત્યારે સખિ ! તે તને કહેના-

રક્યું ઈ—વનમાં વહલ પેહેરતી હતી તોપણ તેના સૌંદર્યથી લોભાઈને રાક્ષસ તેને હરી ગયો; અને રજસ્વત્રા હોવાથી મલિન વસ્ત્રવાળી હતી તથા-પિ દુઃશાસન સભામાં ખેંચી ગયો હતો ! ત્યારે હમણા તો વળી દિવ્ય વસ્ત્ર પેહેર્યાં છે તેથી હરકોઈ લોભાઈને મને ઉપાડી જાય, એવો ભય છે, એ પ્વનિ. શીટણજીને ઈ—અથાત્ આ પરિણામે નાશ પામે એવા દંડને આવાં સુંદર વસ્ત્ર અને આવા ઉત્તમ અલંકાર સામાટે જોઈએ ? હાય હાય ઈ—ભયસ્થાયિભાવનું વર્ણન.

(૩) આ આશ્રમ ઈ—આ આશ્રમ, પરશુરામ, જોણે એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી તેનો છે, તેથી અહીં કંઈ ભય રાખવાનું કારણ નથી. આપણે ઈ—અર્થાત્ ત્યાં તો કેવળ સાંતત્વત્તિવાળા પ્રાણજીવ રહેતા હતા. સુરાસુર—દેવ કે દૈત્ય. આર્યપુત્ર—બીમે. આપગાતીર—(ગંગા) નદીને કાંઠે સર્વે આપદા ટાળવાને—(મનમાં ઇચ્છેલુ સુખ આપીને). ગંગાનદીના કાંઠા ઉપર બીમનું આગમન યશી એમ વર્ણવે છે હવે પછી આવનારા ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મતર બીજ મૂક્યું છે. કેમકે અહીં દ્રાપદો ભીમની પાસે દિવ્ય કમળ ભાગશે અને તે બીમ લેવા જશે, એવી કથા આગળ આવવાની છે.

ર હજી સુધી કેમ નથી આવતા ? (સુગંધ આવ્યા જોવો અભિન-
ય કરી) હલા ! આ અલૌકિક પરિમળ ક્યાંથી આવતો હશે ?
(સહવે) સખી આ શેનો સુવાસ હશે ? (ઝ)

વૃસંતિકા—બેની ! એ કુબેરના સૌગંધિક વનમાંના કમળનો
પરિમલ છે. (નિરાશાનો અભિનય કરી) બેની ! એ કમળનો સુગંધ
અહીં રહે રહેજ લેવાય છે. અને કદી કદી કિન્નરા વિહાર કરવા આ
વેછે કે નભમાં વિહાર કરતા જતા હોય છે અથવા મહાવાયુ પાતો હોય
ત્યારે કોક કોક અલૌકિક કોકનદ આટલામાં પરેલાં જાણાયછે. સખિ !
આહા, શું એ કમળની શોભા અને સુગંધ હોયછે. (એવે આધેથી દ્રૌ-
પદીને દિવ્યાંબર પે'રલી જોઈ તેનું વર્ણન કરતો ભીમ પ્રવેશ કરેછે) (ક)

ભીમ—આહા ! વસ્ત્રાલંકારને પણ શોભવાનું શું રમણિય
સ્થળ મળી આવ્યું છે ! !

સ્તોક.

દિવ્યાંબર અથવા, હો કો અંબર,

ધન્ય તુ ધન્ય તું ધન્ય અરે, વર ઠામ કરે;

(ઝ) ક્રોધાવેશ—(પતિને આવતા વાર લાગી તેથી ઉપજેલા મા-
નનો અભિનય). તે તને કહેનાર—ભીમ. પરિમળ—સુગંધ.

(ક) સૌગંધિક—એ નામનું કુબેર ભંડારીનું વન. અહીં રહે રહેજ
લેવાય છે—અર્થાત્ એ કમળ દેવલોકનાં હોવાથી મૃત્યુ લોકમાં તે મળી
શકતાં નથી. કિન્નરા—દેવોની એક જાતિ. નભમાં—આકાશમાં. કોકનદ—
રાતા કમળ (કુબેરના સૌગંધિક વનમાંનાં). વસંતિકાના વચનથી દ્રૌપદીનો
મનમાં એ કમળ જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય એમ વર્ણને અહીં બીજાનો
નિરૂપ કર્યો મુઠે મારે મુખસંધિનું ઉપદેશ નામે અંગ વર્ણન છે.

આભૂષણ ભૂષણ, ભવ્ય મળ્યું ન
મળ્યું રળ્યું તે રળવાનું ખરે, વર્ણન શું કરે,
હા કેસર મંજરી, શીવર વેસર,
સર્વેશ્વર પણ હારી ફરે, ઉપમાથી ડરે;
તું તૃષ્ણાપૂરક, મારી કૃષ્ણા,
અંખર ભૂષણ તુંથી સરે, મન મારું ભરે.

૧

૧ શ્લોક—મદનમદાહ. દિવ્યાંખર ઇન્—ભીમ દ્રૌપદીએ પેહેરેલા વસ્ત્રને સંબોધન કરીને કહેછે કે, તું ગમે તો દિવ્ય અંખર (વસ્ત્ર) હો, અથવા કો (ગમે તે જાતનું) અંખર હો, તથાપિ વરદામ (ઉત્તમ ડેકા-છો) ફરેછે, માટે તને ધન્ય છે ધન્ય છે ! ! અલંકારને સંબોધન કરીને કહેછે: આભૂષણ ઇન્—હે આભૂષણ ! તને કોઈ વખત ન મળ્યું (નહિ મળેલું એવું) ભૂષણ (દ્રૌપદીના અગરપી) મળ્યું છે માટે જે રળવાનું હતું તે તે ખરેખાર રળ્યું છે ! — તુ કૃતકૃત ધન્ય છે એ વાતનું વર્ણન શું કરીએ ! ! તાકની વેસરનું વર્ણન કરેછે. હે વર (શ્રેષ્ઠ) વેસર ! તું કેસરની મંજરી (માંજર) નથી છે દ્રૌપદી રૂપી કેસરના છોડની તું—આગર હોય એવું મને લાગેછે. તને ઉપમા આપીને વર્ણવવામાં સર્વેશ્વર (બ્રહ્મદેવ) પણ હારીને ફરેછે (ઉપમા શોધતા ફરેછે) બીજી ઉપમા કેમ નથી આ-વના ! ઉપમાથી ઇન્—કેમકે તે બીજી ઉપમાઓ અષોઘ્ય લાગવાથી તે આપતાં ડરેછે ! હવે છેવટે દ્રૌપદીને સંબોધન કરીને કહેછે: તુ ઇન્—હે મારી (વાહાલી) કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) ! તું (જ) તૃષ્ણાપૂરક (મારા મનની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરનાર) છે અર્થાત્ તારા વસ્ત્ર અને અલંકાર જોઈને મારું મન પ્રસન્ન થતું નથી—તે ગમે તેના હોય તે તરફ મારી દૃષ્ટિ નથી પણ તારો પ્રેમ જોઈ મને આકર્ષણ કરવાને સમર્થ છે અથવા તારું સૌંદર્યજ મારા મનને સંતોષ આપવાને પૂરતું છે. વસ્ત્રાલંકાર એ સૌંદર્યને વધારી કે ઘટાડો શકતા નથી. તેજ કહેડું: અંખર ઇન્—કેમકે અંખર (વસ્ત્ર) અને ભૂષણ (વરણા) એ તારાથીજ સરે (સફળ થાય-છે), અને તેજ માર મન ભર (પૂર્ણ કરે—સંતુષ્ટ કરેછે) હંદના પૂર્વાર્થમાં ભૂષણ જે અંગને શોભાવેછે તેને અદ્યે ભૂષણને શોભાવનાર અંગ છે એમ સંભાવના કરીછે. દ્રૌપદી તુ રૂપ અધિક વર્ણવવાથી ભાગ્યે તોના પરને

અપિચ—

શ્લોક.

ભૂપણ ભૂષિતકારી, ઉપમા તારી અનન્વયાયી છે,

કૃષ્ણા ! કાતિ તારી, કર્તા લલના સહુ અનુયાયી છે ૨

(‘ કૃષ્ણા કહી મને કોણે બોલાવી ’ એમ કહી આમ ફરી જોતા બીમને આગી ઉઠો રહેલો નિરખી એકદમ દોડી જઈ પટકોદરને આધિગી પડે છે)

પાંચાલી—(સહા) મા ગુનાય ! આ અધૌકિક સુગંધ હવડાજ આવવા માડ્યો છે. તે અવસરે આર્યપુત્રે આવી મને ખરેખર કૃતકૃત્ય કરી છે પ્રિયતમ ! આહાહા ! કેવો મોહક અને મધુર સુગંધ વધારે ને વધારે આતો જાય છે ! ! (એટલું મોની દહાલિ મન દે છે અને એવામા અત્યંત વા નાસાથી ધૂળ અને સૂક્ષ્મ પાદ્મ આરી જ ને પર પડે છે અને આખો મીઠાઈ જાય છે તેથી બીમ પવન પર ક્રોધ કરી) (જ)

અતિ અનુરાગ ધનનિત કર્યો છે દ્રૌપદી કમળ માગે તે જીમ આણી આપના દા કહે, એ વાતને સુધટિત કરવાને બીમનો દ્રૌપદીપ્રતિ અત્યંત અનુરાગ વર્ણ્યો છે

૨ શ્લોક—ગીતિ ભૂપણ ઈ૦—તુ ભૂપણને ભૂષિતકારી (શોભાવ નારી) છે માટે તારી ઉપમા અનન્વયાયી (બોલે કર્તા મળી શકે નહિ એની છે) “ ઉભેયતુ ઉપમાન મગી શકતુ નયી ” એવા વર્ણનને “ અનન્વયાવકર ” કહે છે (ગુણો સાહિત્યદર્પણ કા ૧૧૬ મી) માટે અહીં પણ તારી ઉપમા અનન્વયાયી જોડે જનારી—અનન્વય રૂપ હોનાયા અનન્વયાયી છે વળી હું કૃષ્ણા ! તારી કાતિ સહુ લલના (સુ દગીઆ) ને અનુયાયી (પછગ આનનારી) કર્તા (કરનારી) છ અત્યંત તારી કાતિ એનીજ છ કે સન આંઆની મતિ તવી ઉતરતી ગણાય

(જ) અધૌકિક સુગંધ ૮૦—જીમ ની મમદા દ્રૌપદી આ સુગંધ વર્ણ્યો છે એમ જણાવીને કનિઝ બાજના વ ૧૨ વિસ્તાર કર્યો છે દહાલિ મન

ભીમ—

શ્લોક.

હું કોણુ તે તું મનમાં ન ધારતો,
યા શાંત વાયું સુખથી ન વારતો;
હું ના ગણુ દવ રખે વિચારતો,
વૈરીનું વૈરીપણુ ના વિસારતો.

૩

અપિચ—

શ્લોક.

ગદા જુઓ ગદા જુઓ કહું છું સુંભ કારણે;
હણું પળે ગણું નહીં સુરી અસુરી ધારણે;
ગયા ઘણા યયા ઘણા નપુંસકો નિવારણે;
બહુ થયું કહું તને હું શાંતિ દ વિહારણે.

૪

દે છે ઇ—સુગંધ રૂપ ઉદીપન વિભાવથી વિભાવિત યથેલા શૃંગારનો અનુભાવ.

૩ શ્લોક—વંશરથ. ભીમ વાયુનો તિરસ્કાર કરે છે. હું ઈ. હે વાયુ ! હું કોણુ છું તે તું તારા મનમાં ધારતો નથી ? —મારી મર્યાદા રાખતો નથી ? અથવા હું દેવ છું, એમ તું રખેને ધારતો હોય પણ હું તે ગણતો નથી. હે વાયુ ! તું શાંત યા, અને અમને સુખથી વારતો નહિ (સુખ ભોગવતા અટકાવતો નહિ) કદાચ અટકાવુ તો શું થાય તે કહે છે : હું ઈ— તું દેવ છે, એમ હું ગણુ એવો નથી; રખે તું વિચારતો—હું દેવનું માન રાખીશ એમ રખે વિચારતો ! વૈરીનું ઈ—વળી હું મારા વૈરીનું (મારે અદિત કરનાર શત્રુનું) વૈરીપણું વીસારતો નથી. મારે એકવાર અદિત કરે તેનું વેર લેઉં ત્યારેજ શાંત થાઉં એવો છું. અર્થાત્ તમે અમારા સુખભોગ-ખાંદિય કંડી અમારું અસ્થિત, કંડી, નેર કંડી છે, 'પણુ' નું નેર નેર કંડી નિત્ય રહેનાર નથી ! ! અથવા વૈરી કેવું વૈરીપણુ રાખે છે તે હું દેવ સમજીને બૂલી જઇશ નહિ, અભિમાન નામે નાટયાલંકાર .

૪ શ્લોક—નાયક. સુંભ કારણે—તમારા બહા માટે. પળે—પળમાં. સુરી અસુરી—સુર કે અસુર—દેવ કે દેવને. ધારણે—ધારણામાં—વિચા-

અરે “ તારે મન તો શું આ ધાસ કાપવા જેવું જાણે છે કે ? ”

(એવે વાતા વાયુથી એક સહસ્ર પાંખડીવાળું કમળ આવી દ્રાપદી કને પડે છે તેની મધુરતા, કોમળતા, રમણિકતા અને અસૌકિક સુગંધાદિ જોઈ પાંચાલી તે કમલ કરતાં લાંબ જીમને પ્રસન્ન કરવા તેની કને જાય છે). (જ)

પાંચાલી—પ્રાણપ્રિય ! આપના વીર્યનો મહિમા અગાધ માની વાયુએ પોતાનું ધોર રૂપ તણ દીધું. અહા ! જુઓ જુઓ કેવો શીતળ, મંદ અને સુવાસિત તે વાવા લાગ્યો છે. પ્રિયતમ ! એટલું જ નહિ પણ તમારા કોપ વેણથી કંપી તેણે (કમળ બતાવી) આ બેટ તમને મોકલી દીધી છે. સ્વામીનાથ ! શી આની સુગંધ છે !! (એટલું કહી જીમને પુષ્પ સુંધાડે છે અને દ્રાપદીના હાથમાં તે અસૌકિક કમળ જોઈ વસંતિકા ફૂલ વીણવાં મૂકી દોડી આવે છે). (જ)

વસંતિકા—વયસ્થા ! આજ કમળની સુવાસ અહોરાત્ર આ વનુમાં આવ્યા કરેછે. બેની તારી ઈચ્છા હતી કે આ કમળ કેવાં હશે તે

રમાં—ધ્યાનમાં. ગને અટકાવી શકે એવો કોઈ વીર નથી એમ કહેછે; ગયા ઈ—મારું નિવારણ કરનારા ધણા જણ થયા અને પછી નપુંસકો (નામદ) થઈને ગયા. (મારાથી હાર્યા માટે તેમને હું નપુંસકજ માતું છું, એ ભાવ.) મદુ ઈ—માટે હું તને કહું છું કે બદુ થયું—તું મળો વાગો; હવે અમને વિહારણે (વિહાર કરવાના કાર્ય માટે) શાંતિ દે—સુખથી વિહાર કરવા દે.

(જ) જીમની શીખામણ માનીને પવન બંધ થતો નથી માટે તેને કહેછે: અરે ઇ. ધાસ કાપવા જેવું—અર્થાત્ શું અમે જ્યારે બકબકાટ કરીએ છીએ કે ?

(જ) વીર્યનો —બળનો. અગાધ—અપાર—ધણા. ધોરરૂપ—ખિદામણ રૂપ. અર્થાત્ તાયુ શાંત થયો. વાયુની નજી પ્રકારની ઉત્તમતા વર્ણે છે: શીતળ ઇ. અહીં કમળની પ્રાપ્તિ સૂચવી બાવિ કયાખીજને વધારે સ્ફુટ કર્યું છે માટે ગર્ભસંધિનું પરિકર નામે અંગ વર્ણાયું છે.

છંદ્રા વાયુએ તરતજ પૂરી કરી. ધન્ય છે વાયુદેવ ! તમને ધન્ય છે ! !
(એટલું બોલી વાયુને પ્રણામ કરેછે). (એ)

પાંચાલી—(ધામેથી) સખિ ! હવડાં તુ જરા આધીન; મારે
એજ સંબંધે કંઈ ઉતાવળે કામ કરી લેવા જોઈ છે (કૃષ્ણાનું એવું બોલવું
સાબળી વસંતિકા યુષ્પ વીણતી વીણતી ચાલી જાયછે) (એ)

ભીમ—જો મિયા એમ છે તો હું તારા કહેવા પ્રમાણે કરું છું.
(એમ કહી ઉગામેલી ગદા મૂકી દ્રૌપદીનો એક હાથ ઝાલી તથા ખીન્ને પો-
તાનો હાથ તેને ખભે મૂકી આમ તેમ ફરે છે). (ઓ)

પાંચાલી—(કમળના ખીડાયલા ભાગને છૂટા કરતી) પ્રાણપતિ !
જુઓ જુઓ કહણ કાઠને કોરી નાખે એવો આ મધુકરનો ડંખ
સત્તાં આ કમળની કોમળ અને સુખકર કાંતિ જોઈ એને કોચવાનું
ભૂલી ગયોછે એટલુંજ નહિ પણ દૃઢસ્નેહ માની પોતાનો આત્મા પણ
એને અર્પણ કરી દાંધો છે. (ઓ)

(એ) વયસ્થા—સખી. આદોરાત્ર—રાત્રિવસ. અહીં વસંતિકાએ વા-
યુને પ્રણામ કરી પરોક્ષપણે કમળની પ્રશંસા કરી છે અને તેથી દ્રૌપદીની
કમળ મેળવવાની ઇચ્છાને ઉત્તેજન મળે એમ વર્ણાયું છે માટે સુખસંધિનું
વિલોભન અંગ જણવું.

(એ) અહીં વસંતિકાને આધી કાઢીને ભીમ પાસે એવાં કમળ મંગા-
વવાનું કામ દ્રૌપદીને સામી લેવું છે માટે સુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર વ-
ર્ણાયો છે. (ઓ) તારા કહેવા પ્રમાણે કરું છું—વાયુએ મને પ્રસન્ન કર્યો
એમ માની તેને ક્ષમા કરું છું.

(ઓ) કમળમાં ખીડાઈ મરણ પામેલો ભગવેં પતાપીને દ્રૌપદી કહે છે:
જુઓ જુઓ ઇં, કાઠને—(વાસ વગેરે) લાકડાને મધુકરનો—ભમરાનો.
ડંખ—ડંખ કરવાનો કાંટો. આવુંજ વર્ણન કોઈ સાહિત્યકારને કરેછે કે—

ભીમ—હા પ્રિયા ! સનેહ એવોજ છે કિન્તુ જો તારી ઇચ્છા હોય તો આદ્ય જઈ આ સરિતામાં જલક્રીડા કરીએ.

પાંચાલી—(વિચાર કરી) હા સ્વામીનાથ ! ચાલો; પણ જો—
(એટલું જોતી અટકી જાયછે) (ક)

ભીમ—પ્રિયા ‘પણ જો’ કહી કેમ અટકી રહી ? કે’ કે’ આગળ શુ કહેવાના હતા ? (સતાં દ્રૌપદી જોસતી નથી તેથી તેને કહેવડાવવાનો આશ્રય કરેછે, ઘાઠી આવી મુખ ઉચ્ચ કરેછે અને ગલીપચી આદિક અનેક પ્રસન્ન કરવાના ઉપાય યોજેછે)

પાંચાલી—(કેઈક હસતી અને ભીમ કનેશી છૂટી આવે જવાનું કરતી) તમે ગમે તે કરોને, મારે કહેવું હશે તોજ હું કહીશ. (ભીમ જોર કરી કને જો એ છે તેથી ખીજવાદને) લો કહીએ છીએ. એ તો હું

“ યથનાનિ મુવિ સન્તિ યદ્ધનિ
પ્રેમયથકુલવધનમન્યન્ ।
દારુમૈદનિપુણોપિ યદ્ધનિ
નિષ્ક્રયો ભવતિ પક્ષકોદો ॥ ”

અર્થ—જગતમાં બધન તો ધણ્યાંય છે, પણ પ્રેમના બંધથી બાંધેલું બંધન કોઈ છૂડુંજ છે । દૃષ્ટાન્તઃ—જેમ, ભમરો ગમે તેવા લાકડાને કાચી નાંખવામા કુશળ છતાં કોમળ કમળદોડામા તે કાંઈ કરી શકતો નથી, એ પ્રેમનોજ મહિમા છે । ।

(ક) જો છં—જો આવાં કમળ આણી આપો તો, એમ દ્રૌપદીને કહેવાનું છે; પણ એ દેવતાઈ કમળ દુર્ભિન્ન છે, અને આમ એકદમ આમ-વાધી જો ભીમ ના કહેશે તો પછી બીજો કોઈ આણી આપે એવો નથી; મારે એ વાત બીમની પામે કબૂલ કરાવવાને યુક્તિપૂરક માગણી કરવી એજ રીત છે. એમ ધારીને દ્રૌપદી અટકી જાય છે.

કહેવાની હતી કે, પણ ને પાણી ઉતળાં હોય તો જળક્રીડા કરાયની ।
 “ ને ગતિ સહુની તે ગતિ વહુની ” (જ)

ભીમ—દેવિ ! જેમ તારી ઉત્પત્તિ દેવી છે તેમ અમારી પણ તેવીજ છે ભલે તારે કહેલું હોય તે કે’ તારૂં રૂપાંતર દષ્ટિએ જોઇએ છીએ તો પણ તારી વાતનું રૂપાંતર કેમ ન જોઇએ ! (દ્રૌપદીને જાહેરી મૂકી દઇ) કીક ત્યારે મિયા ! હવે એટલુંજ; કેમ આલીશુ ? (ગ)

પાંચાલી—(ભીમને જતો અટકાવી) જો હો ! રૂડી રીસે
અડતાં કયા વાર લાગે છે ? આર્યપુત્ર ! પંચાનન જેવા પ્રાણીએ પોતાનાં
પારકાં સમજને ક્રોધી બનવાની જગોએજ ક્રોધ કરે છે એમાં અમારો

(જ) પોતાની ઈચ્છા અતાવવાનો સમય થયો નથી માટે દ્રૌપદી પોતે કહેલા અધૂરા વાક્યને આલતા પ્રસંગને લાગુ કરી પૂરૂં કરી દે છે; પણ ને પાણી ધૃં. ઉતળા—જહરા—ખડુ ઉંડા નહિ. વાત ના કહિયે તો.—ને ગતિ ધૃં—અર્થાત્ તમે જન્મ સહુની સાથે વર્તો છો તેમ મારી સાથે પણ વર્તી વાત કહેવરાવવાનું કરોએ ત્યારે મેં તમને વાત કહી ના કહું તો જેમ તમે બીજાને બીહીવરાવો છો તેમ મને પણ આહીવરાવો (ભીમે જોર કરી દ્રૌપદીને કને ખેંચી તેથી દ્રૌપદીએ આ કહેવત કહી છે) .

(ગ) ભીમ દ્રૌપદીએ વાત ફેરવીને કરી તે સમજે છે અને તેથી કહે છે; દેવી ધૃં. દેવો—દેવથી થયેલી તેમ અમારી પણ તેવીજ (દેવથી થયેલી) છે. અર્થાત્ તુ મારે કાર્ધક અને કહે કાર્ધક, તે બીજા સાધારણ માણસ ન જાણે, પણ હું તો તારા જેવોજ દેવી ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી જાણી ગયો છું કે તે વાત ફેરવીને કરી. તારૂં રૂપાંતર ધૃં—તું પ્રથમ ગજરાણી હતી તે હમણા વનનાસિની થઈ છે. તારા શરીર પર રત્નાન્નિના અલંકાર હતા તે હામે આજ તું વંદન ધારનારી થઈ છે ઈલાદિ તાન રૂપનો ફેરફાર. વાતનું રૂપાંતર—વાતમા ફેરફાર. જેમ તારૂં રૂપ ફરી ગયું છે તેમ તારી નામ પણ ફરી ગઈ છે વાતમાં અતર થવાનું કારણ રૂપાંતર નથી, તેમ છતાં નેને મનુષ્ય વર્ણ છે માટે હિન્દુ પ્રેક્ષાસકાર. ભામે આશ્ચર્ય અને ખુશામત કર્યા છતાં દ્રૌપદી ખરી વાત કહેતી નથી તેથી

અપરાધ શો છે કે તમારે રીસાઇ જવું પડે છે ? તમારા મનમાં જળકી-
ડા કરવાનું હોય અને અમારા મનમાં જો—(એટલું બોલી નીચું જોઈ
અટકી જાય છે). (ઘ)

ભીમ—(કૃષ્ણને કને જેઝી મુખ ઉંચું કરી) મિયા ! કે' કે' જેમ
તારા મનમાં હોય તેમ કીડા કરાએ. (એમ કથા સતા દ્રૌપદી ન બોલવાથી)
મિયા ! કહેતી નથી કે ? જો પળી પાછી મને રીસ અડશે હો ! (ઙ)

પાંચાલી—(સસ્મિત) તે તો હું જાણું છું સ્તો. પણ પ્રિય-
તમ ! "તાણ્યે તટી જય" એ મહાવાક્યનું એ મતલ કહેલું છે. માટે
સાંભળો : (ચ)

ભીમ રીસાઇને કહે છે કીક ઈં. હવે એટલુંજ—હવે એ વાત અહીંથીજ
માંડીવાળો. હવે હું સમજીશ કે દ્રૌપદી એના મનની વાત મારાથી છાની
રાખે છે—મારા પર એનો વિશ્વાસ નથી—મને એ પોતાનો ગણતી નથી.
છતાંદિ વ્યંચ એ વાક્યમા સમાવડા છે.

(ઘ) ભીમે રીસ ગટાળીને વાત પડી મૂકી તેથી ધારેલી વાત મારી
જશે, એમ ધારી દ્રૌપદી વુક્તિપૂર્વક તે વાતનું પુનરુચ્છવન કરે છે : આટો
ઈં. પચાનન—સિંહ. પ્રાણીએ—પ્રાણી પણ. અને ઈં—અને અમારું
મનમાં જો આના કમગની શય્યા કરી તે પર સૂવાનું આવે તો તે
કમગ તમારી પામે કા ન માગીએ ? એ વાક્ય કહેતાં કહેતાં અધૂરું
મૂકી દેઈ અગારા મનમા જો—એટલું કહી પડ્યું મૂક્યું છે. નીચું
જોઈ—હું માગીશ અને રખેને ભીમ ના કહેશે, એવી શરમ લાગવાથી.

(ઙ) ભીમ એમ ધારે છે કે દ્રૌપદીના મનમાં કીડા સળંધીજ કાઈ
બીજું કહેવાનું હશે. એમ ધારી કહે છે : જેમ ઈં. કાંડાંપી અર્થ સાધી
લેવાને ભીમે સ્નેહયુક્ત વાક્ય કથાં છ માટે અતુલ્ય નામે નાટ્યલક્ષણ
વર્ણ્યાનું છે. (ચ) તે તો—તમને રીમ અડશે તે. તાણ્યે તટી જય—અર્થાત્
તમને રીસ અડ્યા મુ ઈ હું જેંચ પકડ કરે એવી નથી, હું તો મારે કહેવાનું
છે તે તમને રીસ અડતા પેહેવાનું કહી ના ખીશ.

લીમ—મિયા ! તું સમયોચિતશાસ્ત્ર શીખેલી પંડિતા છું એ

હું સારી પેઠે જાણું છું માટે કે' કે, તારે શું કે'વાનું છે ? (છ)

પાંચાલી—આર્યપુત્ર એથીએ વધારે બતાવે તો કંઈ ના

બનવા જેવું છે ? (હૃદયગન ઈઈ) મિયતમ ! મેં આજ પ્રથમથીજ

સ્થળકીડા કરવાનું જોડવી રાખ્યું હતું અને આપની ઈચ્છા જાણી-

ડા કરવાની થઈ તો તે મરજીનું ઉલ્લંઘન મારાથી કેમ કરી કરાય ? જો

આર્યુ જોલો તો તમને મારા સમ ! તમેજ કો' કે મનમાં ધાર્યું હોય

એક, અને બીજી કંઈ થાય, ત્યારે કંઈ લાગે ? (જ)

લીમ—જોલોલો ! " મારવો ઉદર અને જોલો કુંગર "

પણ મિયા ! ચાલ્યને ત્યારે સ્થળકીડા કરીએ ! ! એમાં તે શી એવડી

મોટી વાત હતી કે ત્યારનાં સીસામણામણા કરાવી રહી છું ? (સ)

(છ) સમયોચિત ઈ—જે સમયે જેવું ઘટે તે સમયે ને પ્રમાણે વર્તી જાણનારી. અર્થાત્ તું મને અપ્રસન્ન નહિ થવા દે એવી છે .

(જ) બીજે દ્રોપદીને પંડિતા કહીને વખાણી, તે વખાણને અતિપ્રશં-

સા રૂપ માની દ્રોપદી કહેછે. આર્યપુત્ર ઈ. બનાવે—મૂખ બનાવે. બીજીએ

કરેલી પોતાની જોડી પ્રશંસા સાંભળીને રાજ યનારને નીતિ જાણનારા મૂખ

કહેછે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ના બનવા જેવું છે ? —અર્થાત્ તમે અચી પણ

મારાં વધારે વખાણ કરશો તો તેમ કરતા તમને કાણ અટકાવનાર છે ? મો-

રખું ઈ—મને સાચું લાગાડવાને—મારી શરમથી જો કાંઈ જોડું જોતો તો,

(સ) મારવો ઉદર ઈત્યાદિ કહેતનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે: એમાં તે

ઈ. આર્યપુત્ર ઈ—અર્થાત્ તમે મણા હડીવા છો એમ—હું જાણું છું

તેથી મારા મનમાં એમ આવ્યું કે વખતે એમનો વિચાર ફેરવીને મારા

વિચારનો સીકાર ના પણ કરે ! અને એ કારણથીજ હું કહેતાં અચકાતી

હતી જાણતી છું—જાણતી હોઈ. સ્ફટિકશિલા—સ્ફટિક મળતાના પાયાણની

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! લીધેલી જાક ન મૂકનાર કેવા છે તે હું ન જાણતીહું તોકની. (સહર્ષ) જો સ્થળઢીડા કરવાને આપ ઇચ્છતા હો તો મિયતમ ! ચાલો ચાલો. જુઓ પાણી સ્ફટિકશિલાકને વસંતિકાએ કુસુમશય્યા થઈ શકે એટલાં કમળ તોડી રાખ્યાં છે (બીમ તે તરફ જુએછે અને પછે નદી તીરપરથી પડેલી શીલાકને એકમેકના ખભાપર હાથ મૂકી જાયછે)

બીમ—અવિ પ્રિયે ! પેલી વસંતિકાને બોલાવી છે' છે આ પડેલાં પુષ્પ શીલાપર પાથરી પુષ્પશૈલ્યા તૈયાર કરે.

પાંચાલી—(જૂગ પાડી) વસંતિકા ! વસંતિકા ! યશુ હવે એટલાં, ચાલ્ય વે'લી અહીં આવ્ય. આર્યપુત્રે મારા મનમાન્યું કરવાનું સ્વીકાર્યું છે તો મારે પાણુ તેમનું મન સત્વર મનાવવું જોઈએ. ચાલ્યને અલિ ! તનેય કેટલી વાર લાગેછે તે ! (એમ બોલી અને બીમનો હાથ ખભેથી ખસેડી નાખી આવળી વસંતિકાના સામી થોડેક સુધી જાયછે). (જ)

વસંતિકા—વયસ્યા ! આથી તે કેટલી ઉતાવળી આવું ! મને જો પરમેશ્વરે પાણી આપી હોત તો હું આગ્રીએ વે'લી આવી શકત !

પાંચાલી—(વસંતિકાકનેથી અર્ધા પૂલ ઉંચકી લેતા નેતુ કરી બીમી રહે અને તેને બીમ ન સામજે તેમ કાનમા આ પ્રમાણે કહે)

(જ) એટલા—(૪૫, નામ્યાદાર) મારા મન માન્યું—મારા મનમા માનેતુ તે દ્રોપદીએ અહીં દારીને બહુ ઉતાવળથી બોલાવો તેની મનમજા એછે કે તેણે બીમનાથી છાની વાત દામીને કહેલી છે, અને તેટલા મટે દામીના માગે જતું છે, અને એજ વાન (૮) બાપજીમા મિલકરી જતારી છે

અલિ વસંતિકા । તું અહીંથી આઘી ખસતી નહિ હો. જો તું અહીંથી કંઈ આઘી પાછી જઈશ તો વાત મારી જશે અને અલૌકિક ક્રમજ્ઞો-
ઈનાથીએ આણી આપી મારું મન પ્રસન્ન કરી શકાશે નહિ. જો
લાવવા ધારે તો એજ લાવી આપે એવા છે. (૮)

ભીમ—મિયા ! ત્યારની તહીં કેમ ઉભી થઈ રહી છું ? એ ઘણી-
એ લાવશે. આલ્ય આલ્ય વે'લી આલ્ય. (૭)

પાંચાલી—મણુનાથ ! આ આવીને ! આ તો મેં જાણ્યું કે
એ બિચારીએ આટલી બધી મે'નત કરી કુસુમ બેગાં કરી આણ્યાં છે
ત્યારે તે હું વે'લી વે'લી લીઆવું. (૬)

ભીમ—વસંતિકા ! આ પડેલાં કમળ અને બીજાં સુવાસિત
સુમનો વે'લાં વે'લાં આ સ્ફટિકશીલાપર પાથરીદ. (૬)

વસંતિકા—(નીચે પડેલાં ફૂલ શીલાપર પાથરી) આર્યપુત્ર ! હવે
મારી સખીસહુ અહીં બિરાજે.

ભીમ—(ભીમ શીલાપર બેસેછે અને દ્રૌપદીને આધી બિમી રહેલી

(૮) વાત મારી જશે—ભીમતું કીડાકાર્ય પત્યું એટલે મને પ્રસન્ન
કરવાની એમને ગરજ રહેશે નહિ, અને તેથી ધારેલા કમળ આવી શકશે
નહિ, તું જો ઉભી હશે તો તેમતું કીડાકાર્ય સરશે નહિ. અહીં દ્રૌપદીની
કમળ મેળવવાની ઇચ્છાએ બીજા વિશેષ સ્પષ્ટપણે વર્ણુ છે માટે પ્રતિબુખ
સધિતું પુષ્પ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(૭) અહીં ઇદ પદાર્થની અપ્રાપ્તિથી ભીમ કાગદોષને સહન કરી
શકતો નથી. માટે સંભોગશૃંગારનો ઐત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવ
વર્ણાયો છે (૬) લીઆવું—લેઈ આવું. (૬) સુમનો—પુષ્પો

જેઘ ખેંચી ત્યાં જોસાડે છે) મિયા ! આમ શરમાય છે શું ? વસંતિકા એ તો તારીજ છે ને ! એની તે આટલી બધી શરમ હોય ?

પાંચાલી—મિયતમ ! આ કમળ કેવું છે ? એવાંજ કમળની શર્યા પર શયન કરવાનું હોય તો કંઈ બાકી રે' ખરું ? (જ)

ભીમ—(તે કમળને જોઈ) મિયા ! આ તો દેવતાઈ કમળ છે કાવેજ આશ્રમમાં વાત નીકળી'તી કે જેના વાસ આવે છે તે કમળ મનુષ્ય માણીને દુર્મિલ છે (ત)

પાંચાલી—હીક આર્યપુત્ર ! તમેય “ચાલતી ગાડીમાં ખેરી જવું તેવા છે. ” એ કમળ બતાવ્યું ત્યારે તમે કહ્યું કે એ તો ન મળી શકે તેવું છે ! પણ પૂછનાર કોણ ? કું'નાર કોણ ? એમાંનું કશુંય હશે, કે હાય પણ વગરની વાત અહીં ગોઠવી દીધી ? (ય)

ભીમ—મિયા ! મને આવતો, સુવાસ મોહક લાગ્યો અને તારે કાળે તે કમળ લાવવાની મારી ધર્યા થઈ તે પરથી મેં પૂછ્યું અને લોમશે મહર્ષિએ મેં કહ્યો તેવા ઉત્તર વાળ્યો. એમાં તે શી મોટી વાત હતી કે તને પે'લેથી તે છેલ્લે સુધી માંડીને કું'વીજ જોઈએ ? (દ)

(જ) દ્રૌપદી પવનથી ઉડી આવેલું સુગંધી કમળ બતાવીને કહે છે મિયતમ ધૃં. (ત) દેવતાઈ—દેવ લોકનું. દુર્મિલ—ન મળી શકે એવું.

(ય) ભીમે કમળને દુર્મિલ કહ્યું, તે વાતને ઉઘાવવાને દ્રૌપદી ઉત્તર આપે છે: તમેય ધૃં—અર્થાત્ મેં કમળની વાત કાઢી ત્યારે તમે જણ્યું કે લાવી આપવું પડશે, માટે બીજા દોષએ તેને દુર્મિલ કહ્યું તે વાતનો તમે પણ સ્વીકાર કરી તેને માથેથી કાઢી નાખો છો !

(દ) તારે કાળે ધૃં—આ વાક્ય ભીમની દ્રૌપદી પરની પ્રીતિનું

પાંચાલી—પ્રિયપતિ ! આમ સે'જ વાત કરતામાં ચૂઢી શેના જાવ છો તે ? જો તમે મારે કાળે, આવતો મુવાસ લઈ કમળ લાવવાની ઇચ્છા કરી, તો હું પણ જો આર્યપુત્રની અભિરૂચિ હોય તો મુનિકુમારિકાઓ એક વનમાં મન પ્રસન્ન થાય તેવું નૃત્ય કરે છે તે કરી બતાવું. પ્રિયતમ ! તે હું કાલેજ પૂરેપૂરું શીખી રહી છું. (ધ)

વસંતિકા—હા હા સખિ ! એ નૃત્ય આર્યપુત્રને બતાવવા જેવું છે, માટે કરી બતાવ્ય કરી બતાવ્ય.

ભીમ—મિયા ! જવા દેને ! નૃત્ય કરવું હોય તો તેના અનુકૂળ સર્વ સાધન જોઈએ. (એવે કને પડેલા મૃદંગ પર નજર જવાથી) આ મૃદંગ તો અહીં છે, પણ ધુધરા વગેરે જોઈએ તે આ વનમાં હોયે શેના અને મળેય કંઈપી ? મિયા ! એ નૃત્ય હું અવશ્ય અનુકૂળ પ્રસંગે જોઈશ.

પાંચાલી—માણનાય ! નૃત્યને માટે વાદ્યગાદિ સાહિત્ય જોઈશ ન હોય તેટલું જોાણું જ સમજવું. તેમ એકલા મૃદંગપડે પણ નહીં શકે ખૂંડ. અરે મૃદંગે ન હોય તો ચાલે, માત્ર ધુધરા જોઈએ, તે જુઓ તો

વ્યજક છે, અને તેથી દ્રોપદીની ઇચ્છા પૂરાવારૂપ કાર્યની પ્રાર્થનાના નામે અવસ્યાનું સૂચન કરે છે

(ધ) કમળપ્રાપ્તિરૂપ કાર્યની આરભ દશામાં દ્રોપદીનો પાત્ર વર્ણાય છે પ્રિયપતિ ઈત્—ચૂઢી શેના જાવજો તે ? શુરસે શાના થઈ જા જોછો ? તે—(વાક્યાન કારવાગક અવ્યય) અભિરૂચિ—ઝિંઝા વત્ય કરી બતાવવાનું કહીને, જે રીતે કાર્યસિદ્ધિ પામે એવી યોજના દ્રોપદીએ કરી છે, માટે મુખસંધિનું યુક્તિ નામે અગ વર્ણાય છે

ખરા, હું ત્યાંના કરતાંય સારા તમને અહીંને અહીં આણી બતાવું છું.
(એટલું કહી નદી બણી જમ્મ ખડખડતા ધુધરા વીણી લાવે છે). (ન)

વસંતિકા—સખિ અહીં આવ્ય અહીં આવ્ય, આ શિલાની
પાછળજ નર્મ ધુધરા છે. અહીં તે એની શી ખોટ બળી છે. (દ્રૌપદી ત્યાં
આવે છે અને બીમ ધુધરા કેવા હશે તે ઉંચો થઈ જુએ છે). (પ)

પાંચાલી—(ધુધરા બતાવી) આર્યપુત્ર ! જુઓ જુઓ આવા
ધુધરા તો આપણે ત્યાંનાય વાગતા નથી.

ભીમ—(ધુધરા જોઈ નિઃશ્વાસ નાખી) ભલે પ્રિયા ! એ બાંધી
નૃત્ય કરો. વાર જોઈએ તો ખરા કે મુનિકુમારિકાઓનું નવું નૃત્ય
તમે કેવું શીખ્યાં છે ! પણ વધારે વાર થાય નહિ હો. (ફ)

પાંચાલી—પ્રિયતમ ! જરાકે વાર થવાની નથી; જુઓ તો
ખરા. ગંભીર પડશે. અને મને તમે નિત્ય એનું એજ કરવા કંશે.

વસંતિકા—(ધુધરા બરાબર પગે બાંધી રહ્યા પછી) હો સખિ
ઉઠ્ય હવે નાચી બતાવ્ય. જોજે ધારી રાખેલું ભૂલી જતી. (વ)

(ન) વાદિ-માદિ—વાદિત્ર વગેરે. ખડખડતા ધુધરા—શણુના ધુધરા.

(પ) નર્મ—એટલા—અર્થાત્ ધણા. દ્રૌપદી વનમાં મુનિકુમારિકાના
સહવાસમાં રહીને શણુના ધુધરાથી માદિત થયેલી છે, અને ભીમ પુર-
પને છાજતાં કૃત્યોમાં રોકાયેલા રહેવાથી વનમાં રહેતાં છતાં પણ એવા
ધુધરાથી અગ્નજુ છે, એ કલ્પના હીકજ છે.

(ફ) વધારે ઈ—બીમની ઉત્સુકતા વર્ણી છે. (વ) ધારી
રાખેલું—અર્થાત્ શીખી રાખેલું નૃત્ય અને ગોખી રાખેલું ગાયન.
' ભીમની પામે કમળ માગવાનું ભૂલી ન જતી ' એ વસંતિ-

પાંચાલી—અરે એ તે ભૂલાતું હશે કે? (એટલું કહી આ પ્ર-
માણે અભિનયપૂર્વક ગાય છે અને નાચે છે). (મ)

ચર્ચિણી ચતુષ્પદિકા.

વનવન રનવન ભટકી અટકી યનગન નાચે હા નાચે મુનિબાળ
રૂપ રસાળા મોહનીશાળા નયન વિશાળા ધરી કરમાળા બાળા. વન
પતિ અતિ રતિ ધરી મતિ કરી નિર્મલ અમલ કમલ વર લાવે લાવે;
મમ કરણ ધરૂં પતિ પાસ ફરૂં મનઆશ ભરૂં ભરપૂર લા'વે લા'વે. પતિ.

(પૂરૂં ગાઈ નાચી રહી નહિ તેટલામા પ્રસન્ન થયેલો બીમ દલાલિંગ-
ન હઈ આ પ્રમાણે કહે છે).

કાના વાક્યનો વ્યંગ્યાર્થ છે, અહીં એક અર્થ પ્રસિદ્ધ છતાં બીજો અપ્રસિદ્ધ
અર્થ વર્ણાયો છે માટે ચોસા નામે નાટ્યલક્ષણ.

(મ) ' તારો કહેલો વ્યંગ્યાર્થ હું સમજી છું ' એમ કૌપલી વસંતિ-
કાને જણાવે છે: અરે છં.

૫ ચર્ચિણી ચતુષ્પદિકા—છત્રીશ માત્રાના ચતુષ્કળ નવ ગણ કરીને
રચેલું ચાર ચરણનું નાચતું ગાયન. એના ત્રીજા ચરણમા નવને દાગે આઠ
ગણ આવે છે વનવન છં—મુનિબાળા (વનવાસી મુનિઓની કન્યાઓ)
વનવન (આ વનથી પેલા વનમાં એમ) રનવન (દાઢ અહીં તો કોઈ તહો
એમ છૂટીછૂટી) ભટકીને પટ્ટી (એક રથળગાં) અટકીને (બધી એકડી
ગળીને) યનગન યનગન નાચે છે કની મુનિકન્યાઓ શી રીતે નાચે છે
તે કહે છે રચ છં. એ કન્યકાઓ ચોતત્તર ચત્તર પતિ પાસે શું કમિ છે
તે વર્ણુ છે: પતિ છં. રતિ—પ્રીતિ. નિર્મળ—(મતિનું વિશેષણ.) અમળ
—(કમળનું વિશેષણ). અયવા, નિર્મળ અને અમળ બન્ને શબ્દોને
કમળનું જ વિશેષણ ગણીએ તો, અમલ—સ્વચ્છ—સફેદ અને નિર્મળ
—કચરા કાદવથી નહિ બગડેલાં, એવા બે ભૂદા ભૂદા અર્થમા નિર્મળ અને
અમળ શબ્દો વપરાયા છે માટે શબ્દાર્થઉલ્લેખઅમકચિત્ર. જમ,

ભીમ—પ્રિયતમા ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! મુનિકુમારિકાઓનું અનુ-
કરણ કરવામાં તું પૂરેપૂરી પાર ઉતરી ગઈ છું ! ! પ્રિયા ! તેં આટલી
બધી નિપુણતા આ શીખવામાં ક્યારે સંપાદન કરી ? કે, કે' તો ખરી !
નૃત્ય કરતાં તે જે અપળતા દર્શાવી છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેવું નથી ! !
(મ)

શ્લોક.

મૃગયા કરનારાઓ, ભાળી મૃગલી ગતિ કરે જેવી;

તુજ અપળતા તેવી, કે'વી ક્યમ કરી કહે કુશળ દેવ ! ૬

પ્રાણપ્રિયા ! માઝ્ય માઝ્ય; જા તું જે માગે તે તને મેં આપેલું
છે એમ તારે જાણવું. અહા ! તેં આ કાર્યમાં શી નિપુણતા સંપાદન
કરી છે ! માઝ્ય માઝ્ય; પ્રિયા ! શું મારી કને માગવાની ઇચ્છા છે ?

“ કરિકુંજરહિરક્ત વરતક્ષરઃ ” (જુઓ કાવ્યપ્રકાશ). કમળને શું કરી-
શુ તે કહે છે: મમ ઇ—તેને હું મારે કાને ધરું, પછી પતિની પાગે
રૂં, અને મનની આશ ભરપૂર ભરું (પૂર્ણ કરું), એજ લા'વો છે,
લા'વો છે આ ગાયનમાં મુનિકન્યાઓની ઉક્તિના મિષ્ટી દ્રોપદી પણ પો-
તાના પતિ પાસે કમળ માગે છે, એવી સૂચના કરીને શોભા નામે નાટ્ય-
લક્ષણ વર્ણવે છે.

(મ) મુનિકુમારિકાઓનું અનુકરણ કરવામાં—તેમની પેઠે અભિ-
નય કરી નાચી, બતાવવામાં. કે' કે'—(અતિ જીજ્ઞાસાને લીધે જે વખત
પૂછ્યું છે).

૬ શ્લોક—ગીતિ મૃગયા ઇ—મૃગયા (શિકાર) કરનારાઓને જોઈ-
ને મૃગલી જેવી ગતિ કરે છે તેવી તારો અપળતા છે હે કુશળ દેવ ! એવી
તારી અપળતા ક્યમ કરીને કહેવી (વર્ણવવી) તે તુ કહે ! દેવી નૃત્યમાં
કુશળ છે એવા અભિપ્રાયને સૂચવનાર ‘કુમળ’ વિશેષણ છે, મારે
પરિકરણ ૨૧૨.

પાંચાલી—માણુનાથ ! મેં કંઈ મારા મનની ઇચ્છા પૂરાવવા આર્યપુત્રને નૃત્ય કરી બતાવ્યું નથી. આ તો જલ્દા મેં કુ એ નાચું હું શીખી રહી'તી ત્યારે તમને બતાવ્યું હોય તો ઠીક ! આર્યપુત્ર ! મા-
ગ્ય માગ્ય કહી ગયા છો તે મારી મશ્કરી તો નથી કરતા ? માણુમિત્ર !
આ નાચ શીખવા માડ્યાને મને બે દિવસ થયા છે ! ! (ઘ)

ભીમ—(સહર્ષ) મિયા ! એટલાજ માટે હું તને સ્વેચ્છિત પારિતોષ આપવા પ્રવૃત્ત થયો છું માગ્ય માગ્ય, જે તારી ઇચ્છામાં હોય તે માગી લે (૧)

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! આપ એમ ન સમજશો કે આ હું બદલો વળાવવાની ઇચ્છા કરું છું. પરંતુ આપણા દુખનો વીસારો પાડવાને તમારા અતિ આગ્રહથી હું મારું છું કે, માણુપતિ ! આવા (દિવ્ય કમળ દેખાડી) સહસ્ત્ર સરોજ આણી આપી મને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા હો તો કરો (૨)

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) ઓરે ! એ અવલય અરવિંદ કિંચે મકારે લાવી શકાય ? કદાપિ તેમ છતાં જીવને જોખમે આણ્યા તો તેનો ઉપ

(ઘ) મેં કુ —‘મેં કહ્યું’ એતુ સક્ષિપ્ત રૂપ ‘મારા મનમાં એમ હતું કે’ એવા અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે

(૧) સ્વેચ્છિત પારિતોષ—તારી ઇચ્છામાં આવે એવું ધનમાં પ્રવૃત્ત થયો છું—અર્થાત્ તૈયાર થયો છું

(૨) બદલો વળાવવાની—(મેં નૃત્ય દેખાડ્યું તેનો) અર્થાત્ તમારે બદલો વાળવો તો જોઈએ, એ વ્યગ્યાર્થ છે હું ખેંચો—નનુવાસ સહતેનો સરોજ—કમળ કરો—(પ્રસન્ન, અધ્યાહાર)

માગ કંટલી ઘટિકા લેવાનો ! પ્રિયા ! એવું હાસ્ય કરવું જવા દઇ ને
માગવાની ઇચ્છા હોય તો આપી શકાય તેવું કંઈ માગ્ય (વ)

પાંચાલી—(સંકોષ) આર્યપુત્ર ! ત્યારે કિયે મોઢે બોલ્યા'તા કે
ને ઇચ્છા હોય તે માગ્ય. હવે આપી શકાય તેવું કંઈ માગ્ય એ બોલ
બોલનારે શું પાંડુન દનજ છે કે ? આપનારે માગનારનું મન પ્રસન્ન
કરવું અટલુ જ કાર્ય કરવાનું છે. તે તેના કેવો અને કંટલો ઉપભોગ
કરશે તે આપનારને જાણતું નથી. (ગ)

ભીમ—(એકદમ કોપાવેશમાં આવી) અરે તારાં કમળ લેજે.
“ માળી કહ્યો તેના કુસુમ લેશે, ” કંઈ તેને શિખાને સ્પર્શ કરવાના
અધિકાર નથી ‘પાંડુનંદનજ કે’ ? એવા શબ્દ બોલનારમાં ને કોઈ
જીવતું રહ્યું હોય તો કૃષ્ણાજ રહી છે એમ સમજવું. સત્પાત્ર દિવ

(વ) અવગ્ય—ન મળી શકે એવાં (દેવના છે માટે) અરવિદ—
કમળ. જીવને જોખમે—તે લેવા કુબેરના દેશમાં જવું પડે અને કદાચ
તેના સેવકો તે ન લેવાદે તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તેમાં જીવતું જોખમ
છે કંટલી ઘટિકા ?—અર્થાત્ થોડી વાર પછી તો તે કરમાઈ જઈ સ્કાધને
નકામાં થશે હાસ્ય ઈ—અગ્રે કમળ જેવી હુલક ચીજ માટે જીવતું
જોખમ વોહારવાનું કોઈ વિચારવાન માણુમ તો કહે નહિ તું પણ વિચાર-
વાન છે, તેમ છતાં તું એવું કહે છે માટે એ જરૂર હાસ્ય હોતું જોઈએ.

(ગ) શ પાંડુનંદનજ છે કે—‘ને ઇચ્છા હોય તે માગ્ય’ એમ
બોલનાર તો પાંડુનંદન હતા, પણ ‘દેવ આપી શકાય તેવું માગ્ય’ એમ
તમે બોલ્યો છો માટે તમે તેજ દેવો કે બીજાં એવી શકા થાય છે અર્થાત્
એક આપનો દ્વાર ને તો અમમ બે બોલી ન કરે, એવો એ વાક્યમાં વ્યં-
ગ્યાર્થ છે.

જોઈ દક્ષિણા આપી તેથી તે મખ કરે વા મધ પિયે તેનું આપનારને શું સ્નાનસૂતક છે? (૫)

પાંચાલી—મિયતમ ! કિંકરીના અપરાધ થયો હોય તો તે ક્ષમા કરશો. તમે જે સત્પાત્ર દિબ્બદિવાણું વાક્ય બોલ્યા તેટલુંજ મેં કહ્યું છે. મેં જે કમળ મંગાવ્યાં છે તેનો ઉપયોગ આપની સાથે વિહાર કરવામાંજ કરવો છે; છતાં તમારાથી તે ન લાવી શકાય તેમ હોય તો આ “ ધરના ભૂવા અને ધરના ભગદિયા છે ” એટલે બોલ્યું આ બોલ્યું કરવામાં કંઈ એસરાજ એસવાનું નથી. (સ)

ભીમ—અહં. તારે તારાં માગેલાં કમળ જોઈએ હીએ એટલુંજ છેકની, કે મને વાહ્યાતુર્યથી લેખવો અને તે મેં સહન કરવું, એવું બીજું

(૫) દ્રાપદીના મેહેણાથી ભીમ કાપે છે: અરે ઈં. કંઈ ઇં—“ માળી રૂક્યો ફૂલ લેશે ” એ કહેવતને પરી કરવાને તેનો અર્થ કહી બતાવ્યો છે. અર્થાત્ તે “ કંઈ એટલી લેવાનો છે ? ” પાંડુનંદનજ કે ઇં—અર્થાત્ જો આ બોલ કોઈ બીજું બોલ્યું હોત તો તેના હું પ્રાણ લેત ! અને તેવાના પ્રાણ લીધા પછી છે ! મખ-મચ મધ-દાર. અહીં બીમનો ક્રોધ વર્ણ્યો છે તે, કમળ લેવા જતાં જે યુદ્ધ કરવા રૂપ અચાંતર કાર્ય વર્ણ્યો તેનું બીજ છે.

(૬) કિંકરી—દાસી. તમે ઇં—સત્પાત્ર બ્રાહ્મણને આપેલી દક્ષિણાને તે સારા કામમાં વાપરે અથવા કુમાંર્ગે વાપરે તેમ મને આપેલાં કમળને હું સારે માર્ગે વાપરું અથવા ખોટા માર્ગે વાપરું, તેમાં તમને કાંઈ નથી. જોમ તમે કહીને મારા આચરણ ઉપર શંકા લાવો છો કે કદાચ દ્રાપદી આખી આપેલાં કમળનો ખોટો ઉપયોગ પણ કરે ! મારા ઉપર આવી શંકા ભેઈ આસેપ કરનાર વાક્ય જે તમે બોલ્યા હો, તે મારા કહેલા પાંડુનંદનવાળા વાક્ય કરતાં કોઈ પ્રકારે ઉતરે તેમ નથી. કમળનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાનો છે તે બતાવે છે: મેં જે ઇં. ભગદિયા—ભગરિયા. ધરના ઇં—અર્થાત્ અહીં કોઈ પરાધું નથી કે જેથી તમે તમારું બોલ્યું ફેરવશો તો લાજ જશે !

વરદાને કંઈ માગી લીધું છે ! વસંતિકા ! તમે આશ્રમમાં જાવ, હું કમળ લઈ આવું છું. (એવે બીમને શોધતો અને આમ તેમ જોતો સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરે છે). (૬)

સ્મરવર્ધક—અહો આર્યપુત્ર તો અહીં છે ન શું ? મહારાજ ! વત્સ ઘટોત્કચે પૂછાવ્યું છે કે આજ મખમૂગ લેવા તમે જશો કે હું જઈ લઈ આવું ? વળી મહારાજ સુધિછિરે કહ્યું છે કે આજ ક્યારના વૃકોદર ક્યાં ગયા છે ? માટે મહારાજ આલો, તેમને મળી પાછાં આવવું હોય તો આવજો (કા)

પાંચાલી—“ કુઠી ચૂડો પે'રવા ગઈ ત્યારે મરડિયો માંદો પડ્યો ” “ લાવતું તું ને વૈધે કહ્યું. ” આર્યપુત્ર ! જાવ જાવ, એ લાવવાનું કામ કઠણ છે તો. સ્મરવર્ધક ! તું મારો જેવો વાલેશરી છું તેવો વાલેશરી મારો આખા વિશ્વમાં બીજો કોઈ નથી ! (છા)

બીમ—પાંચાલી ! મેં મુખમાગ્યું આપવાનું કહ્યું છે ઈંટલે તને સહુ પે'લી પ્રસન્ન કરીશ. અહ્યા સ્મરવર્ધક ! જા જઈ ઘટોત્કચને મખમૂગ લાવવાનું કે' અને મહારાજને વિદિત કરય કે વૃકોદર અવનના સમશિક સ્થળ જોવા ગયો છે તે અધુના પાછો આવશે. ને અહ્યા ! બીજું કંઈ કે'તો નહિ હો.

(૬) અલ—બસ—હવે વધારે જોલવાની જરૂર નથી. અર્ધાત્ર વધારે જોલીય તે મારાથી સહન થશે નહિ આ વાક્ય બીમનો ન સહન થાય એવો કોપ બતાવનાર છે. (કા) મખમૂગ—યજ્ઞને માટે મૂગ.

(છા) મરડિયો—ચૂડગર અર્ધાત્ર કમળ લાવી આપવાને તમે કમવાતા'તા એવામાં આ માંડ માંડ તેડું આવ્યું. કેમકે, માત્ર ધણીવારથી મળ્યા નથી, તેટલા પૂરતીજ તમારી ત્યા જરૂર છે, તે કાંઈ ખરી જરૂર કહેવાય

સ્મરવર્ધક—અમારી તો બધા શત બીજું ને ત્રીજું કે'છે કે જાણેય છે. “ જેમ નચાવે તેમ નાચોને ! ” દેવિ ! મંત્રાનંદ સમયે અમને બદલ્યા હોત તો આજ આમાંનું કંઈએ રે'ત નહિ. (ગા)

વસંતિકા—અલ્યા વાહરે ! તને એકલાનેજ બોલતાં આવડેછે કે શું ? “ પ્રસન્ન થયેલું શ્યામ મુખ આઠે અને કાપે ત્યારે પગ તોડે. ” એમાં કિયાને વખોડે અને કિયાને વખાણે ? જા તું તારે જ્યાં જતો હોય ત્યાં. (ઘા)

સ્મરવર્ધક—વાહરે બટુકાણી ! તમે તો બટુકાણી કરવાનું શીખ્યાં ને શું ! જો જો કોઈ બટાણી કરી ના દે હો ! (દા)

નહિ. એમ છતાં હવે તમે જો ત્યાં જાઓ, અને કમળ ન આણી આપો, તો તમે નથી આપી શકાતા એમજ જાણવું જોઈએ.

(ગા) જેમ ઇં—જેમ દ્રૌપદી નચાવે તેમ નાચો. અર્થાત્ અમારે તો તમે બોલું કહેશો તોય હાજી હાજી કરવું પડશે. દ્રૌપદીને મંત્રાનંદનો પ્રસંગ સભારી આપીને મેહેલું મારે છે દેવિ ઇં—મંત્રાનંદ આવ્યો તે વખતે મને દૂર ક્યો હોત તો મારે શું કરવા તમારી પાસે આજ આવવું પડત ! અર્થાત્ તમે પોતાના આમઆનામને ઓળખી શકતાં નથી ! !

(ઘા) દેવીના આગળ વિદૂષક આમ વધારે પડતું બોલ્યો તે તેની સખી વસંતિકાથી ખમી શકાયું નહિ તેથી તે તેને કહેછે અલ્યા ઇં. પ્રસન્ન ઇં—“ કૃતર રીતે તો મુખ આઠે અને ખીજે તો પગ કાટે ” એ કહેવતનો અનુવાદ મતલબ કે તું નારાજ થાય ત્યારે મેહેલા મારે અને શણ થાય ત્યારે વિવેક વગરનું બોલે, એમ બંને રીતે કૃતરા જોવા છે.

(દા) બટુકાણી—બટુકની પત્ની ચટુક—નાનું બાળક એ ઉપરથી નાદાન છોકરા જેવી બુદ્ધિવાળા બાલણને બટુક કહે છે દાસીને વિદૂષકે બટુકાણી કહીને તેનો એ રીતે તિરસ્કાર ક્યો એક તો, તું નાદાન છોકરી

ભીમ—વયસ્થ ! હુંવે કંઈ પણ બોલ્યા વિના દેવીને આશ્ર-
મમાં લઈજા. હું યોડા સમયમાં ત્યાં આવુ છું એમ કહેજે. પ્રિયા ! તારા
બોલ્યા સાચું ન જોતાં તને પલ્લકવારમાં પ્રસન્ન કરી જાણજે. (કૃષ્ણાકને
જમ કાનમાં) પણ મારા આ કમળ લેવા ગયાની વાત મહારાજ ન
જાણે તેવી વ્યવસ્થા કરજે. (એવે ત્યાં વિદ્યાધર પ્રવેશ કરે છે). (૧ વા)

વિદ્યાધર—(દ્રૌપદીને જોઈ) મહિષીને સત્વર બોલાવી લાવવા
મને મહારાજે તથા ધૌમ્યાચાર્યે મોકલ્યો છે (જ)

પાંચાલી—(નમન કરી) હા દિગ્દેવ ! હું આ આવી. પ્રિ-
યતમ ! વે'લા આવજો; હવે હું જઉં છું. (એટલું બોલી જતા ભીમને
જોતી જોતી સદુ સાથે ચાલી જાય છે)

(ચાર જૂત પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રહરાક્ષસ—અતો અવગતિક ! આજ અત્યંત આમોઘ

છે, અને બીજી બહુકની પત્ની છે ! પટુકાણી—(પટુ—ચતુરાષ્ટ્રવાળી—
ચા'ણી વાત) ચતુરાષ્ટ્ર બરેલી વાત જીજ્ઞે ઉપવક દેખાતો અર્થ—મટમટા-
ત્રો—લવારો. બટાણી ધ—તને આરી ચતુર જાણીને રજેને દાઢ બટ
પરણી ન બેસ !

(૧) તારા બોલ્યા સાચું ન જોતાં—તેં મને જે પાંડુનંદન વગેરે
વચન કહ્યાં છે તે ઉપર વિચાર કરતાં તો મારે તારા સાચું ન જોતું
જોઈએ, એમ જતા પણ હું એવાં વચન મારા પરના સ્નેહને લીધે બોલી છે
એમ માનીને મહારાજ—યુધિષ્ઠિર. વિદ્યાધર—ધૌમ્યનો એક શિષ્ય.

(૨) મહિષી—પટરાણી—દ્રૌપદી. જતાં જતાં દ્રૌપદી ભીમને
સ્નેહવચન કહે છે—પ્રિયતમ ધ—જતા ભીમને જોતી જોતી—એ વાક્યથી
દ્રૌપદીનો ભીમપરનો અનુરાગ વર્ણવે છે.

મામિ થાય એમ લાગે છે. ને પેલો દીર્ઘકાવ આવે છે તે તારા નામની ગતિને પામે તેમ કરચ એટલે આપણે પંચ મળી પરમેશ્વરના લોકને પામિયે “એકથી અનેક ભક્ષા” એમ કહેલું છે. (જા)

શ્લોક.

“જ્ઞાતિ તો નાકકદ્દાની, વાધે તેમ વધારિયે;”

ભવિષ્યે ભૂતયાનિ ન્તે, પામ્યે વૃત્તિ ન વારિયે.

૭

(જા) પ્રવેશ ૨ મે. સ્થળ—ગાઢ જંગલ આ પ્રવેશમાં બીમને ચાર ભૂત મળેછે વીર પુરુષ ભૂતાદિકને કેવા તુચ્છ ગણે છે, તથા જે ભૂતથી પીડીતા નથી તેમના પર તેમની સત્તા આવતી નથી, એમ બતાવવાને આ પ્રસંગ વર્ણ્ય છે બ્રહ્મરાક્ષસ—બ્રાહ્મણ જાતિનો ભૂત અવગતિક—કણુબી, કોણી વગેરે અન્ય જાતિનો ભૂત દુર્વાસનિક બ્રાહ્મણ મરીને જેમ બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે તેમ તેવો શ્દ્ર મરેછે ત્યારે તે અવગતિયો થયો કહેવાય છે. અને તે ઉપરથી “અવગતિક” નામની યોજના કવિએ કરેલી છે. એ પ્રમાણે ચાંડાળ મરીને ઝાપડો થાયછે વગેરે જાણવું. આગોદ—દુર્ધ (બ્રહ્મરાક્ષસ છે માટે સંસ્કૃતપ્રાય ભાષા વગેરે વર્ણ્ય છે). બીમને આવનો જોઈને કહેછે જે ઇં. દીર્ઘકાવ—વાળા (મોટા) શરીરવાળો—બીમ. તારા નામની ગતિને—તુ અવગતિયો છે, માટે તેને પણ અવગતિયો કર—મારી નાખ (અંતરિયાળ મરે તે અવગતિયો થાય છે, એમ સામાન્ય લોકો માનેછે). પંચ મળી—પાંચ ભૂત થઈને. બ્રહ્મરાક્ષસ, અવગતિક, ઝાપડો, અને ઝાપડી, એવા ચાર ભૂત છે. અને આ પાચમે આવી મળે તો પાચ થઈએ પરમેશ્વરના લોકને પામિયે—ઉદ્ધાર પામીએ લોકોમાં પણ કહેવાય છે કે “પંચ ત્યા પરમેશ્વર.” આપણે ભૂત પણ પાચ, થઈશું તેથી આપણે પણ પરમેશ્વર થઈ શકીશું. પરમેશ્વરના લોકને પામવાને એની શી જરૂર ? એમ કહેશે તો—એકથી ઇં.

૭ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્ જ્ઞાતિ તો ઇં—લૌકિકકર્મનનો અનુવાદ છે માટે લોકોકિત અક્ષરાર ભવિષ્યે ઇં—અને એમ કરતાં ભવિષ્યે (ભોગભવિષ્યે—કદાચિત્ દરેયોગંથી) જે તેને ભૂતયાનિ (જૂનજાતિ) પ્રાપ્ત થાય

અવગતિક—ઇની યુનને રાખું છેતરમાંય જે હુધએ તો હવ-
ણ થાયસે. હું તો ઇને હાઈ કરતોક બીધાવીશ. ને બીધ્યા તો મેં
લીધ્યા હમજજે. સોને સોરો જાડો ભમ રયો. અલ્યા ભરમરખસા ! એ
દીચરાના ટોટિયા હીધા હટ કિમ હશે ? (ઝાંપડા સામે જોઈ) અલ્યા
ઝાંપડા તું તો એ મારા સૈયાને વડગીઝ પડજે, સોડતો ના હો. (જા)

ઝાંપડો—(તાળી આપી) હાય કે હાહુના હું તેચિમ સોડતો હ-
ધરા. હાહુના છયાને એવો વળગુ વળગુ કે ઇનું ભરતિયુજ કરી લાખુ. મ-
રય કે માતા મેલડી ! તુયં હાહુની મેર કરતી દેખું. (ઝાંપડી સામું જોઈ)
અલિ ઉ તારા ઠંકરામાં ચોખ્ખા રાંધુ. ને હહરાજીને હાહુની ન વળગી-

તો તેમ કરતાં આપણી વૃત્તિને વારિયે (અટકાવીએ) નહિ અર્થાત બીજને
ભૂતયોગિ પમાડવાને યત્ન કરતાં આજસ કરવું નહિ. ભૂતોનો આવો
સ્વભાવ તેમની વાણીદ્વારા વર્ણ્યો છે માટે સ્વભાવોક્તિ અલંકાર. “ ભ-
વિધ્યે ભૂત ” એ શબ્દોથી “ ભવિષ્યકાળમાં ભૂતકાળ ” એવો અપ્રસ્તુત
અને વિરૂદ્ધ અર્થ ઉત્પન્ન થતા રૂપ, વિરોધ ન છતા વિરોધનો આભાસ
છે, માટે વિરોધાભાસ અલંકાર.

(જા) અવગતિયો થયેલો કોઈ ખેડૂત કોળી છે એમ એની ભાયા તથા
અર્થ ઉપરથી વ્યન્જિત કરે છે. ઇની ઇ— આ લોકોની ભાયામા એને
શુદ્ધ ભાયામાં કટલો તફાવત છે તે જણાવવાને તથા અર્ચના સ્પષ્ટિકરણ
માટે અવગતિકનાં વાક્ય નીચે શુદ્ધ ભાયામાં લખી બતાવ્યા છે: એની
એનને રાખું ખેતરમાંય જે હોઈએ તો (હવણ) ગમ્મત થાય છે. હું તો
એને હાઈ (બીહીવરાવવાનો ઉચ્ચાર) કરતો (‘ હાઈ ’ એમ બોલીને)
બીહીવરાવીશ. ને બીહીન્યો તો મેં લીધો (મારી નાખ્યો) સમજજે.
છોને (સોરો) દીકરો જાડો (ભમ) બદ્દ જાડો (રયો) રલો (બદ્દ
જાડો હોય તેને બીમ—મયાનક આથવા બીમ જેવો કહેવાનો ગાદ છે)
અલ્યા કલરાક્ષસ ! એ દીકરાના ટાટિયા મીધામટ કેમ હશે ? અલ્યા
ઈ—અલ્યા ઝાંપડા ! તું તો એ મારા હૈયાને વળગીજ પડજે; છાંતો
ના હો

કની, તો કાચીને કાચી કૈડી ખઈશ ! હાશ ! પરેશગી હાશ ! ! (ઇત્યાદિ બોલી નાચેછે અને જીભ લળકાવેછે) (જા)

ઝાંપડી—મરચ કે મુઆ ! ત્યારી ઘાથરીમાં ઘુણ્યાઘુણ્ય ધ્યાય ! અલ્યા ઇય નાં જાણે કે હું ઝાંપડી તિ વળગી તિ વળગી તિ વળગીની ઇવા ઇવાને ભખી ભખીનીજ માત્યા મેલડીથી સઇ. મુઆ ! 'હું'ય માત્યા ધ્યાસ (ઇત્યાદિ બોલી આવતા બીમને નીચી નમી જીએ છે અને મુખ ફાડી તેને બીવરાવે છે.) (ટા)

(પાદે હજોલા મણિધર જેવો વેશ ધારી બીમ પ્રવેશ કરે છે.)

બીમ—અહા ! ક્ષમાની તમા ! અને તે આ ભડભીમને ! ! કુણા ! આજ તારું સુદૈવજ કે તું જીવતી રહી ! અરે કમળ ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? તેના રક્ષકો તે મને કેમ આણી આપી જતા નથી ! ભલે !

(જા) ઝાંપડો જાતનો જાંગિયો હોવાથી જાંગિયાની ભાયા વાપરી છે. ચિમ—કેમ. સોડતો—હોડતો. છયાને—છયાને. ભરતિધુંજ, ઇ—અર્થાત્ અગ્નિમાં ખાધી નાખ્યા જેવો કર. મેર—દયા મતલબ કે આ જગડા મુસાફરને કેમ મારી નાખતી નથી ? ઉ—ઓ તારા—(એખા સાથે સખધ). અર્થાત્ તું મરે અને તારો દદાડો ખાઉં ! હદરાઝીને—અર્થાત્ આ આવતા મુસાફરને પરેશરી—પરમેશ્વરી (મેલડી માતાનું સંબોધન).

(ટા) અત્યજ લોકોની સ્ત્રીઓની ભાયા ઝાંપડીના ભાષણદ્વારા વર્ણી છે; ત્યારી—તારી. ઘાથરીમાં—ઘાથરીમાં—હાલ્લીમાં ઘુણ્યાઘુણ્ય—દુશાદુશ્ય અર્થાત્ તારી હાલ્લીમાં ઝોરેલું અજ્ઞ બળી જાય ! અલ્યા ઇ—અલ્યા ! એમ (એટલુંય—એતુય) ના જાણે કે (નથી જાણતો કે) હું ઝાંપડી, તે વળગી તે વળગી તે વળગીજ રહી. એવા એવાને ભખીભખીનીજ (ખાધ ખાઈનેજ) માત્યા (માતા) મેલડી થઇ છે, મુવા ! 'હું'ય માતા થઇશ

એ અરવિદાનું રક્ષણ કરનાર હિંદ્ર, વરુણ, વા કુબેર હોય, વા સાક્ષાત્
શંકર હોય, તોપણ તે યમપુરીના માર્ગસ્થ જ માનવા જોઈએ. (ઠા)

શ્લોક.

ધડેડાટ કરી ગદા મારી આ જો,
છૂટે છેલડી તો સુરો મારીઆ જો;
બલે જૂત પ્રેતો ! હવે હામ મેલો,
બગાડે જગાડે બલો જુદ મેલો.

(ઠા) પાંડુનંદનવાળું દ્રૌપદીનું વચન બીમના મર્મસ્થળને લાગ્યું
છે તે જુલાતું નથી, એમ બતાવવાને બીમનું તે સંબંધી ભાષણ વર્ણ છે
અહા ! ઇ—અહા ! શું હું બીમમડ કાઢીનેય ક્ષમા કરું એવો છું !
અર્થાત્ નહિજ પણ આજ મેં દ્રૌપદીને એના અપરાધની ક્ષમા કરી ! એજ
વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે : કૃષ્ણા ઇ. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. બીમના મનમાં
આવો ક્રોધ જામી રહ્યો હોય તોજ તેના આવેશમાં દૈવી ક્રમજ લાવવા
જેટલી હિંમત અને સાહસ યાય, એવા હેતુથી બીમનો ક્રોધ વધ્યો છે.
બીમનો ગર્વ વર્ણ છે. અરે ઇ—અર્થાત્ દેવતા રક્ષકો પણ દેવ હોવાથી
તેમણે મારા મનની ઇચ્છા જાણવી જોઈએ, અને મારા પરાક્રમને પણ
જાણવું જોઈએ એમ છતાં તેઓ ક્રમજ મને નથી આપી જતા એ શું
આશ્ચર્ય છે ! ! કદાચિત્ તેઓ પોતાના દૈવીબળના ગર્વથી નહિ આપી
જતા હોય એમ તર્ક કરીને કહે છે : બલે ઇ. યમપુરીના માર્ગસ્થ—જમપુ-
રીને રસ્તે પડેલા.

૮ શ્લોક—જુજગી. કરતી—કરતી છૂટે ઇ—એ છેલડી (અર્થાત્
શોભિતી ગદા) જો મારા હાથમાંથી છૂટે તો તેણે બધા સુરો (દેવો) ને
મારીઆ (માર્યા) એમ જો. પેહેલા ચરણનો છેલ્લો ' જો ' અવ્યય છે.
બલે ઇ—બલે તે સ્થળનું રક્ષણ કરનાર જૂત અને પ્રેતો હોય, તો હું
તેમને પણ કહું કે તમે હવે હામ મેલો—છાડી દો; કારણ કે આ બીમ
પુદ્ગળી બલો મેલો જગાડે અને તમને બગાડે. આ કવિતામાં દરેક ચર-

(“ભૂતપ્રેતો” ઇત્યાદિ બીમના બયાનક શબ્દો અવશ્ય કરી બહારાક્ષસ પૃથ્વીમા સમાધ જાય છે અને અવગતિક બડકો થઈ અંતરિક્ષમાં ઊડી જાય છે તથા ઝાપડોઝાપડી પડતા આખડતા ખૂણે વચ્ચો સે તાઇ જાય છે)

ભીમ—શું મને અદ્યાપિ કોઇ કમળ આણી નથી આપીજ-
તું ! ! શું દેવો તમને ગર્વ થયો છે નહિ વાડું ? ઠીક, હવે હુંજ આ
વાસ આવે છે તે પરથી તે સ્થળ શોધી કાઢી તેના રક્ષકોના સમાચાર
લેઈ છું લેઈ છું. (એમ ખોલતો ખોલતો ચાલ્યો જાય છે) (ઢા)

(આવતો માણસ જોઇ મહિપાદિ પશુઓ તથા વ્યાધ બલ્લુકાદિ અનેક
શિકારી પ્રાણીઓ તેને મારી ખાવાના લોભથી દોડી આવેછે)

ભીમ—(વ્યાધને જોઇ) અરે ફૂર ! શું તું મને મારવાની ઇચ્છા-
થી આમ તેમ સંતાઈ રહી લાગ તપાશ્યા કરે છે ? અરે તું વ્યાધ છું કે
સ્વાન ? જો તું વ્યાધની જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેયો હોઈ તો સામે થા
સામે થા ! ગભરાયલા જેવો આમ તેમ નાસે છે કેમ ? (એટલું કહી વા-
ધને પકડી સૂકર પર નાખેછે તેથી બચ પામી જંને પડતા આખડતા નાશી
જાયછે). અરે ! આ એકદમ પાણી ક્યાંથી ઉઠ્યું ? હાં હાં ઠીક, એ તો
આ બલ્લુક મને ગભરાવવા ઇચ્છે છે વાડુ લાવ્ય ત્યારે એની પણ ખ-
બર લઇ નાખું ! (એમ વિચાર કરી એચાર રીછને સામટાં પકડી પૃથ્વી
પર પહોડે છે) અહા ! પેવો મત્ત માતગ મને મારવા દોડી આવતો
દખાયછે ! (ગદાને તોળી જોઇ) (ઢા)

જુના છેલ્લા પ્રાસાદુપ્રાસ એક જાતના શબ્દથી બનેલા છે મારે પાહાંત-
યમકાલંકાર.

(ઢા) લેઉ છું લેઉ છું —(અતિશય ક્રોધથી થયેલી ત્વરા બતાવવાને
દ્વિરક્તિ કરી છે).

(ઢા) મહિપાદિ—પાડા વગેરે. બલ્લુકાદિ—રીછ વગેરે. શિકારી

શ્લોક.

ગદા હવે તું હરખી વિચારું હું;
 મને ગમ્યું સ્થાન તને ન વારું હું,
 સદા સુખી થા ન તુંને વિચારું હું;
 અરે ન મારું મનમાન્યું ધારું હું.

(એટલું બોલી વેગથી દોડી આવતા હાથીને એક ગદાધાત કરે છે)

પ્રાણી—બીજાં પ્રાણીનો શિકાર કરી જીવનારાં. બીમતું નિર્ભયપણું તથા બળવાનપણું વર્ણે છે: અરે ઇં કૂર—(વાધતું સંબોધન). સૂકર—વરાહ વનમાનાં રીછ મુખમાળી પ્રાણી ઉરાડી પોતાના શિકારને ગભરાવી નાખે છે અને પછી મારી ખાય છે, તેના જેવો પ્રસંગ વર્ણે છે: અરે આ એકદમ ઇં મત્તમાતંગ—મદોન્મત્ત હાથી

૯ શ્લોક—ઉપેદ્રવજ્ઞુ. ગદા ઇં—હે ગદા ! હવે તું હરખ પામી છે એમ હું વિચારું છું. (તને ઉપયોગી થવાનું સ્થાન મળ્યું માટે) વાર્ધ, રીછ, અને સૂકર જેવાં પ્રાણીઓને તો હલકાં ગણતો હતો એટલે તેના ઉપર ગદાનો આધાત કરવો ઉચિત નહોતો; પણ હવે આ મોટા દેહવાળો હાથી છે માટે ગદાનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે, એમ ધારીને તું હરખી છે, એમ હું ધારું છું. મને ઇં—(તારા) મને (મનમાં) સ્થાન (હાથીના દેહરૂપી) ગમ્યું તો હું તને વારતો નથી—બલે તું જઈને એના ઉપર પડ અથવા, મને પણ એ સ્થાન ગમ્યું છે માટે તને હું વારતો નથી. ગદાને આશિર્વાદ દે છે: સદા ઇં—તું સદા સુખી થા; હું તને વીસારતો નથી. અર્થાત્ તને હાથી રૂપી ભક્ષ મળ્યું તો તું તેને ખાધને રાજી થાય તેથી હું તને એકલપેટી ભણી તાન પર મુસે યદને તને બૂલી જઈશ એમ તું ન ધારતી. પણ અરે ! (જેદનો અભિનય) મારું મન માન્યું (આ સ્થળ છે એમ) હું ધારતો નથી—જેનાપર વારંવાર ગદાધાત કરવાનો મને ઉત્સાહ થાય એવું આ સ્થળ નથી તેનો મને જેદ થાય છે. આ હાથી એક વનદેવતાનું વાદન છે, એમ અલ્પગણ વર્ણુશે. બીમ હવે પછી જે પરાક્રમ કરશે, તેને સંબંધિત કરવાને આ તેનું અદ્ભુત પરાક્રમ વર્ણુ છે.

તેથી કારમી ચીમ પાડી જીવ તે લઈ નાશી જાય છે.) અરે વળી આ ઉન્મ-
ત મહિષ શા મોદક જમવા મારા ભાણી દોડી આવતો હશે ! વાડ
ચિની તો ઇચ્છા પૂરાવા દેવી તેજ કીક છે. (એવો વિચાર કરી ઉભો
રહે છે અને પાડો આવી ભેટી મારે છે તેથી બીમ કંઈ પણ ચલાવમાન
ન થતાં ઉપટે પાડોજ પૃથ્વીપર પડી તરફડયા કરે છે) અરે શું ધૌન્યાદિ
મુનિઓ કહેતા હતા કે આ માર્ગે કોઈથી જવાય એવું નથી તે મારે
કેમ કરી સાચુ માનવું ? હાં હાં, કીક. આ ઘાડી ઝાડી હોવાથી વ્યા-
ધાદિ તેમાં ભરાઈ રહેતા હશે અને નિર્જળ જનનારને જતાં ખાજતક
હશે વાડ લાવ્ય ત્યારે હું અર્થ મળતો પરમાર્થ પણ કરતો જઈ
(એમ વિચાર કરી બળે ત્રણ ત્રણ ઝાડ ઝાળી ખેંચી નાખી આમ તેમ
નાખતો અને પથ પાડતો ચાલ્યો જાય છે. તેવામાં એકાએક યોડે છેટે અ-
ગ્નિના બડકાઓ દેખાવાની સાથે ઊભો રે' ઊભો રે' એવો શબ્દ સંભળાય
છે અને આનાશમાંથી ઉતરી બે વિકાળ રૂપ ધારી વનદેવતાઓ બીમનો
માર્ગ રોકી ઊભી રહે છે.) (જા),

(જા) ગદાપાત—ગદાનો પ્રહાર. મહિષ—પાડો (વીજ વનદેવ-
તાનું વાહન આ વિષે આગળ કહેવામાં આવશે) મોદક જમવા—લાડવા
આવા. (પદોક્તિ). ઇચ્છા પૂરાવા દેવી—અર્થાત્ એને જે કંઈ હોય તે
કરવા દેવું. ભેટી મારેછે—શિગડાંનો ધડકો મારે છે આ જાંઘાં ભૂત
પ્રાણી વગેરેના બચતે બીમ કાંઈ પણ હિસાબમાં ગણતો નથી, એમ વર્ણ-
વે છે. અરે ઇ. ધૌન્યાદિ મુનિઓ—ધામ્ય, લેમગ, વગેરે. કેમ કરી સાચું
માનવું ? —અર્થાત્ આ માર્ગે તો કંઈ ભય નથી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું—
માત્ર બિચારાં વાધ, રોજ, સૂકર, દાથી, પાડા, એવાં નિર્જળ પ્રાણીઓજ
અહીં જોવામાં આવેછે, ત્યારે શામાટે એને દુર્ગમ માર્ગ જણવો ! ! બીમનો
વિતર્ક વર્ણવે છે. હાં હાં, ઈ. અહીં અને પાછળ ભીમનું અપાર બળ વર્ણવ-
વાને અતિશયોક્તિથી બ્રોતાઓના વિરમયને જાગૃત કરી જુદાજુદા પ્રસંગ-
દ્વારા તેનું પોષણ કરી અદ્ભુતરસ વધ્યો છે.

નવમહિ—વયસ્યા વક્રવહિ ! તારા આ વનના મધ્યમ રક્ષક ધ્રુ-
વરાક્ષસાદિ પણ આને જોઈ નાશી ગયા એમ અનુચરીએ આવી
સમાચાર કહ્યા એ વાત શુ ખરી હશે ? (તા)

વક્રવહિ—અહિ ! તું કેમ ભૂલે છે એટલુંય જાણતી નથી કે
“લુંડાથી તો જૂતો, ત્રાસે.” મારું વાહન માત્ર અને તારું વાહન
મહિષ કંઈ જોછા જોરાળા હતા ? પરંતુ તેય આના વીર્ય આગળ પાછા
પડ્યા, તો બિચારા જૂતડાંના તે શા હિસાબ ! (યા)

નવમહિ—હલા ! ખરૂં ખરૂં ! ! જોને મુઝો મોઠા મોઠાં જાડને
એકજ હાથે મૂળમુઢા જે'ચી નાખી વીર હાક વગાડતો ચાલ્યો આવે
છે ! સખી આપણને આવતાં જરા વાર લાગી હોત તો એ જરૂર વા)
વઢાવી જાત (એવે જીમે સમૂળ જે ચી નાખી દીધેલા એ જાડ વનદેવતાઓ
પર પડે છે અને તે તેનું મહાપત્ને શસ્ત્રથી નિવારણ કરી થોડેક આથે ખશી
મુઝાની મસ્તીએ ક્યા માય છે ! ! (દા)

વક્રવહિ—સખી આને તે આપણે શી રીતે પો'ચી શકીયું ?

(તા) નવમહિ—એ નામની વનદેવતા વક્રવહિ—એ નામની વન-
દેવતા અનુચરીએ—દાસીએ.

(યા) લુંડાથી ઇ—અર્થાત આ (ભીમ) જુડો (કપરો) છે માટે
એનાથી જૂત પણ નાહા ! માત્ર—દાથી

(દા) વાટ વઢાવીજાત—આગળ ચાલ્યો ગયો હોત શસ્ત્રથી ઇ—દ-
યિયારવડે તે જાડને વનદેવતાઓ દૂર કરેછે અર્થાત્ જેમા ભીમને શસ્ત્રની
જરૂર પડતી નથીતેનું નિવારણ કરવાને વનદેવતાઓને શસ્ત્ર વાપરવાં પડે
છે, માટે ભીમ વનદેવતાઓ કરતાં અધિક બળવાન છે એ દ્વનિ.

જે એની એકાદ ગદાનો ઝપાટો લાગી ગયો તો સદાને માટે વનદેવતા-
પાણુજ મૂકવા વારો માસ યશે. (ધા)

નવમહિલ—એમ ગભરાય છે કે ? “ તેલ જો, તેલની ધાર
જો ” આપણુ કરતાં એનું વીર્ય વધારે જણાશે તો અલોપ થઈ જતાં
શો વાર થાય તેમ છે ? (ના)

વક્રવહિલ—ત્યારે સખિ ! તું તારે એને અટકાવજે. જો એ
તને છતી જશે તો પછી હું છુંજ. સખિ ! સાવધ થા સાવધ થા !
જો એ હવે તો છેક કને આવી પો'ચ્યો. (બીમ બેમાંથી એકના બણી ન
જેતો નીડરપણે ચાલ્યો જાય છે. તેને જોતો અટકાવવાની દામ ન ચાલ્યાથી
ખંને જણીઓ આ પ્રમાણે પૂછે છે.) (ધા)

શ્લોક.

વનદેવતાઓ—(સંકપ)

મૂઠ મતિ ગતિ ગૂઠ, ન જાયે છવતો,

(ધા) સદાને માટે છં—અર્ધાત્ મૃત્યુ પામીશું. (ના) તેલ
છં—અર્ધાત્ એનામા કેટલું પરાક્રમ છે તે જોતો ખરી. આ બે વનદેવતા-
ઓમાં નવમહિલ કરતા વક્રવહિલી વધારે બીહીકણ છે, તેમ છતાં બડાઈ
ખોર છે, એમ પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં જણાશે આવી રીતે અધમ
અને પ્રાસંગિક પાત્રનાં પણ લક્ષણની વ્યવજના કરવી, એ કવિની ઉત્તમ
પ્રકારની ચતુરાઈ છે.

(ધા) જો એ તને છં—વક્રવહિ બીમને અટકાવવા જેટલી હિ-
મ્મત તો કરી શકતી નથી, તેમ છતાં પોતાની સખીને કહે છે કે “ એ
તને છતી જશે તો પછી હું છુંજ ” એથી તેની મિથ્યા બડાઈ વ્યંગિત
થાય છે.

ભીમ—(સંકોપ)

માધુરાજ યમ કોણ ૧ બચે નવ શિવતો;

૬

વનદેવતાઓ—(અત્યંત સંકોપ)

૨ ૨ે ગર્વ વિસારય વનદેવતા અમે,

ભીમ—(દત્ત દયાવી સંકોપ)

મૂઠ કહ્યા એ માટ, પૂજા કરવી ગમે ।

૧૦

વક્રવહ્નિ—પણ અપરાધીનો પૂજા કોણ સ્વીકારનાર છે ૧

ભીમ—(ખભે મૂકેલી ગદા હાથમાં લઈ મોટેથી) આ મારી ગદા સ્વીકારાવશે સ્વીકારવીજ નોંધવું (દત્ત દયા) પૂજા પૂજા કર છુ છું પૂજા ! (એટલું બોલી ગદાવાત કરવા જાય છે અને કપતી કપતી બને વનદેવતાઓ અંકોપ થઈ જાય છે) (પા.)

તૃતીયાંકસમાપ્ત.

૧૦ શ્લોક—પ્રાચીનકાવ્ય સંકોપ—ધુજતી ધુજતી અહીં ધુજનાનો અભિનય કરતા છતાં શૂરની પેઠે મોને છે એમ સમજવું મૂઠમતિ ઈ—આ મૂઠમતિવાળો અને મૂઠમતિવાળો (જેનું બળ સમજી શકાય નથી એવો) જીવનો ન જાય ! (એમ આપણે તેને શેઠવો) ભીમ તેને જોનતા સાબળીને કહે છે પ્રાધૂર્ય ઈ—આરે ! આ યમનો પ્રાધૂર્ય (પરોણો) પ્રાણ યાય છે અર્થાત્ કોણ મરવાનું થયું છે કે ને મને મૂઠમતિ કહીને નિદે છે ? બચે ? ઈ—જે મારા સામે સાક્ષાત્ શિર યુદ્ધ કરવા આવે તો તે મરુ બચે નહિ ।

(પા.) પાણુ ઈ—પણ તારા સરખા અપરાધીએ (અમારાં વાહન મારીને તથા બીજાં ઉપદ્રવ કરીને) કરેલી પૂજા કોણ સ્વીકારનાર છે ?

અંક ૪ થો.

(વાયુદેવ પ્રવેશ કરીને)

વાયુદેવ—અહા ! મોહઅંધિ બાંધતા બંધાઇ તો પછે તે છોડવી મહાકઠિન છે. ક્ષેત્ર પારકું અને તેમાંનું ધાન્ય રૂપી ધન પણ મનાય પરાયું સતાં સ્વામિત્વપાણીની ચિંતા રાખી મુખભોગ તજનારને કેવો કહેવો જોઇએ ? “ હાયનું કંકણ જોવા દર્પણની રીતે આ-વરચકતા ! ” કેવો કેવો જોઇએ એવી શકાનું સમાધાન એજ કે તેને મારા જોવો માનવો. અરે ! ત્યારે શું હું દેવ યદ્ય આમ મોહના પાશમાં આવી પડું છું એ હચિત છે ! કિંવા એ તો એમ ચતુર્ન આચું છે. (અ)

(અ) પ્રવેશ ૧ લો—દ્વિમાલ્ય ઉપરના દેવોને દરવાના પ્રદેશમાંના કોઇ પ્રદેશનો દેખાવ. બીમ વાયુનો પુત્ર છે માટે તેનું રક્ષણ કરવાનો વાયુનો સ્વાભાવિક વિચાર વર્ણ છે. અહા ઇ. મોહઅંધિ—મોહરૂપી ગાંઠ અમ-ત્યને અસત્ય, પારકાને પ્રારક, અને ખોટાને ખોટું જાણ્યા છતાં તેનું તથા શકવાના કારણ રૂપ મનોવૃત્તિને મોહ કહે છે. બીમ પાંડુનો પુત્ર છતાં વાઙ્મયી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી વાયુ તેને પોતાનો પુત્ર માને છે એ વાયુ-દેવનો મોહ છે. બંધાર્થ ઇ—અથવા એકવાર બીમ ગારો પુત્ર છે એમ મનાઈગયું, એટલે તેને હવે ‘મારો નથી’ એમ મનાવું મહાકઠણ છે ! અહીં “ મોહઅંધિ બાંધતા બંધાઈ એટલે છોડવી કઠણ છે ” એવી સામા-ન્ય વાત કહીને પછી એ વાત વાયુદેવને લાગુ પાડી છે, માટે અર્થાન્તરન્યા-સ અગ્ર કરે. ક્ષેત્ર ઇ—બીમ જંગા ઉત્પન્ન થયો તે ક્ષેત્ર (કુંતી રૂપી) પારકું (પાંડુનું), અને તેમાંનું ધાન્યરૂપી ધન (બીમ) પણ પરાયું (પાં-કુનું). સ્વામિત્વપાણી—મારું છે એવા ધણીપણીની. હાયનું કંકણ ઇ—અર્થાત્ તેને કેવો કહેવો, એ નક્કી કરવાને દર જનું પડે એમ નથી; હું પ્રત્યક્ષ તેવા મોહવાળો છું. અહીં એકજ વાક્યમાં લૌકિક કહેવત અને દૃષ્ટાંત વર્ણનમાં હોવાથી લૌકિકિત તથા દૃષ્ટાંતાલંકાર. આવશ્યક—જરૂર. ઉચિત—વટિત.

શ્લોક.

ભીષ્મને કાજ આઠે વસુ ઉચ્ચરું,

પાર્થને કાજ પુરંદરે શું કર્યું;

કર્ણને શર્મદા કુંડળો અર્પિયાં,

આચરે એમ સૌ અંગ આ તર્પિયાં.

૧

જો એમજ છે તો મારે પણ જઈ વૃકોદરનો નાશ ન થાય તેવા ઉપાયની ચોજના કરવી જોઈએ. (વિચાર કરી) અરે ! પણ એ એવો ઉદ્ધત અને સ્વપરાક્રમના વર્ગવાળો છે કે હું તેને ભય બતાવી જે માર્ગે જવા ના કહીશ તો તે તેજ માર્ગે જવા સજ થશે. અરે એમાં હું વિચાર શોના કરું છું? જો એવો પુત્ર છે તોજ હું મારાં સર્વ કાર્ય તજી તેનું રક્ષણ જોમ થાય તેમ કરવા એકે પદે થઈ રહ્યો છું. શાસ્ત્રની સાક્ષી જોઈશું તો તે પણ એવીજ નીકળશે કે પુત્ર જોઈએ તો એવોજ જોઈએ જોમ કે:—(આ)

૧ શ્લોક—અગ્નિવૃક્ષીહ દ. ભીષ્મને ઈન્—વાયુ મનમાં વિચારે છે કે, હું એકલોજ એવા મોહમાં પડેલો નથી; બીજા દેવ પણ એમજ કરતા આવેલા છે. વસુ નામના આઠ દેવોને શાપ થવાથી તેઓ મગાને પેટે શત-નુશી જન્મ પામ્યા હતા. આઠમે વસુ તે ભીષ્મ હતો. ભીષ્મનું રક્ષણ વસુઓ કરતા હતા, એવી વાત ભારતાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ પુરંદરે (ઉદ્રે) પાર્થ(અર્જુન)ને કાજે શું કર્યું? અર્થાત્ ઈદ્ર પણ અર્જુનને ઘણી વાર સાહાય આપતો હતો, એ ગારતાદિકમાં પ્રમિદ્ધ છે. તેમજ કર્ણ, સૂર્યનો પુત્ર હોવાથી સૂર્યે તેને શર્મદા (સુખદાયક) કુંડળો આપ્યાં હતાં, જેના યોગથી તે ભારતપુદ્ધમા વિજય પામે એમ ધાર્યું હતું. એમ સૌ દેવો આચરે છે—પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો ઉપર પ્રેમરૂપી મોહ રાખે છે ત્યારે હું પણ બીજા ઉપર પ્રેમ રાખું એમાં કાંઈ ખોટું નથી, એવી રીતે આ મારા અંગ મેં તર્પ્યાં (સંતુષ્ટ કર્યો) છે—હું મનમાં સંતોષ પામું છું.

(આ) જો એવો પુત્ર છે ઈન્—અર્થાત્ એવો પરાક્રમી છે. એક પદે—એક પગે—આવુર. એવોજ—આપના કરતાં પરાક્રમી.

શ્લોક.

વલ્લભ પ્રાણુચક્રી પણ વલ્લભ સુલભ પુત્ર પિતા શું કમાયો ?
આપ તને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણુ તેજ વ'વાયો;
આપથી આપ ઝગે જગ ભીંતર ધન્ય પિતા સહુ કામ મનાયો,
ભીષણુ ભીમ મહાભટ મા'વર ધન્ય હું ધન્ય હું સુત સવાયો. ૨

એ સંબંધ જોતાં તો હું સર્વે પ્રકારે ભાગ્યશાળીજ અને નિશ્ચિ-
તજ છું. તથાપિ જેમ નેત્રનું રક્ષણ યોગ્ય બચુને કાંઈ પણ ન જણા-
વતાં કરવા કરે છે તેમજ મારે પણ એ ન જાણુ તેવી રીતે એનું રક્ષણ
કરવું ઉચિત છે. (નિઃશ્વાસનાખી) અરે ! પણ હું કિંથા પ્રકાર યોગ્ય
કે એ મદાનુભત માતંગ સૂતતતુથી બંધન કરી શકાય ? જો ઉન્માર્ગે
જઈ ચઢયો તો અવશ્ય એના નાશ થશે અને આ મા'ઉન્માર્ગ છે તેમ
ભયવાળો છે એવું એને કોઈ કહેશે તો તે અવશ્ય તે માર્ગે ગયા પિતા

૨ શ્લોક—ઈદ્રવિજય વલ્લભ ઈન્—સર્વને પોતાના પ્રાણુ વલ્લભ
(વાહાલા) હોય છે, એ પ્રાણુ કરતાં પણ વલ્લભ (વાહાલો) પુત્ર સુત્રભ
(સહેજ પ્રાપ્ત થયેલો) હોય, તોપણુ તેથી તેનો પિતા શું કમાયો ?—
તેના આપને તેથી શું ફળ ? કેમ પિતા ન કમાયો તેનું કારણુ કહે છે.
આપ તને ઇન્—જે તન—તનય (પુત્ર) પોતાના પ્રતાપથી આપના તને
(શરીર) તાપ ન કરે—આપથી વધારે પરાક્રમી થઈને આપને હાકવે
નહિ તો પોતાના તાપ નિવારણુ રૂપ કાર્યમા (શાંતિ મેળવવામાં) તે
આપ વ'વાયો—છેતરણુ, એમ જાણુ. ત્યારે કયા આપને ન છેતરાયો
માનવો ? તે કહે છે આપથી ઇન્—જે પિતાને પુત્ર આપથી (સ્વપરાક્ર-
મથી) આપ (પોતે) જગભીંતર ઝગે (પ્રકાસે), તે પિતા સહુ કામ
ધન્ય મનાયો છે. ઉપર પ્રમાણુ સામાન્ય વાત કહીને હવે વિશેષ વાત
કહે છે બીપણુ ઇન્. બીપણુ—ખીહામણુ. સામાન્ય અર્થવડે વિશેષ અર્થનું
કથન કર્યું છે માટે અર્થાન્તરન્યાસ અસંકાર.

રે'શે નહિ. (સાંભરી આવવાથી) હાં ! હાં ! ઠીક; જો આમ કર્યું હોય તો લોહકાર ને લોહ મળ્યે જ્યપરાજ્યના સંશય દૂર થાય ખરો અને કદી એકએકમાં હારય જીત થાય તો તેના વિધિનિષેધ પણ ગણાય નહિ ખરો. લાઘ્યને ત્યારે એમજ કરૂં. (એવે કાણુ છે કાણુ એ ? એવી બીમની ગર્જના શ્રવણ કરી અને તે ધણો દૂર જઈ પો'ચ્છો હોય એવું જણી પોતે સત્તર ચાલી જાય છે.) (૬)

(જે વનદેવતાઓ પ્રવેશ કરી)

વક્રવહ્નિ—(સખેદ) સખિ નવમહિષ ! મને આ અવસરે આ અવાસાદિ કિંચિત માત્ર પણ સુખકર બાસતાં નથી. તેમ મારા મનની સ્થિતિ પણ તોફાની સાગર મધ્યેની નૌકા જેવી થઈ રહી છે. એક તો રૂવ થઈ નરથી હારી નાસવું પડ્યું તે અને બીજું જો તે ધનદની તલાવડીમાં જઈ કમજો તોડશે તો તેના શાપવું કદ ન સહન થાય તેવું

(૬) એ સંબંધ જોતાં—બીમ સ્વપરાક્રમી છે અને તેથી તેના પિતાને હર્ષ આપે એવો છે, એવો વિચાર કરતાં. કિયો પ્રકાર થોજું—શી યુક્તિ કરૂં. મદોન્મત્ત માતંગ—મદથી ગાડો થયેલો હાથી (બીમ રૂપી). સૂતતંત્રથી—સૂતરના તાંતજીથી (વગર પ્રયાસની સહેલી યુક્તિથી). બંધન કરી શકાય—અર્થાત્ બીમને ઉન્માર્ગે જતાં રોકી તેને સીધે રસ્તે વાળી શકાય. બીમની ઉદ્વેગતા વણું છે. જો ઉન્માર્ગે ઇ. આમ કર્યું હોય તો—હનુમાનને એના રસ્તામાં અટકાવવા મોકલ્યો હોય તો. (હનુમાન પણ વાયુનો પુત્ર છે, માટે તેને બીમની સામે મોકલવાનો વિચાર વાયુ કરે, એ ઠીક સંબંધ છે). લોહકાર ને લોહ—લવાર ને લોહું. જ્યપરાજ્યનો—કાણુ હારશે અને કાણુ જીતશે તેનો. સંશય કેમ દૂર થાય તેવું કાકારણુ કહે છે: જો કદી ઇ. વિધિનિષેધ ઇ—અર્થાત્ તેમાં કાંઈ અડચણ નથી (બન્ને ભાષાઓ હોવાથી ગમે તે એક જો તેમાં હારનારું માન જવાતું નથી).

સે'વુ પડશે ! ખલુ કરે તે માથા પર । “ પડય પડય તો કે સધા
વડી ! ! ” (૬)

નવમલિ—(આશ્વાસનપૂર્વક) સખી એમ સતાપ કર્યાથી
શુ ? મારા વનના જટાસુરને એણે જે માયો તે ઘા મને હુજીએ રૂ
આયો નથી સખિ ! મારા સુખ અગાડી તારૂ સુખ તો સોમા ભાગનુ ય
નથી વનખલિ કરો એ દાનવ મને જે બોજન અર્પતો હતો તેવા બો
જનનુ તો તને સ્વપ્ન પાણુ નહિ આબુ હોય । કિનુ કેમ કરીએ ?
“ અશક્તિમાનુ મહેવ સાધુ ” (૭)

વક્રવન્તિ—શુ સખિ ! જટાસુરને મારનારો એજ કે ? હાથ હા-
ય ! ઠીક થયુ કે આપણે નારી છૂટીઓ પાણુ બેની ! એ મુઝો કમળ
લેવા ન જાય તેમ તો ગમે તેમ કરી કરવુ જોઈએ હો ! જો તુ મને
કંઈએ ઉપાય નહિ બનાવે તો પછે યક્ષરાજના શાપાગ્નિથી દબ્ધ ન
થતાં એ વિકાળ વ્યાધનાજ સુખમ જઈ પડીશ ! (૮)

(૬) પ્રવેશ ૨ જો—વનનો દેખાવ અવાસાદિ—ધર રોરે નૌકા
જીવી—અર્થાત્ કામાડોળ—અરિયર પોતાનો બીમથી યગેતો પરાજય
સભારી શોક કરેછે એક તો ઇન્દ્રની—પુરુષથી (બીમથી) ધનદ—
કુમેર તેના—કુમેરના

(૭) જટાસુરને માયો તેમા વનદેવતા નવમલિ શામાટે શોક કરે
તેનુ કારણુ કહેછે સખિ ઇન્દ્ર—અર્થાત્ જટાસુરો લીધે મને ધણુ સુખ
હતુ, તે જટાસુરના મરવાથી ગયુ શુ સુખ તે વણુવે છે વનમલિ ઇન્દ્ર
વનખલિ—વનદેવતા નિમિત્ત બલિદાન અશક્તિમાનુ ઇન્દ્ર—બીજાનુ શૂંઠું
કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે એમ કહે કે હુ તો સાધુ (સજ્જન) છુ, મારે
બીજાએ કરેલા અપકાર મહન કરીને બેસી રહીશ એમ જે કહે તેને આ
કહેવત લાણુ પાડવામા આવેછે

(૮) યક્ષરાજના—યક્ષોના રામી કુમેરના શાપાગ્નિથી—શાપ

નવમહલ—(વિચાર કરી) સખી એ તલાવડી ભણી જવાનો માર્ગજ બંધ કરી દીધો હોય તો કેમ ? આખું વિશ્વ પથે પળનાડું છે એટલે જો પથજ પૂરી દેઈએ તો પછે એ કેમ કરી જઈ શકે ? (ક)

વક્રવહિલ—(સામરી આવ્યા જેવો અભિનય કરી) હાં હા, હલા ઠીક ! એ તો મુઝો જેમ પાણી પાણીના પથ કરે, તેમ કરે તેવો છે પણ તલાવડી ભણી વળતાં બે માર્ગ આવે છે એટલે જો તલાવડીના માર્ગ બંધ કર્યો હોય તો એ સીધે રસ્તે ચાલ્યો જાય. અને જો (તાળી આપી) એ પથે પળે તો તે પૂરોજ થઈ જાય. સખી ! “ ટાઢે પાણીએ ખસ જવાનો ” તે સેલોસટ ઉપાય ઠીક શોધી કાઢ્યો ! ધન્ય છે, પ્રિય સખી ધન્ય છે ! (ક)

૩૫૧ અગ્નિથી. વિકાળ બ્રાહ્મ—(બીમ ૩૫૧) અર્થાત એને દાયેજ મરણ પામીશ

(ક) પથે ધૃ—સા કોઈ જ્યા મારગ દેખે લા જાય, મારગ પૂરી દીધો હોય તો એની મેળે પાછો વળે. પથ—માર્ગ

(ક) સામરી આવ્યા જેવો અભિનય—તર્જની આગળા જાતી કરી બે ત્રણવાર લગાર નીચી નમાવવી, અને તે વખતે હાં હા, એમ બોલવું. હલા—સખી નવમહિએ સૂચવેલી યુક્તિ તો નકામી છે, પણ તે ઉપરથી ‘મને બીજી યુક્તિ સઝી આવી તે સારી છે એમ વક્રવહિ બતાવે છે એ તો ધૃ—હું કહે છે કે માર્ગજ પૂરી દેઈએ, પણ જેમ પાણી પાણીનો માર્ગ ગમે તેમ કરીને કરે છે તેમ એ પણ પાછો ન વળતા પોતાનો માર્ગ કરશે; અને તેથી તારી સૂચવેલી યુક્તિ રદ જશે પણ હું જે યુક્તિ બતાવું તે જરૂર કાર્યસિદ્ધ કરે એવી છે તે યુક્તિ કહે છે. પણ ધૃ. પૂરોજ થઈ જાય—એ માર્ગ કોઈએ ન જવું, એવો દેવોનો પ્રતિજ્ઞા હોવાથી (એનો વિશેષ ખુલાસો આગળ કરવામાં આવશે). પોતાને વિચાર સૂઝી

નવમહિલ—સખિ ! તું અચરે જીવપર આદરી જોડી ત્યારે મારે ખરો ઉપાય બતાવવો પડ્યો. સખિ ! “ક્યાં કેળ ને ક્યાં કહય” તારાથી તે એના સામું શી રીતે ઉભી રાકાય ? (એવે ઉતાવળે દોડતી અનુચરી પ્રવેશ કરે છે.) (જ)

અનુચરી—(નમન કરી) આહો માતા ! ફૂર માનવે આપણા આખા કદલીવનનો નિમિષ માત્રમાં નાશ કરી નાખ્યો. અરે યદોશ્વર ! રક્ષાણુ કરો રક્ષાણુ કરો. (જ)

વક્રવદ્વિલ—(નિઃશ્વાસ નાખી) શું કદલીવન ! મારું મિથ કદલીવન ! તેનો નાશ ! ! હા દૈવ ! (એટલું બોલી બેશુદ્ધ થઈ નીચ છે.)

આવ્યો ખરો પણ તેની પ્રથમ સૂચના કરનાર નવમહિ છે માટે એ શુકિતની શોધનું ગાન વક્રવદ્વિ તેને આપે છે: સખિ ૪૦.

• (જ) નવમહિલએ સૂચવેલો ઉપાય તો પ્રથમજ વક્રવદ્વિએ રદ કર્યો છે તથાપિ જ્યારે વક્રવદ્વિ તેને એ ઉપાયની શોધનું ગાન આપે છે ત્યારે પોતે સ્વીકારીને પાડ પણ ચકાવે છે. સખિ ૪૦. કવિએ આ વર્ણન કરીને જનુધ્યના એક ઉતારતી પંક્તિના પણ સાધારણ સ્વભાવનું ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે. આવો સ્વભાવ ઘણું કરીને સ્વાત્મપ્રશંસી મનુષ્યોમાં હોય છે. નવમહિલ પણ સ્વાત્મ પ્રશંસા કરનારી હતી તે એના વાક્યથી સૂચવેલું: સખિ ૪૦—અર્થાત્ હું નો કેળ જેવી છું અને તું તો કહય જેવી છે ઉત્તમ પણ નાજુક ગુણોનો અધમ અને કઠોર ગુણો સાથે પડછો બતાવવાને આ. કહેવત લોકોમાં વપરાય છે પણ શનુ સામે ટટી રહેવા ન ટટી રહેવાની ! બાબતમાં એનો ઉપયોગ થતો નથી. એમ છતાં કવિએ નવમહિલને મુખે આ કહેવત બોલાવી છે, તે ઉપરથી એમ સમજવું કે નવમહિલ ગમે તે રીતે પોતાની સખિ કરતાં પોતાને ઉત્તમ કહેવા ઈચ્છે છે, પણ યોગ્યાયોગ્ય દૃષ્ટાંત આપી શકતી નથી, તેથી એની અધમ પાત્રતા સિદ્ધ થાય છે અથવા કેળ જેવી તું ક્યાં અને કહય જેવો તે દીર્ઘકાવ (બીમ) ક્યાં ? અનુચરી —દાસી (જ) માનવે—બીમે. કદલીવન—કેળોનું વન.

નવમહિલ—(આશ્વાસન કરી) સખિ ! આ સમય શોક કરી સહ રે'વાના નથી. જો વાર થઈ તો ધારેલી ધારણુ ધૂન થશે. પાણીના પૂરના વેગે એ ઝુઝાના વેગને પો'ચી શકે તેવો નથી. (એ)

વૃકવહિલ—(સત્તર સાવધ થઈ) સખી તારું કે'વું યથાર્થ છે. માટે આલ્પ; હવે “લુટાયા પછે શો ભય છે ? ” (એ)

અનુચરી—જેવી દલીની આસા. (માર્ગ બતાવી) એ માર્ગ કરતા આ માર્ગ સે'લો પડશે.

(અનુચરીને બતાવેલે માર્ગે સર્વે આલ્પા જાયછે).

(ગાઠ ગિરિકરાડમાં બેઠેના હનુમાન્ તથા વાયુદેવ પ્રવેશ કરેછે)

વાયુદેવ—વત્સ વાનરવર્ધ ! તારું મને પ્રસન્ન કરવા એટલું કાર્ય અવશ્ય કરવું. અધુના એ આ માર્ગે જવા આવશે જોજો હો, જો અલ્પ આસાવધપણું રાખીશ તો તે નિશ્ચે આ નાકપથના નાકાને વટાવી જશે ! મેં શું કહ્યું, અને એને કેમ અટકાવવો, એ સર્વ તું સારી પેઠે સમજ્યોકની ! (બો)

(એ) વેગે—વેગ પછુ (એ) લુટાયા પછે ઇન્—અર્થાત્ આપણું બગડવાનું તો બગડી ચૂક્યું ત્યારે હવે આપણું જે કરવું જોઈએ તે કરવામા શું કરવા બધ રાખવો જોઈએ ?

(બો) પ્ર ૩ જો—સ્થળ પરિતની કરાડ ગાઠ ગિરિકરાડ—ઝાડીથી વ્યાપ્ત હિંચી પરિતની કરાડ. વાનરવર્ધ—વાનરમા શ્રે'ઈ—હનુમાન્ એટલું કાર્ય—બીમને જોકવારખી કાર્ય (વાયુ તથા હનુમાન્ની કેટલીક વાત સાક્ષી ગઈ છે, એમ આ વાક્યથી માનવાનું છે, અને શીખાત સાક્ષી ગઈ તે

ભીમ—અરે કમળવન હજી કેટલે આધે છે ? કને કેમ આવતું નથી ? હાં હાં ! તું દેવલોકો મારા કાર્યના અંતરાયભૂત થાય છે? અસ્તુ. તેમણે આ મારી યુધ્ધવધાઈ શ્રવણ કરી સાવધ થવું ! (ઇત્યાદિ વીર વચન બોલી જોરથી શંખ ધ્વજ છે અને પછી સિંહગર્જના કરી સ્વર્ગધાતુ આરોહણ કરે છે) (ગ)

હનુમાન્—(સિંહનાદ શ્રવણ કરી તથા તેથી નિપજેલું પરિણામ જોઈ) ધન્ય છે ! માનવ બ્રાતા ધન્ય છે ! ! તારો સિંહનાદ દૃશ્ય દિશા-માં પૂર્ણપણે પ્રસરી ગયો છે અને તેના પ્રતિધ્વનિથી ગિરિની શુદ્ધામાં નિશ્ચિંત સૂઈ રહેલા સિંહ ભયગ્રસ્ત થઈ પીડિત પોકાર કરતા આમ તેમ નાસાનાસ કરી રહ્યા છે ! અને એ પંચાનનોના ધોર શબ્દ શ્રવણ કરી મત્તમાતંગો પાણુ ચીસો નાખના અને નાસતા જણાય છે. અરે શાખા-મૃગો, મૃગો અને બાબલ એવાંજ અલ્પ વીર્ય માણુઓની તો અવદ-

યુગમાં અને ભીમ કાપરના અતર્માં જન્મેલા હોવાથી હનુમાન્ કેરતાં ભીમ નાનો વણે છે. નાના ભાઈને બેટવાતું કારણ તેનું પરાક્રમ છે એમ વર્ણે છે: અમળ ઈન્— માનવી છતાં દેવનાં અમળ (નિર્મળ) કમળ લેવાને આવે છે માટે તેને ધન્ય છે ! ! પોતાના દર્પનું બીજું કારણ કહે છે: પ્રિય ઈન્—જેને સુખકર અને પ્રિય એવો સંબંધી બાઈ હોય અને વળી તેને જગત્ પ્રમળ માનતું હોય તો એવી ગાર્હ રૂપી કમાઈ ભાઈના મેળાપના લાભ)ને ધન્ય છે.

(ગ) અંતરાયભૂત થાય છે ? —આગા આવે છે ? કમળ દેવલોકોના તળાવમાં છે અને હું તેની નજીક આવ્યો છું માટે આ દેવભૂગિ હોવી જોઈએ. દેવભૂગિમા મને જે અંતરાય થાય તે દેવકૃત હોવો જોઈએ એમ જોઈએ એમ માનીને ભીમે આ વાક્ય કહેવું છે અસ્તુ—અલે. અંતરાય ભૂત થાઓ ! યુધ્ધવધાઈ—(વીરપુરોને મન યુદ્ધની ખબર એ વધામણી જેવી છે માટે) આરોહણ કરે છે—થાયડે છે

શાન્ત બેઠી છે । રે કેવાં એ વૃક્ષ પરથી પડે છે । કેવાં મરે છે । અને કેવાં તરફડે છે । ધન્ય છે વીર ! ધન્ય છે ! તારા સિંહનાદને ધન્ય છે । ! કિંતુ આ તારા અગ્રજનો અલ્પ પુત્રપ્રહાર હવે તું શ્રવાણ કરથ શ્રવાણ કરથ । ! (એમ કહી હુપકાર શબ્દ સાથે પૃથ્વી પર પુત્રપ્રહાર કરે છે). (ઘ)

ભીમ—(શરથી વીધાયલા સિંહ જોવો કાપ કરી) અરે હા ! આ વૃકોદર વીર સતાં વસુંધરા કેમ નિર્વાર્ય થઈ નથી. (ગદાને બોધ) ' હો ગદા, આ શબ્દ કરનાર અવશ્ય તને તથા મને સંતોષ પ્રાપ્ત કરશે । માટે સાવધ રે' સાવધ. (ઙ)

હનુમાન્—(ભીમને ઉતાવળે આવતો બોધ) હવે મારે આ સ્વં-

(ઘ) પરિણામ—(આ બાપણમાં હનુમાન્ વર્ણશે તે). પ્રતિધ્વનિ-થી—પડલાથી. બયથસ્ત—બયમાં ગરક થઈ ગયેલા. પંચાનનોના-સિંહોના. શાખામૃગો—વાનર. મૃગો—હરણાં અલ્પવીર્ય—નિર્બળ. અગ્રજનો—(અપ્ત—પ્રથમ જન્મેલો) મોટા ભાઈનો અલ્પ પુત્રપ્રહાર—પૂછકું થોડુંક અફળાવાથી થયેલો શબ્દ. આ બાપણમાં ભીમના શબ્દથી સિંહનો શબ્દ, અને સિંહના શબ્દથી હાથીઓનો શબ્દ, એમ ગૃહીતયુક્તરીતિથી બ્રહ્મા વર્ણી છે માટે એકાવલીઅક્ષકાર.

(ઙ) શર—બાણ. સતાં—છતાં. આ શબ્દ સંસ્કૃત અસૂ ધાતુ સત્ત એવા કૃદંતના રૂપ ઉપરથી થયેલો છે. સ નો ઉચ્ચાર પ્રાકૃતમાં છ થાય છે, એ ઉપર વિચાર કરતાં શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદના વખતમાં પણ ' છતાં ' બોલાતા હશે એમ અનુમાન થાય છે; તેમ છતાં એ કવિએ સર્વત્ર ('સતાં' લખ્યા છે, તે ઉપરથી પ્રાકૃત બાષાના શબ્દોને તેના મૂળ તરફ એચી જવાનું વલણ જેમ હમણાના કેટલાક વિદ્વાનોનું છે તેમ આ કવિનું પણ હોય એમ લાગે છે. વસુંધરા—પૃથ્વી. નિર્વાર્ય—બગડીન. ભીમનો અતિ-શય ગર્વ ધ્વનિત થયો છે.

ગર્ભના માર્ગને રૂંધી રાખવો જોઈએ. જો એ આ માર્ગે જશે તો અવશ્ય એને શાપ થશે અથવા મહાઅપમાન થશે. આ માર્ગે મનુષ્યો ન જઈ શકે એવું એ જાણતો નથી, માટે મારે હવે અહીં આમ કરવું જોઈએ. (એમ વિચાર કરી ગાઢ કદલી વનના તે માર્ગની મધ્યોમધ્ય નિદ્રાયુક્ત થઈ તે સૂઈ જાય છે). (ચ)

ભીમ—અરે એ શબ્દ કિયી દિશામાં થયો એ મારા લક્ષ્યમાં રહ્યું નહિ તો હવે મારે તે શબ્દ કરનારને ક્યાં જઈ શોધવો ? (વિચાર કરી) પણ મારે શોધવાની શી આવશ્યકતા છે ? જો તે સિંહનાદ કરનાર સિંહ હશે તો મારી સાથે આવી યુદ્ધ કરશે અને પિંડપોષક શૃગાલ હશે તો સુતાઈ પેસશે. (છ)

હનુમાન—(અંકુશે હથેલા હાથીની પેઠે ભીમના તે શબ્દ ન સહન થયાથી) અરે શુ ? એ મારીએ અવગણના કરવા લાગ્યો કે ? (એમ ક્રોધ કરી ઈંદ્રધ્વજ સરખા પોતાના પુચ્છનો પુનરપિ પૃથ્વી પર દીર્ઘ પ્રહાર કરે છે). (જ)

ભીમ—(સાવધ થઈ) હાં દેખાય છે તો સિંહ; શૃગાલ નથી આહા ! શી એની ગર્જના ! ધન્ય છે વીર ધન્ય છે ! ! તારા આ ઝોંક

(ચ) ગાઢકદલીનના ઇન્—અર્થાત્ જે માર્ગમાં જંગલી કેળોની સજડ ઝાડી છે એવા વનના.

(છ) હનુમાનના પુચ્છપ્રહારનો તથા હુપકારનો શબ્દ સાંભળીને ભીમ પોતાના મન સાથે કહે છે: અરે ઇન્ પિંડપોષક—કરીરનું પોષણ કરી, બેથી રહેનાર—ગતરખો. શૃગાલ—શિયાળ.

(જ) અવગણના—તિરસ્કાર. ઈંદ્રધ્વજ—ઈંદ્રની ધ્વજ. પુનરપિ—ફરીને પણ. દીર્ઘ—અર્થાત્ મોટે શબ્દ થામ એવો.

શબ્દથી એકે કાળે આટલાં વાનાં થયેલાં આજ હું પ્રથમજ નેહું.
નેમકે—(સ)

શ્લોક.

જ્યમ ગાય સુણી સ્વય વચ્છતણો સ્વર, સન્મુખ શબ્દ કરે નેહો,
ત્યમ ગિરિગુફા આ પડધા પકડી, હા પૂરે છે રવ તેવો;
શા શબ્દે પર્યંત શિથિલ કરયા છે, શિખરો તૂટ્યાં સ્વર કેવો ! !
હા ધન્ય તું ધન્ય તું ! વીર ! મકટ ધા, લાખેણો લા'ણો લેવો ! ! ૪

(એટલુ બોલી હર્ષયુક્ત થઇ તે શબ્દ કરનારને શોધતો આમ તેમ
ફરે છે).

હનુમાન્—(મંદસ્વરે) અહો મહાકાય ! તારું શું જોવાઇ
ગયું છે ? તું શું શોધે છે ? આવ્યું અહીં આવ્યું, હું તારું કુખ દૂર
કરીશું, અને તારું જો જોવાયું હશે તે તને જોજી, આપીશ તું

(સ) હનુમાન્તી ગર્જનાને બીમ વખાણે છે, પણ ભય પામતો નથી.
બીમની વીરતા ધ્વનિત થાય છે બીમનો હિસાહ વર્ણાયો છે માટે વીરરસ
સ્થાવિભાવ હિસાહની વ્યંજના.

૪ શ્લોક—દુમલાછંદ (માત્રામેળ). જ્યમ છં—જેમ ગાય સ્વયં
(પોતાના) વત્સ (વાહરડા)નો સ્વર સુણીને સન્મુખ (સામે) શબ્દ
કરે છે, તેમ આ (હનુમાને પૂંછડું અશ્રાળી કરેલા) પડધાને પકડીને—
એ પડધા તેમાં અથડાવાથી ગિરિની ગુફાઓ પણ, તેવો રવ (પ્રતિધ્વનિરૂપ
અવાજ) પૂરે છે. લાખેણો છં—તારી સાથે યુદ્ધ કરવા રૂપ ઝોટો લાભ મને
પ્રાપ્ત થશે !

ઐટલુંય નથી. જાણતો કે “ઘેડાજ ગાડાંવાળો” કે “ઘેડા વિના ગાડાં,
નજ વળે.” (જ)

લીમ—(સઆશ્રય) અરે તું કોણ છે ? શુ વાનર ! અને તેને
વાચા ! ! અહો શાખામૃગ ! કું કું આવા વર્ણુનીય સ્વરૂપવાળો તું
કોણ છે ? કોણ છે ? (ટ)

પ્રલોક.

વીજળી સમાન છે પ્રકાશ તાહરો હરિ,
વીજળી સમાન અંગરંગ ફેર ના જરી;
વીજપાતના સમાન વાણી વીર તાહરી,
ચંચળાઇ ચંચળા સમાન તાહરી ખરી.

અપિચ—

સાધિયા સમાન ભ્રુજ બેં મહાન ગોઠવી,
તે પરે રહ્યો છું પો'છું નાતું મુખ્ય ઝોઠવી;
સ્કંધ દીર્ઘ ને હૃદય વિશાળ તારૂં વાનરા !
રક્ત વક્ત્ર કોણ છે તું કોણ ? શે પડ્યો ધરા ?

(જ) મંદસ્વરે—(જદ્વતાનો અભિનય). મહાકાય—મોટા શરીર-
વાળા ! (ટ) વર્ણુનીય—વર્ણુન કરવા જેવા. અર્થાત્ અસાધારણ.

૫ પ્રલોક—આમરજત. હરિ—વાનર (સંબોધન). પ્રકાશ—કાતિ—
તેજ. અંગરંગ—શરીરનો વર્ણુ. વીજપાતના સમાન—વીજળી પડતાં
જેવો શબ્દ યાવ છે તેવી, ચંચળા સમાન—વીજળી જેવી (ચંચળા—
ચપળા—વીજળી).

૬ વાનર કેવી રીતે બેઠો છે તે વર્ણુ છે: સાધિયાં ધૃ—એક દાય

(આ પ્રકારે તેને પૂછ્યા સતાં જ્યારે તેણે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો કે આંખ સરખીએ ન ઉઘાડી ત્યારે બીએ એકદમ ક્રોધાવેશમાં આવી હીર્ષ સિંહનાદ કર્યો જોયી અનેક પશુ પક્ષી તરફથી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં તે જોઈ હનુમાને પોતાની પીળા રંગની બે આંખો કિંચિત્ ઉઘાડી, તેના પર દૂર દૃષ્ટિ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું :—)

હનુમાન્—અરે ભલા માણસા! તુ કોણ છે ? હું મારી વેદનાથી વ્યાકુળ થઈ હવડાં જરા સૂઈ રહ્યો'તો તે મને તો' શા કાળે જગાડ્યો ? શું તું માનવ છે ? માનવો તો સર્વ માણી પર દયાવાન હોય છે તે આમ બૂમો પાડી નિરપરાધી માણીઓનો ઘાત કેમ કરે ? અમે પણ જાતિ કદાપિ ધર્મને ન જાણીએ, કિંતુ તારા સમાન મહાન મતિમાન મનુષ્ય આંખે દૂષિત અને પ્રહયને હરનાર દૂર કર્મ કેમ આવરે ? હાં હાં ઠીક, ને કરવાનું છે તે તે કર્યુંજ નથી. અવાણ કરચ અવાણ કરચ ! (૪)

શ્લોક.

✓ વૃહ્હાતાણી નવ કરી, નર ! સેવના તેં,
ધર્મો ન ધ્યાન ધરિયા, મતિના પના તેં,
ગાર્ધિષ્ઠ શિષ્ટ ! થઈ તેં, મૃગ આદિ માર્યા,
પાપિષ્ઠ ! ઇષ્ટ મજિયું ! વધ અર્થ સાર્યા ?

અપિચ—

કે' કેમ માનવવના, વનમાં તું આવ્યો ?

આ દેવલોકપથ શે, મનમાં તું લાવ્યો ?

નિશ્ચે મરે ન ઉગરે, ખરે વાત મારી,

વિશ્વાસ રાખ્ય વળી જા, મનમાં વિચારી.

કે' કે' તારે કંઈ ભક્ષણ કરવું છે ? જો એમ હોય તો હું તને સ્વાદિષ્ટ કૃણ આપું તે ભક્ષણ કરી ચાલ્યો જા. મૃત્યુને વશ મા થા મા થા ! અરે દીન માનવ ! મને તારી દયા આવે છે ! કે' તું કોણ છે કોણ ? (૬)

ભીમ—(સકાષ) બેશ્ય ધર્મિષ્ઠના દીકરા ! કે' તું કોણ છે ? શા કારણથી વાનરનું સ્વરૂપ ધારી મોટો ધર્મવેત્તા થઈ બેઠો છે ? હું કોણ છું, તે તારે જાણવાની જગાસા છે તો શ્રવણ કરચ શ્રવણ કરચ :—(૮)

હે પાપિષ્ઠ ! તેથી તને તાર' ઈષ્ટ (ઇચ્છેયુ) મળ્યું છે શું ? અથવા તે' તારા અર્થે સારો છે શું ? શાસ્ત્રને અનુમતીને હનુમાને બીમને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટ્યસક્ષણ વર્ણાયું છે.

૮ કે' ઈન્-કહે, તું આ માનવ વિનાના વનમાં કેમ—શા અર્થે આવ્યો ? અને આ દેવલોકના પથ (માર્ગ) ને તું શે (શામાટે) મનમાં લાવ્યો ? — શામાટે દેવલોકને માર્ગે આવ્યો ? દરે તું નિશ્ચય મરે, પ્રણુ ઉગરે નહિ, એ મારી ખરેખરી વાત છે માટે મારા કહેતા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્ય અને મનમાં વિચારીને પાછો વળી જા—ધર તરફ પાડે જા.

(૮) મા થા—ન થકશ અર્થાત્ એ માર્ગે જતા તું જરૂર મૃત્યુ પામીશ.

(૮) જગાસા—જાણવાની દૃષ્ટિ (અહીં દૃષ્ટાના અર્થમાં વપરાયો છે).

શ્લોક.

સત્રિપ જાતિ, કંઠ કુલ મારું,
હુ ચંદ્રવ રી, વીરહાક મારું;
વાયુ પિતા, માતળ કૃતિ વારું ?
કે' વાનરા । કેમ મુને તુ વારું ?

અપિચ—

છે ભીમ તો નામ ભવા । અમારું,
હુ દ્રોણનો શિષ્ય તને વિસારું;
જો વીર તુ ધીર હવે ન હારું,
તો તો ખરેખાત તુ ને હું મારું.

૧૦

હુભાનુ—શું તું તને પોતાનેજ બલિષ્ઠ માને છે ? તો તું
મારી, જાતિ અને મારા ધારેલા વિચાર શ્રવણ કરચ —

શ્લોક.

વાનરાની જાત મારી જાણ તું,

૯ શ્લોક—ઈદ્રવજ્ર વીર છું—હુ વીરહાક મારું (વીરપુરપને ઘટે
તેવી ગર્જના કર) વાર—સારી(કુંતી માત) અથવા વાર—(અવ્યય)
વાર—અટકાવું—અટકાવી શકુ ? પાછાંતથમક.

૧૦ તને ભૂલી જાઉં—અર્થાત્ તું મારા આગળ એવો તું છો કે
તું મને ગળ્યો હતો કે નહિ તે પણ હું સમારું નહિ જો છું—હે વીર !
જો હવે તુ ધીરજ મૂકી દે નહિ તો તો હું તને ખરેખાત પ્રહાર કર.
અર્થાત્ મારો પ્રહાર થતા તારી ધીરજ રહેશે કે નહિ, એ વાતનો મને
સંશય છે.

માન્ય માફં ને બચાવ્ય માણુ તું;
ના હુંથી વિરોધ વાત આણુ તુ,
ના કરી શકે કહું પ્રયાણુ તું.

૧૧

ભીમ—હું મને પોતાનેજ બલિષ્ઠ શિષ્ટ કે વરિષ્ઠ માનું છું તે
પ્રસંગવશાત્ જણાશે, કિંતુ અધુના તો તારે આટલુંજ કરવું જો-
ઈએ :—(જ)

શ્લોક.

જો વિરોધ તુજથી કદી થશે,
ના ભયી અભયી ભીમ આ હજો;
ભીકય તું પથથકી હવે અલ્યા !
જય હવ નવ શિવ છે ભલા.

૧૨

હંતુમાન—

શ્લોક.

વ્યાધિયે કરો કવેશયુક્તજ થયો માટે ન ભીકી શકું,
જો જવાનો જરૂર હોય બળિયા ! તો હું ન રૂઠી શકું !

૧૧ શ્લોક—સેનિકાજ્ઞ ના ઈન્—મારી સાથે વિરોધ કરવાનો
મગ તું આણીશ નહિ, હું તને નિશ્ચય કહું છું કે તું અહીંથી આગળ
યાણુ કરી શકાનો નથી

(જ) વરિષ્ઠ—શ્રેષ્ઠ પ્રસંગવશાત્—પ્રસંગ પડતા—વખત આવ્યે

૧૨ શ્લોક—રથોદ્ધતા ના ઈન્—તો આ અભયી (ભયગદિત) ભીમ
ભયી ભયવાળો થયો નહિ અલ્યા માનગ ! તું હવે પથથકી (માર્ગમાયી)
ભીંચ નહિ બહુ તો રૂ થયો તે મ્હેં જય ઈન્—તારો હવ જય, છે
ભગવાનર ! એમા શિવ (કથાણુ—ભગુ) નવ છે (નથી)

ઉલ્લંઘી મુજને સુખે પરવરો શુ રૂંડી તૂટી શકું ?

આ તો વૃદ્ધ અમે કહ્યું સહુ ખરું ઊડી ન લૂડી શકું । ૧૩

ભીમ—

શ્લોક.

જો નિર્ગુણ મહામણે સરવના અંગે રહ્યા વ્યાપિને,
વિજ્ઞાને કરી જાણું રૂપ વિભુતું માપે લહ્યા માપીને,
જો ના જાણું તદા જરૂર જરૂરે માણતિરૂપે કરી,

ઉલ્લંઘું ગિરિના સમેત તુજને શંકા કહું છું પરી. ૧૪

૧૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત હનુમાન રસ્તામાંથી ન જોવાનું કારણ
ખતાવે છે વ્યાધિને ઇ. જો ઈ. —હે બળિયા ! જો તારે જવાની જરૂર
હોય તો તું બલે જા; તેથી હું કાઈ રૂઠી શકવાનો નથી—મારે તારા ઉપર
ચુસ્તે ચલાવું કાંઈ કારણ નથી ! પણ તું વચમાં આડો પડેલો છે, તો હું
શીરીતે જાઉં ? એવી ભીમની શંકાનું નિવારણ કરે છે ઉલ્લંઘી ઇ. —
મને ઉલ્લંઘી (જોળંગીને) તમે સુખે પરવરો (જાઓ); હું તેમાં શું
રૂઠી કે તૂટી શકું એમ છે ? —મારે તેમાં હરખ મોક ગાતો ? ત્યારે તમે
પેહેલાં મને આગળ જવાની ના કેમ કહેતા હતા ? એવી ભીમની શંકાનું
સમાધાન આપે છે. આ તો ઇ. —આ તો અમે વૃદ્ધ માટે જો ખરું હતું તે
સહુ કહ્યું : “ અવૃષ્ટોપિ હિતં મૃણાચસ્ય નેચ્છેત્ પરમવન્ન ” —જેનો પરાભવ થયેલો
જોવાની ઇચ્છા ન હોય તે આપણને ન પૂછે તોપણ તેનું જોયું દિત હોય
તે તેને કંઈ દેવું એવું શાસ્ત્રનું વચન છે માટે તને ખરું હતું તે જણાવ્યું—
વૃદ્ધોના ધર્મે છે કે પોતાથી નાનાને દિતવચન કહેવું. અથવા, અમે વૃદ્ધ
છીએ માટે જો ખરું હતું તે કહ્યું, કે હું ઊડી શકતો નથી કે લૂડી (ગર-
બડી) શકતો નથી !

૧૪ હનુમાન વાનર ભીમને ૧૩ મા શ્લોકમાં પોતાને ઉલ્લંઘીને જ-
વાનું કહે છે, પણ કોઈને ઉલ્લંઘીને જવું એ વાત શાસ્ત્રમર્યાદા વિરૂદ્ધ છે

હનુમાન્—

શ્લોક.

હનુમાને ભાષે, ઉદધિ ગણિયો ગોપદ મમો,
અનુમાને ના'વે, સમરથ હરિ એહ વસગો;
કદા તું જાણે જ્ઞે, ચરિત બળ સૌ માડતીતણુ,
તદા તુ કે' મુને, નરવર ગણુ ભાવયી ભણુ.

૧૫

એમ બીમ ઉપપત્તિ સહિત પ્રતિપાદન કરે છે જ્ઞે ઈ—સર્વના અગમા
ચૈતન્યરૂપ નિર્ગુણ મહાપ્રભુ વ્યાપી રહ્યા છે શી રીતે જાણ્યું ? એમ
કહેજો તો વિજ્ઞાને ઈ—વિશુ (વ્યાપક પરમાત્માનું) રૂપ હું વિજ્ઞાને
કરીને જાણ્યું છું વિજ્ઞાન એ પરમાત્માનું લક્ષણ છે, માટે જ્યાં જ્યાં વિજ્ઞાન
જોવામા આવે છે ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા છે એમ હું જાણ્યું છું જાણ્યું એટ-
લું જ નહિ, પણ દીધાં અરા શી રીતે ? માપે ઈ—યુદ્ધિરૂપ માપ
(ભરતરી કરવાનું સાધન)થી સાપીને લઘ્વા—યુદ્ધિથી જાણ્યા
અર્થાત્ તારામા પણ અર્વાતર્યામી હરિ વિરાજે છે અને તું વૃધ્ધ તપા
અશક્ત છે, એમ જાણી તારી દયા આવવાથી હું તારું ઉશ્મધન કરતો
નથી તુ એમ ન જાણે તો તું કરે ? તે કહે છે જ્ઞે ઈ—જ્ઞે હું એમ ન
જાણ્યું તો હું મારતિરૂપેન્દ્રી (હનુમાનનું રૂપ લેખને—હનુમાનની પેઠે)
આં ગિગિ (પર્વત)ના સમેત તને ઉશ્મધી જાઉં હું કેવો છું તેની તને
સકા હોય તો તે દુ આ પ્રમાણે કહીને તે પરી (દુર) કરે છું

૧૫ શ્લોક—ગિગિણી બીમ પોને હનુમાન્ જોવે મમથ છે, એમ
છે તે વાન ખરી છે કે નહિ તેનું બીમને બાન કરાવનાને હનુમાન્ પોતાના
નિર્ગે તેને પ્રશ્ન કરે હનુમાને ઈ—જોડે એમ બાષે છે કે હનુમાને
ઉદધિ (સમુદ્ર) નો ગોપ મમો (ગાતા પગના સરગો) ગણ્યો હતો
ગાયન પગનું પડના રી પડેના આગમા બરાયનું પાપી ઉલધી નતુ જેટલું
મેહેનું છે, તેનું જ સમુદ્રને ઉલધી નતુ પણ હનુમાનને એટલું હતું માટે
એવ સમર્થ અને અગમા હરિ (ચાતુ) અનુમાનમા આવતો નથી—

ભીમ—

પ્રલોક.

પ્રશંસા પામેલો, મતિ બળ વિષે માફતિ હરિ,
ઉલ્લંઘ્યો અખિંધ હા, નમન ગણના યોજન ધરી;
નહી કોઇ એવો, દશરથકુળે કીર્તિ અરપી,
હરિ ! હું તેનો છું, વડવીર બલો ગિર્ય કરપી !

૧૬

હનુમાન કેટલો સમર્થ હતો તેનું અનુમાન પણ કરી શકાતું નથી કદા
ઇ—હું ભાવથી બાણું છું કે કદાપિ તું એ માફતિનું બળ અને ચરિત
(ચરિત્ર) સૌ જાણતો હોય તદા (ત્યારે તો) તે મને કહે, કે જેથી હું
તને નરવર (પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ) ગણું. અમે જેના બળનું અનુમાન સુદ્ધા કરી
શકતા નથી, તેનું બળ કેટલું છે એ તું જાણી શકે તો અમે તને તેના
જેવેલ કે તેના કરતાં પણ બળવાન માનીએ.

૧૬ ભીમ હનુમાનના બળનું વર્ણન કરે છે: પ્રશંસા પામેલો છે—
સેની યુદ્ધિ અને બળ બન્ને વખાણાયલાં છે. હા (હર્ષવાચક કે સ્વીકાર—
વાચક અભય) તેણે અખિંધ (સમુદ્ર) ઉલ્લંઘ્યો અને યોજનની ગણના
-મનમાં ધરી નહિ—અનેક યોજન વિસ્તારવાળો સમુદ્ર તે ઝાળંગી ગયો.
હનુમાને એવું પરાક્રમ કર્યું તે પોતાનાજ સામર્થ્યથી કર્યું હતું, તથાપિ
તેણે એ કાર્યની કીર્તિ દશરથકુળે (દશરથના પુત્ર રામને વિષે) અર્પણ
કરી—રામના પ્રતાપથી હું સમુદ્ર ઉલ્લંઘી ગયો, એમ કહ્યું; એવો ઉદ્ધર
મતિવાળો બીજો કોઇ છે નહિ. એવી રીતે અતુકમે હનુમાનના બળની
તથા મતિની પ્રશંસા ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરીને, પછી પોતાની પ્રશંસા
કરે છે. હે હરિ (વાનર) ! હું તેનો વડ (વડો—શ્રેષ્ઠ) અને બલો વીર
છું માટે હે કરપી (કૃપણ—દીન) તું ગિર્ય—રસ્તો આપ્ય.

હનુમાન્—

શ્લોક.

અરે ક્યાં મારૂંતિ ! વદન વદિયો કામ કરવા,
 અરે શેનો પૂલે ? નવ મન મને કોની પરવા !
 હશે બ્રાતા તારો, બળધર મહાશુણ ગરવા,
 વળ્યુ તારું તેમાં, કશું નવ દિસે ધ્યાન ધરવા.

૧૭

બીમ—

મતાપી મા'તાપી, વદન વદું છું, કોપજ ઘણું,
 અમો બ્રાતા જેવા, અધિક મનમાં શે નવ ચાલું ?
 હવે આવી પો'ચું, સ્મરણ કર્યું તું શંભુનું સદા,
 ઉઠો કે ના ઊઠો, મરણ ન મૂકે હું ચક્રી કદા.

૧૮

૧૭ શ્લોક—શિખરીણિવ્રત. અરે ઇ—અરે તે મારૂંતિ ક્યાં અને
 તું ક્યા ? જેથી તેના જેવું કામ કરવાનું તું તારા વદનથી વચો ?
 અરે ! તુ એટલો બધો શાનો પૂલે છે ? મારા મનમાં કોઈની પરવા નથી—
 હું કદાચ હનુમાન્ છે એમ માનું તોપણ મને તારી દરકાર નથી—હું
 તને ગણતો નથી હશે ઇ—કદાપિ તારો બાઈ મહાબળધર (મોટા
 બળવાળો) હશે અને તેના શુણ ગરવા હશે, તોપણ તેમાં તારૂં કશું
 (શું) વળ્યું ? કેમકે તારામાં તેના જેવું કાંઈ ધ્યાન ધરવા (ધ્યાનમાં
 લેના) જોગ દીસતું નથી

૧૮ હનુમાને તિરસ્કાર કર્યો તે જોઈને બીમ પોતાનાં વખાણ કરીને
 દહે છે. પ્રતાપી ઇ—હ પ્રતાપી તથા મહાતાપ કરનારો બીમ ઘણા
 કોપથી ગારે મોટે કદ્દ હું. અર્થાત્ હું સામાન્ય માણસ હોત અને એવું

હનુમાન્—

શ્લોક.

વીરા ! તારે વેણુ, કંપે કાયા કહું ખર તુજને;

શક્તિહીન થયો છું, માટ ખસેડી ભલે મળો મુજને. . . ૧૯

ભીમ—(સકાપ) શું ત્યારે તું તારી પોતાની મેળે નહિજ ખસે, એમ તારું કહેવું છે ? હું તારું આ લાંગૂલ પકડી તને ખસેડી, આલ્યો જઈ ? માણીને નીપજવનાર પરમેષ્ઠિ જેટલા માનપાત્ર મનાય છે તેટલાજ કે તેથી વધારે માણીનો સંહાર કરનાર શંકરદેવ પણ મનાય છે (છત્યાદિ જોલી તે વાનરને નિબેળ ધારી નાશ કરવાના હેતુથી ડાખે હાથે તેવું પૂછું પકડી ખેંચવા માંડ્યું પરંતુ તે લેશ માત્ર હાથ નહિ). (ત)

જોલ્યો હોત તો તારે ડરવાતું નહોતું, પણ હું તો પ્રતાપી છું. એકસો પ્રતાપી હોત તો કદાચ મારો પ્રતાપ તું સહન કરી શકત, પણ તેની સાથે મહાતાપી પણ છું, એટલે તારે એ પરિતાપથી ડરવું નેમએ. કદાચ હું પ્રતાપી અને મહાતાપી છું એ વાત કોઈને મોટે તે સાંભળી હોત તો તારે ભય રાખવાતું કારણ નહોતું, પણ આ તો હું મારે મોઢેજ કહું છું એટલે તારે ખીહીવાતું ખરેખર કારણ છે: અને એમ છતાં પણ ને મેં શાંતિથી કે દુષાર્દભાવથી તે કહ્યું હોત તું ભલે ભય ન રાખે; પણ આ તો મેં ધણા કોપથી કહ્યું છે માટે જરૂર ભય રાખવોજ નેમએ. અધિક ઇ—અરે અમારા બ્રાતા (હનુમાન) કરતાં અમને અધિક શું મોટે નથી અણતો ? હુંયેડી ઇ—અર્થાત્ મારાંથી નીપજવાતું તરૂં. મરણ તને કદાપિ મૂકે નહિ—હવે હું તને જીવતો મૂકનાર નથી.

૧૯ ભીમનાં અભિમાનયુક્ત વચન સાંભળીને હનુમાન પકોટિતથી તેની મરકરી કરેછે: વીરા ! ઇ. શ્લોક—ગીત.

(ત) લાંગૂલ—પૂછું. અસાર સુધી તો જૂત દયાને લીધે હું તારા

હનુમાન્—અહો મહાવીર ! રણધીર ! શૂરવીર ! જરા સાચીને મને ખસેડજે ! હું ઘણાજ શક્તિહીન થયો છું ! ભાઈ તું કંપેછે કેમ ? શું લાંગૂલ તારાથી નથી હાથકાતું ? ના ના એમ હોય નહિ ! ! આ કાળમાં તારા જેવો યોદ્ધો અમે સાંભળ્યા નથી ! તેનું બળ અટિલું કેમ હોય ? (ધ)

ભીમ—(બુકુટિ આદિ ચઢાવી અત્યંત કોપકરો) મૂઠ મર્કટ ! ઉપહાસ કરી લે; અને જેનું ધ્યાન ધરવું હોય તેનું ધરી લે, ધરી લે. (એટલું બોલી બે હાથેથી તેનું પૂંછડું પકડી અત્યંત બળવડે ખેંચવાનો યત્ન કરેછે અને તે જ્યારે રજમાત્ર પણ હાલતું નથી ત્યારે નિઃશ્વાસ નાખી તે વાનરની પ્રશંસા કરેછે). અહો ધીરવીર ! તું સાક્ષાત્ શંકર, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ પણ નથી. ઈંદ્રાદિ દેવોના પરાભવ તો અમે કરેલોજ છે એટલે તું તે છે એમ પણ મારાથી કહેવાતું નથી. (નમન કરી) મારું માન મર્દન કરે એવો માત્ર મારો શ્રીતા કપિરાજ કહેવાયલો છે, માટે

શુવને હાનિ કરવા નહોતો ઇચ્છતો પણ હવે તારું વાંકાપણું જોઈને મને તુવો પણ વિચાર થઈ આવેછેઃ પ્રાણીને ઇં. પરમેષ્ઠિ—બ્રહ્મદેવ. અર્થાત્ ઉત્પત્ત કરનાર અને સંહાર કરનાર બન્નેને સરખું માન મળે છે ત્યારે હું સંહાર કરવાનું માન લેવાનુંજ હવે ઠીક માનું છું. ડાબે હાથે—(તેને છેક તુચ્છ માનીને). 'ડાબે હાથે ધણુંડરીને જમણા હાથ જેટલું જોર કરી શકાતું નથી, માટે યોહું જોર કરવાનું હોય ત્યાંજ ડાબો હાથ વપરાય છે. મતલબ કે આ વાનરને ખેંચી નાખવો એમાં કાંઈ મહત્વની વાત નથી, એમ ધારીને ડાબે હાથે પૂંછડું પકડી ખેંચવા માંડ્યું.

(ધ) ભીમથી પૂંછડું ખસતું નથી તે જોઈને હનુમાન્ તેને વક્રોક્તિથી કહેછેઃ અહો ઇં.

કે તમે ચિરંજીવ શાથી થયા ? તમારા ઇષ્ટદેવની અયોધ્યાપુરી તજી
આવી આવી વસવાનુ કારણ કિયું ? (ન)

હનુમાન્— (પ્રસન્ન થઈ) વત્સ ! રાજિવનોચને મને દશ
કધર મારી અયોધ્યામા આવી રાજ્યાસને ઝેડા પછી વરદાન માગવા
કહ્યું, ત્યારે મેં અત્યાગ્રહે માત્ર ઐટલુજ માગી લીધું કે જ્યાં સુધી
જગતીમા રામના ગુણાનુવાદ ગવાય ત્યાં સુધી હું નાશ ન પામું અને
અહોરાત્ર રામગુણ શ્રવણ કર્યા કરું, ઐટલુજ જો મનુ પ્રસન્ન થયા
હો તો આપો એ મારી મનસા મનુએ પૂરી કરી જેથી મારી ઇચ્છામા
આવે ત્યાં હું નિવાસ કરી રહું છું, સતા, અહીં અપ્સરાદિ આવી નિ
રતર રામગુણગાન કર્યા કરે છે ઐટલે મારે સર્વ ભૂમિ સમાન માનવાને
બાધ જેવું નથી (પ)

ભીમ— (ખાત્રી થઈક પોતાના બાધ હનુમાન્ છે એમ જાણી તેને)

(ન) એ વરદાન આપના તત્પર થયેનો વાનર હનુમાન્ છે કે કોઈ
માયાવી રાક્ષસ છે, તે જાણી લેવાને હનુમાન્ને ભીમ બે પ્રશ્ન કરે છે
પ્રથમ તો ઈં ઇષ્ટદેવની—રામની

(પ) હનુમાન્ પેહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છે વત્સ હનુ રાજિવનોચને
(રાજિવ—કમળ અને લોચન—નેત્ર)—કમળ સમાન નેત્રવાળા રામે
દશકધર (દશ+૪—માથુ+ધર—ધારણકરનાર)—દશ માયાને ધારણ
કરનાર—રામણ અત્યાગ્રહે—રામનો વરદાન આપનાનો અતિશય આગ્રહ
બોધને જગતીમા—પૃથ્વીમા ગુણાનુવાદ (ગુણ+અનુવાદ—કીર્તન)—
રામના ગુણાનુ કીર્તન નાશ ન પામું—છતો ૨૦ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર
કરે છે અને ઈં અહોરાત્ર (નિસરાત) મનસા—ઈચ્છા ઇચ્છામા
આવે ત્યાં—જ્યાં રામગુણાનુવાદનું શ્રવણ થાય ત્યાં પણ અહીં રામગુણા
નુવાદ તમે શી રીતે શ્રવણ કરી શકો છો ? તે વિષે કહે છે સતા ઈં. સર્વ
ભૂમિ સમાન—અયોધ્યાની ભૂમિ અને આ ભૂમિ

પગમાં ગાયું મૂકી) હે બ્રાતા ! હું મને પોતાને ધન્ય માનું છું કે આજ હું આપનું અસૌકીક દર્શન કરી શક્યા ! હવેવડે સર્વ હૃદય ભરાઈ ગયું છે એટલે વરદાન માગવાની જગાજ બાકી રહી નથી. માત્ર મારી કમળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય એટલું જ જો મહુને રૂચે તો કરવા કૃપા કરશો. (પ)

હનુમાન્— (તેને ગાયે કાય મૂકી) વત્સ ! હું તને પ્રમન્ન થઈ વરદાન આપું છું કે તું જ્યારે સિંહનોદ કર્કશ ત્યારે હું તેની સાથે મારો શબ્દ સંયુક્ત કરીશ જેથી સર્વ સૂરવીરોના તેજનો ક્ષય થશે. જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે દિવસ કમળ તને હું જ લાવી આપું.

ભીમ— (નમન કરી) જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ! જેમ તમે મને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમજ પાર્થને એક વાર દર્શન દઈ તેને સ્વેચ્છિત

(પ) અસૌકીક—સર્વ લોકોને સમાન્ય નદિ એવું. (હનુમાન્ ચેતા-મુગમાં થયેલા ચિરંજીવ હોવાથી કસિમુગના આરંભમાં તેમનું દર્શન પોકારને નજ થાય એ ઉદ્ધાહરણ છે.) વરદાન ન માગવાનું કારણ કહેહે-દર્પ વડે ઇ—(આ વાક્ય એવું છે કે જો એક વાક્ય છતાં તે વડે એ જુદા જુદા અર્થ બીજે હનુમાનને કહી બતાવ્યા છે; એક તો મારે તમારી પાસે કંઈ વરદાન જોઈતું નથી, એ અર્થ; અને તમને મળવાથી મને અત્યંત દર્પ થયો છે એ બીજો અર્થ.) એમાં વરદાનની અનિચ્છા એ પ્રત્યુત્તર અર્થ છે અને દર્પ બતાવે છે એ પહેલા અર્થની અપેક્ષાએ ગૌણ હોવાથી અપ્રસ્તુત અર્થ છે. એમ એક જ વાક્યમાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત અર્થનો સમાવેશ થયેલો હોવાથી સમા-સૌકીઅર્થકાર. મહાન્ પુરપની મુલાકાત નિષ્ફળ ન હોવી જોઈએ તથા હનુમાને વરદાન આપવાની માગણી કરી તેનું અવમાન ન થવું જોઈએ, એવા વિચારથી પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે: માત્ર ઇ.

વરદાન આપવા કૃપા કરશે; અને દિવ્ય કમળ કિંકરજ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશે. (૬)

હનુમાન્—સમય આવ્યે હું અર્જુનને મળી તે જેમ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. જો તારે દિવ્ય કમળ સ્વપરાક્રમથીજ લેવાં હોય તો જટાસુર કે જેને તેં હણ્યો છે તેનો જાતા ઘટાસુર વનદેવતાઓની શીખવાણીથી કમળવનમા જવાનો માર્ગ બંધ કરી બેસી-રહ્યા છે તેનો ખાશ કરી ઉત્તરમાં આવજો વળી કુબેરના અનુચરોનો પરાભવ કરી કમળ લેઈ જશે કિંતુ જાતા ! તને ગમે તે કષ્ટ કરે તથાપિ વનદેવતાઓ જે સ્તીજાતિ મનાય છે તેમનો તું નાશ કરીશ નહિ (૭)

ભીમ—(નમન કરી) હું આપના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરીશ.

હનુમાન્—(ભીમને વનદેવતાઓએ પૂરી દીધેલો માર્ગ બતાવી) વત્સ ! એ માર્ગે ચઢ જવાશે. (એટલું કહી હનુમાન્ અંતર્ધાન થઈ ગયો.) (૮)

(૬) સ્વેચ્છિત—અર્જુને પોતે ઇચ્છેલું. ‘ કમળ હુંજ આબી આપું ’ એમ જે હનુમાને કહ્યું, તે વિષે ભીમ કહે છે: દિવ્યકમળ ઈ. કિંકર—સેવક—ભીમ, અર્થાત્ તેમ થાય તોજ સ્વપરાક્રમથી મારી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરી એમ કહેવાય.

(૭) ઉત્તરમાં આવજો વળી—અર્થાત્ અહીંથી પાછો વળી દક્ષિણ તરફ જ, એટલે વનદેવતાઓએ બંધ કરેલો માર્ગ આવશે. અને તે માર્ગે જટાસુરને મારવાથી પ્રુદ્ધો થશે એટલે પાછો ઉત્તર તરફ વળજો. વનદેવતાઓને ન મારવાનું કારણ કહે છે: સ્ત્રી જાતિ ઇ. ૦.

(૮) હનુમાનનું દેવપણું વર્ણવે છે: અંતર્ધાન ઇ. ૦. અંતર્ધાન મૃત્યુની ક્ષિતિ દેવ વિના જીવજોમા હોતી નથી, માટે અહીં અંતર્ધાન થતું એ હનુમાનના દેવપણાનું ઉપત્તસક છે.

ભીમ—(સુઆશ્ચર્ય) અહાહાં ! મારા જેવો આ બ્રહ્મામાં કો-
ણ ભાગ્યશાળી છે ! (રૂંધી ગયેલો માર્ગ જોઈ) હા હીક; મારે આજ
સ્થળે માર્ગ પાડી જવાનું છે. (ઝોમ નિચાગ કરી જુદાદિને તોડીકોડી જવા
જેટલો માર્ગ કતો કતો ચાલ્યો જાય છે) (ય)

અનુર્થાંકનમાત્ર.

(ય) હર્ષ નામે સચારીભાવ વર્ણ છે અહાહા ! ૬૦

અંક ૫ મો.

(ચિતાતુર પાચાતી, યુધિષ્ઠિર નકુન, મહદેવ, સ્મરવર્દક અને રસ
તિકા પ્રવેશ કરે છે)

યુધિષ્ઠિર—મિયા ! આજ તુ કેમ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયેલા
જેરી દેખાઈ છે ? શુ તને માતપિતાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું છે ? કે
માતા કેતી સાબરી આવ્યા છે ? અથવા પૂર્વસુખનો સ્મૃતિએ તને ચિ
તાવ્રત કરી છે ? મિયા ! કે' કે', કોઈ દિવસ નહિ, અને આજ આટલી
બધી શોકપીડિત કેમ જાણાય છે ? (અ)

પાંચાલી—(મદનરે) ના ના એવું તો કંઈ નથી પણ—
(એવે ગમરાયને વેશે ધૌમ્યનોગશ પ્રવેશ કરે છે)

ધૌમ્ય—અહો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ! સાવધ સાવધ ! ! અવશ્ય
યુદ્ધપ્રસંગ નિકટ આવે એવું શાકુનસામ્રાજ્યપરથી મિહ યાય છે જો
જો —(આ)

સંલોક.

ઊડે કોગર મારા ગજ ધાત્રી, હલકાત શા પાન જો,

(અ) પ્ર ૧ લો—અગ—પાડવોનો આશ્રમ બીમ કયા મો છે
એ વાતની પાડવોને ખબર નથી તથા ટ્રાપદોને બીમે તે વાત છાની
રખવાની કહી છે, તેમ છતાં આ વાત અકાશમાં નિર્દયુષ્યધિશર્ણુવાનો
દોષથી નાટકમાં વર્ણવવાના બિ ન બિ ન દુનિત ગોપ કર્મમાં પરિણમ
પામવા જોઈએ, માટે અહીં યુધિષ્ઠિર પાડવોને બીમના સાદમની જાણ
કરી તેમને બીમ પામે પોમનવાનો રમગવડે યુધિષ્ઠિર ઈ

(આ) નિદુ—પામે શાકુન સામ્રાજ્ય—પછી આગિના જોલવા વગેરે
થી બલિયની મૂચના કરનાર નામ પડીને સમૂતમાં રાકુનિ કહે છે,
શકુનના મળધવાનું સામ્રાજ્ય માટે ને શાકુનસામ્રાજ્ય કહેવાય છે

સાં વળે પડતાં તુંટી નભચકી, સૂર્યાસ્ત પ્રખ્યાત જ્ને,
કાળી રાત્રિથી અધકાર વધિયો, વાંકી સહુ પાત જ્ને !
આહા પૃથ્વી ચલાયમાન થઇ શી ! ગાઢો લહો ઘાત જ્ને ! ! ૧

લોભશ—વત્સ ! ધૌમ્યાર્ય સત્ય કહે છે. પર્ય પર્ય—

શ્લોક.

દિશાઓ થઇ રકન વર્ણુ સઘળો, પક્ષી પર્યુ સાં રૂએ !
ઉલૂકો ગોંધ શા ભયંકર રવે, પોકારો ભારી મુએ !
અંધારં પસર્યે ન કોઇ દિસતુ, સર્વેશ ખોડું ખૂએ !
યાઓ સાવધ જાગતા રહી સદા, શત્રુ નિવારો કુએ. ૨

૧ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીડિત મુદ્ધ પ્રસંગ પાસે આવ્યો છે એમ સૂચવનારા અપશુકન વર્ણુ છે જોડે ઈં કોરણુ—તોફાની પરનથી દિશાઓમાં ઉડે ઉડતી ધૂળ ઉલૂકા—બગતુ આકાશમાથી બગતા પદાર્થો પૃથ્વીપર પડવા તેને ‘ઉલૂકાપાત’ કહે છે. વજ્ર ઇં—કદવું હથિયાર વજ્ર કહેવાય છે આકાશમાથી ને વજ્ર પડે છે એમ વર્ણુ છે તે વીજળીના પડવાને ઉદ્દેશીને લખ્યુ હોય એમ સમજાય છે. સરકૂત મ થોમા ‘ગર્જનાના મોટા કડકા સાથે વજ્રપાત થાય છે’ એમ વર્ણુ હોય છે, તે ઉપરથી પણ એ વિદ્યુત્પાતનું વર્ણુ હોય એમજ સમજાય છે સૂર્યાસ્ત ઇં—દિવસ છતાં ‘સૂર્યનો અસ્ત પ્રખ્યાત છે—પ્રસિદ્ધ છે તેને જો અંધકાર—(આકાશ ધૂળથી ‘છનાઈભરેલું હોવાને લીધે) વાકી ઇં—માટે સર્વે વાત વાકી છે એમ જ્ને—સમજ અર્થાત્ એ બયની સૂચના છે આહા ઇં—અર્થાત્ આ હમણા બૂઝું પાડું કેવો થયો ! જો સર્વ અપશુકનથી શું થયે તે કહે છે ગાઢો ઇં. ગાઢો—અર્થાત્ ભારે મોટો ઘાત—(મમામમા પ્રાણીઓનો)

૨ પર્ય પર્ય—જે જે શ્લોક—શાર્દૂલવિકીડિત લોભશ ખીજત વધારે ઉત્પાત દેખાડે છે દિશાઓ ઇં. રકતવર્ણુ—રાતી. શા રૂએ—કેવા બયાનક રવરે રૂએ છે ! ઉલૂકા ઇં—ઉલૂકા (ધૂડ) અને ગીધ શા (કેવા

પ્રુથિઠિર—(ગહર્ષિએ કહેલા ઉત્પાત થતા આગ તેમ જોઈ)
 અહો જાંધવો ! આપણને અવશ્ય કોઈ પરાભવ પમાડવા આવ્યો છે
 માટે યુદ્ધમાં દુર્મદવાળા સર્વે જાણે શસ્ત્રાસ્ત્ર સહ સાવધ રહેવું જોઈએ.
 પછે જોઈએ જોઈએ કે આપણા સન્નુખ આવનાર કોણ છે ? (એટલું
 જોલી અમ્મણશત્રુ આગ તેમ જાળીને જોવા લાગ્યા અને તેને ત્યાં ન જોવાથી
 ગાભરા જોવા પડી ગયા તેને જોઈ) (૬)

નકુલ—મહાવીર ધર્માત્મા ! આવા ભયને સમયે તો આપને
 જોવાએ અગો સર્વને નિભયતા રાખવાનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ.
 જોમકે:—(૬)

શ્લોક.

સુરશા સૂર લાયક જે રાત તો,
 નવ તે સુખદાયક છે ગન તો;
 નર એકજ નાયકહિમ્મત તો,
 સખકારી મવાયક છે ગન તો.

યુધિષ્ઠિર—(સાવધ થઈ) બ્રાતા ! હું આ ઉત્પાતથી ગભરાયો છું એમ તમારે માનવાનું કંઈ પણ કારણ નથી, કિંતુ આપાર આપારૂપ ભીમને હું આટલામા જોઈ શકતો નથી એ- માટે મારા ગભરાટનું કારણ છે (૪)

સહદેવ—હા બ્રાતા ! મહાત્મા ભીમ ઘણા કાળથી જોઈમાંજ આવ્યા નથી. (નિ શ્વાસ નાખી) અરે પ્રભુ ! એ ક્યા ગયા હશે ? આવે સમયે કેમ અહીં જણાતા નથી ?

યુધિષ્ઠિર—મિયા પાંચાલી ! ભીમ કંઈ ગયા છે એ વિષે તારા કંઈ જાણવામા છે ? તે ક્યા છે ? તે શું કહે છે ? અથવા એ કોણ સાહસ કર્મનો આરભ તો નથી કરી બેઠો ! ! મિયા ! એ વિષે તારા કંઈ જાણવામા હોય તો તું મને મત્વર કે' મત્વર કે' હું જાણુ છું કે એને સાહસ કર્મ ઘણું પ્રિય છે, એ એનો નાદ એને આંગે માઠો સમય પણ નથી જોવા દેતો, નથી જોવા રજો ! ! (૫)

ચર (ચરવીર) શત (મો) હોય, પણ તે જો ગત (ગમેલા—હિમ્મત-રક્તિ થઈને યુદ્ધમાંથી બાગી ગયેલા) હોય તો તે સુખ વાચક નથી પણ જો હિમ્મત હોય તો એજ નર તે મરેનો નાચક (દોગાર—અમેર) થનાને વાચક છે અને સુખકારી પણ છે એવું ગત (ગમેલા પ્રશ્નો—પૂર્વના શાસ્ત્રકર્તાઓ) વાચક છે ' સુખકારી ' નમ્હે ' વાચક ' નું વિશેષણ ગણીને પણ અન્ય યદ્ય શકે, પણ પૂર્વાર્થના ' સુખતાપ ' નો અન્યથા ' ચર ' સાથે કરેલો છે તે જોતા અહીં પણ ' સુખકારી ' નો અન્યથા નર સાથે કવો યોગ્ય બાસે છે

(૩) આ નાટકમા નાચકરૂપે વર્ણાયેલા ભીમનો બીજા પાત્રો પ્રતા ઉત્કર્ષ વર્ણ છે કિન્તુ ઈ " આધારૂપ " શબ્દમા ભીમનો મરે પાટવોથી અધિક બળવાનપણના અર્થનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન પાર છે

(૫) સત્વર કે', નત્વર કે', દલ દિ વાગ્યોની દિશ્નિ યુધિષ્ઠિર.

પાંચાલી—(સજેદ) આર્યપુત્ર ! અપરાધ ક્ષમા કરશે હું
 વૃકોદર માથે સરિતાતટે વિહાર કરતી હતી એવામા વાયુથી આ કમળ
 (બતાવી) ક્યાયકી ઉડી આવ્યું અને તેવા ઘણા કમળ લાવવા મેં તે-
 મને વિનવ્યા. તેપરથી તેઓ તે કમળ લેવા ઇરાદા દિશા ભણી
 ગયા છે (ક)

યુધિષ્ઠિર—(અલત નિશ્વાસ નાખી) બ્રાતા નકુલ ! અહો
 સહદેવ ! તમે જન જન ! ! ઉતાવળે જઈ વત્સ ઘટોત્કચને તેના અ-
 નુચર રાક્ષસો સહિત અહીં સત્વર બોલાવરી લાવો. આપણે અવશ્ય
 ત્યા જવું જોઈએ. આના યુદ્ધાર ભનોજ આ પરિણામ આપણા અ-
 નુભવમાં ભય કર રૂપ ધારી દેખાય છે. (ઉતાવળે દોડતા નકુલ સહદેવ
 ઘટોત્કચને તેડવા જાય છે) (ક)

ધૌમ્ય—તમા પાચાલી ! શાંત થા, શાંત થા, આમા તારો દાય
 નથી જ્યારે દૈત્ય મનિકૂળ હોય છે ત્યારે અનુકૂળ અથવા સર્વ કાર્યને પ્ર-
 તિકૂળતાજ આપી કરાવે છે

યુધિષ્ઠિર—(નિશ્વાસપૂર્વક) મભુ ! સત્ય છે નીકર અર્જુન
 જેનો નર અવાધિ આવી રહ્યો છે સતા અમને આવી ન મળે અમ

ગમનટની બનજ છે કરિએ અહીં એકાએક પાડવાનો ગભરાટ વર્ણો છે
 માટે એ વર્ણન આરભદીવૃત્તિથી થયેલું છે એમ જણાવું

(ક) સન્નિતાતટે— નદીકિનારે વિહાર કરતી હતી—રમનગમત
 કરતી હતી કે આનંદમા ફરતી હતી મનાયકી—કોઈક અગત્યની જગોએથી

(ક) એના ઈન્દ્ર— આપણા અનુભવમા જે આ ભય કર રૂપનાળા
 અપશુકન આવે છે તે એના યુધ્ધના આ-ભનોજ પરિણામ હશે ! !

ક્રમજ અને ૧ અહા ! અર્જુન ! અને તે હોય તો મને સતાપનું સ્વપ્ન
પણ શાનું આવે ! મહર્ષિ ! દૈવની ગહન ગતિ છે । । (એવે નકુલ
સહદેવ, ધટાકચ અને તેના ધણા અનુચર રાક્ષસો પ્રવેશ કરી નૃપાળને
નમન કરી ઉભા રહે છે) (૮)

ધટોત્કચ—(હસ્ત જોડી) તાત ! આજ્ઞાનુસાર વર્તવું આ
સેવક સજ થઈ ઉભેલો છે (૯)

યુધિષ્ઠિર—વત્સ ! તારૂં કલ્યાણ થાવ તુંજ અમારો આ પ્ર-
સંગે આધારભૂત થયેલો છું. તારા પિતા ઇશાન દિશા ભણી દિવ્ય
ક્રમજ લેવા ગયા છે અને ત્યાં યુદ્ધ આરભાયું હોય એમ સંકારણ અનુ-
માન કરી રાકાય છે, માટે તું પાચાલીને વહન કરચ અને બીજા દાન-
વો અમને તથા સર્વ બ્રાહ્મણોને વહન કરી ત્યાં સત્વર લઇ જાય એવી
સર્વેને આજ્ઞા કરચ (૧)

ધટોત્કચ—(નમન કરી) જેવી પિતાશ્રીની આજ્ઞા (એટલું
જોક્ષી પાચાલીને પોતે રકથ પર બેસાડે છે અને બીજા તેના રાક્ષસ અનુચરો
એકેકને ખભે બેસાડી આકાશપથે ચાલવા માડે છે) (૧)

(૮) અવધિ—મર્યાદા અર્જુન સ્વર્ગનોકમા ગયો હતો, તેણે આવ-
વાનો જે વાયદો કર્યો હતો તે પણ પૂરો થયો છે, એમ છતાં તે પણ આવ્યો
નથી, તેથી દૈવ પ્રતિકૂળ હોય એમજ બાંસે છે અર્જુનનું સ્મરણ થવાનું
કારણ કહે છે અહા ઇં (૮) આજ્ઞાનુસાર—આજ્ઞા પ્રમાણે

(૧) આધારભૂત—આધાર આપનારો સંકારણ અપશુકનરૂપી
કારણ સહિત ' અનુમાન સંકારણ છે માટે તે સત્તજ હોવું જોઈએ, અને
તેથી નિશ્ચય યુદ્ધ ચાલ છે, એમ જાણી તારે ઉપેક્ષા કરવાનો આ સમય
નથી, ' એમ કહેવાની મતનય છે વહન કરચ—જીયકીને ત્યાં લેઈ જા.
(૧) રકથપર—ખજાપર.

(સૌગધિક વનના માર્ગ વચ્ચે પર્વત જેવડું રૂપ ધરી બેઠેલો ઘટાસુર અને ભીમ પ્રવેશ કરે છે.)

ઘટાસુર—(ભીમને આવતો જોઈ) અવ્વધ અવ્વધ મહિષ અવ્વધ. ત્રિવ્યામ મહિષ બલિ પેષ્ણધ આનંદિત હુવ્વધ તદ્વત્ મયા મોદ બવતી હુવધ મયા ન ઉચ્ચરધ. (એવે ભીમ કને આવી પહોંચે છે.) (ઓ)

ભીમ—(બંધ કરેલો માર્ગ જોઈ) પડેલા ધમારા પરથી જાણાય છે કે માર્ગ તો આજ હોવો જોઈએ, અને જો એજ પથ છે એમ નિર્ણય થાય તો પછે તેને કે ધનાર ઘટાસુરજી માનવાને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ નથી (વિચાર કરી) મારે ઘટાસુરે કે પટાસુરે રસ્તો રોક્યો છે એમ માનવાની શી આવશ્યકતા છે ? જેમ નાકાપરનાં વૃદ્ધોનું છેદન-ભેદન કરી માર્ગ કરી લીધો તેમજ આ પર્વતને પણ ત્રોડીતાડી પથ પાડી લેવો એજ ઠીક છે. (એમ વિચાર કરી હાથમા ગદા લઈ આડ રૂપ ઊભેલા ઘટાસુરને અતિ બળવડે પ્રહાર કરે છે.) (ઓ)

પ્ર ર જો—(સ્થલ) કમળવાણી તલાવડીનો માર્ગ. સૌગધિક વન—જે વનમાં કમળવાણી તલાવડી છે તે વન. ઘટાસુર—ઘટાસુરનો બાધ.

(ઓ) પાછળ ઘટાસુરની જેવી અગુદ્ધ મંરૂતમિશ્ર પ્રાપ્ત ભાયા વર્ણી છે, તેવીજ આ ઘટાસુરની પણ ભાયા છે અવ્વધ ઈ—આવ્ય આવ્ય મહિષ (ભીમને હષ્ટપુષ્ટ દેખી તેને મહિષ—પાડો કલો છે) આવ્ય. દેવી મહિષનું બલિ (બળિદાન) પેણે છે અને તે આનંદિત થાય છે તદ્વત્ (તે પ્રમાણે) મને મોદ (હર્ષ) થાય છે. હવે હું નહિ ઉચ્ચાર (બોલું)

(ઓ) ધમારાપરથી—જમીનપર પડેલા જવા આવવાના ધમારા પરથી ઘટાસુર પર્વત જેવો થઈ પડેલો છે તેને પર્વતરૂપ માનીને ભીમ દેહેલે આ પર્વતને ઈ.

ઘટાસુર—(બામે કરેલો પ્રહાર મર્મસ્થાનમાં વાગવાથી)
વનદેવ્યા વનદેવ્યા મયા પ્રાણુ ગતવા ગતવા. અસ મહાર મયા કદાચિત્
ન લગ્નઘં ! રક્ષસી રક્ષસી. (શસ્ત્રા સ્વરાજી બન્ને વનદેવતાઓ દોડી આ-
વેછે.) (ક)

વનદેવતા—વત્સ ઘટાસુર ! હવડાં એ દુષ્ટ મહિષને મર્દન ક-
ર્યો એમ તુ જાણ્ય. કેમ રે મૂઠ ! અમારા ઉપવન જેવા વનને વેરાન
કરી તેના રક્ષકોને મારનાર તું જ કે ? (લ)

ભીમ—(સકોપ) કોણ શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જેલી સ્ત્રીઓ ! અને તે
વૃકોદરનો તિરસ્કાર કરનારીઓ ! ! અરે વનમાતાઓ ! શ્રવણ કરો
શ્રવણ કરો :—

શ્લોક.

ચંડને યોજિયો, મુંડને રોજિયો,
નિશિરા ત્રોડિયો શો કરી કોજિયો !
ના'ય તે દાનવો દવિ ! આ માનવો,
રૂદ્ર છે આ નવો નાશ આ માનવો.

૪

(ક) વનદેવ્યા ઇ—વનદેવિ વનદેવિ ! મારો પ્રાણુ જામ છે જામ
છે ! (અસ—અપ—આ) આવો પ્રહાર મને કદાચિત્ (કોઈ વાર પણ)
નથી નાખ્યો રક્ષણ કર, રક્ષણ કર.

(લ) મહિષને—પાડને (પાડા જેવા ભીમને). ઉપવન જેવા—
માગ જેવા.

૪ શ્લોક—સચ્ચિદાનંદી ચંડને ઇ—દેવીએ ચંડનામના દૈત્યને યોજી-
નાખ્યો—મારીનાખ્યો છે અને મુંડ નામના દૈત્યને પણ રોજી નાખ્યો છે
(રણુમુખિમાં) તેમજ ત્રિશિરા(ત્રણ માથાવાળા દૈત્ય)નો પણ શો

સુ તમારી ઇચ્છા મને સૌગંધિક વન પ્રત્યે જતાં રોકવાની છે ?
અથવા આ મૂઠ ઘટાસુરને ઘટાસુરનું પૈર લેવું છે ? (શ્વાસોચ્છવાસે) હવે
ત્યારે આ માફ બાણ (કમાનમા ચઢાવનાનો અભિનય કરી) તમારા
ઉભયના અર્થથી પ્રાપ્તિ કરાવશે ! (એમ બોલી બાણ તકાવે છે અને
ઘટાસુર તથા દેવીઓ આમથી તેમ નાસાનાસ કરે છે) (ગ)

વનદેવીઓ.—વત્સ ઘટાસુર ! તુ લંગડાતો ચાલેછે તેપરથી
તૂને ઘણું વાગ્યું હોય એમ લાગેછે ! માટે ચાલ્ય મુઆને મૂકી જતા
નહીએ વળી પછે જોઇ લેવાશે (ઘ)

ઘટાસુર.—સત્ય સત્ય, મહામલિષ્ટ માનવઇ અસઇ. (એમ
માહોમાહે વાતો કરતા ત્રણે જણુ અનોપ થઇ જાયછે) (ઝ)

(કેવો) કોળિઓ કરીને તેને તોડી નાખ્યો છે ! ! હે દેવિ ! (વનદેવિ !)
તે દાનવો (ચંડ વગેરે દૈત્યો) આ (બીમ) ન હોય, ત્યારે તુ કોણ છે ?
તે વિશે કહેછે આ તો માનવો (માણસ જાતનો પુરુષ) છે માણુમ છે
ત્યારે તો ચડાઈ કરતા નિર્બળ હોનાથી તેનો ઝટ નાશ થશે, એમ માનશે
નહિ કેમકે રૂદ્ર ઇન્દ્ર—આ તો નવો રૂદ્ર છે (જંગલનો સહાર કરવાની
શક્તિવાળા અગિયાર રૂદ્ર તો જૂના વખતથી જાણેલા છે, પણ આ તો
પ્રાર્મી રૂદ્ર છે, માટે આને તો નાશ(નાશરૂપ)જ માનવો રૂદ્ર સાથે
અભેદપણે બીમતુ વર્ણન કર્યું છે માટે અભેદતાદૂષ્ટરૂપકાલ કાર.

(ગ) શ્વાસોચ્છવાસ લેઇ—કોઇનો અભિનય કરી ઉભયના ઇન્દ્ર—
વનદેવતાઓનો મને સૌગંધિક વનમા જતા રોકનાનો અર્થ સિદ્ધ થશે અને
ઘટાસુરનો પોતાના બાઈનું પૈર લેનાનો અર્થ પણ સિદ્ધ થશે વક્રોક્તિ.

(ઘ) વનદેવિઓ ઘટાસુર આગળ પોતાના બળતુ અભિમાન રાખ-
વા ઘટાસુરની સારવાર કરવાનું બાહાનું કાઢેછે વત્સ ઘટાસુર ઇન્દ્ર (ઙ)
સત્ય ઇન્દ્ર—સાચુ સાચુ, મહામલિષ્ટ માનવ છે

ભીમ—“ દંશ ન કરતાં કુંડુવાડાથી કાર્ય થયું. ” વડબ્રાતાની આજ્ઞા પણ એવીજ છે કે વનદેવતાઓને હણવી નહિ. નીકર આ યજ્ઞનાશયાણુના નેત્રપથરૂપી મુખમાં હોમાયજ્ઞ બલિદાન શીરીતે બચી જાય. (આમ તેમ જોઈ) આહા આ વનની શોભા કેવી રમણિક લાગે છે !—(ચ)

શ્લોક :

આ અખળે ઉડી આવ્યાં મુવરણ સરખી, કાંતિવાગાં રૂપાળાં,
હંસો કારંડવો શા મધુર રવ કરે, ચક્રવાકો રસાળાં;
જાણે માળાસમી આ રમણિક રચના, લાળિયાં જે ન ભાળ્યાં,
પાંચાલી તું ન પાસે, ધિક વિધિ તુજને, ખાતથી સુંખ ખાળ્યાં ! ૫

(૪) દંશ ધૃ—અર્થાત્ વનદેવતાઓને પ્રહાર ન કરતાં બીલીવરા-
વવા માત્રથીજ કાર્ય થઈ ગયું ! વડબ્રાતાની—હનુમાનજી. યજ્ઞનારાયણના
ધૃ—યજ્ઞનારાયણ અગ્નિરૂપા નેત્રથી વિશ્વને જુએ છે, માટે અગ્નિને
યજ્ઞનારાયણનો નેત્રપથ (માર્ગ) કહેા છે. અગ્નિમાં હોમાયજ્ઞ બલિદાન
દેવોને પોહોએ છે માટે અગ્નિને મુખની ઉપમા પણ ધરે છે ભીમનાં બાણ
અગ્નિ જેવાં છે માટે બાણને યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથરૂપી મુખનું રૂપ
આપીને વર્ણવે છે. અર્થાત્ મારા બાણનાં લક્ષ્ય થયેલાં વનદેવતા વગેરે,
બસી જવાં એ કહણ છે. અહીં આજ્ઞને મુખનું, મુખને અગ્નિનું અને
અગ્નિને યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથનું રૂપ આપ્યું છે માટે રૂપિતરૂપકા-
લંકાર.

૫ શ્લોક—અખરા. અખળે—કમળો કારંડવો—એક જાતનાં જળ-
ચર પક્ષી. શા-કેવા ! રવ—રાખ્દ. ચક્રવાકો ધૃ—રસાળાં (મુંદર) ચક્રવા-
કો પણ શા મધુર રવ કરે છે ! એમ હંસ અને કારંડવની સમાનતામાં
ચક્રવાકને માખીને અનુચ્છ કરવો. જાણે ધૃ—દંસાદિક શ્વેતવર્ણનાં પક્ષીઓ
જેવાં છે તેથી જાણે એક માળા (હાર) બની હોય એવી આ રમણિક

(સહૃદ) અરે હવે તો આવતી સુગંધી પરથી સિંધ થાય છે કે
સૌગંધિક વનની અતિ નિકટજ હું આવી પોહોત્યો છું અહાહા ! મુ
રમણિક અને મનોહર સ્થળ છે —

શ્લોક.

મધુર મધુર બોલે, કોકિલા ફૂંડ ફૂંડ,
પ્રતિધ્વનિ રવ કેવેલ, રે ! કરે છું હું છું હું,
સુરસ સરલ મેના, શુકનુ હાસ્ય કર્તી,
પ્રણત પ્રણયકોપે દષ્ટિ શી નીચી ધર્મી !

રચના થઈ રહી છે જે પક્ષી ભૂમિપર કદી પણ બાળ્યા નથી, તે પક્ષી
અહીં બાળવામાં આવે છે ! (વર્તમાનાયે જૂત) પક્ષીઓની પકિતની
માળા રૂપે સંભાવના કરોછે માટે ઉત્પ્રેક્ષાપ્રકાર. આ આનંદ અનુભવ
વાના સમયમાં પોતાની વાહાલી દ્રૌપદી હાજર હોત તો તેને ખુશી યતી
દેખી અધિક આનંદ થાત પણ તે નથી તેનો શોક કરે છે પાચાલી ઈં

૬ શ્લોક—માલિની કોકિલા—કોયલ પ્રતિધ્વનિ—સામે આવ્યા—

પડ્યા કોયલાના ' ફૂંડ ' અવાજના પડધામાંથી એવો ઉચ્ચાર નીકળે છે કે
' હું હું છું હું ! જાણે પડધા એમ કહીતો હોય કે ' તારો અવાજ સાંભ
ળનારો હું છું સુરસ ધન—સારા (શૃંગારાદિ રસવાળી અને સરલ (સી
ધા રવભાવવાળી) મેના શુકનુ (પોપટનુ) હાસ્ય કરતી (કરેછે) તથા પ્રણય
કો (પ્રેમની રીસથી) પ્રણત (નમેલી) થઈને પોતની દૃષ્ટિને શી નીચી
ધરતી (ધરેછે) ! —મેના જાણે પોપટને હસતી હોય અને પક્ષી તેની
સાથે રીસાળને ખીચુ જોતી હોય, તેવી દેખાય છે ! ! અહીં ભીમના મનપર
આ વનની સુગંધી કોયલના શબ્દ પોપટ અને મેના વગેરે પક્ષીઓના
દેખાન એ આદિશૃંગારના ઉદ્દીપને ની અસર થયેલી વર્ણવી છે અને
' પાચાલી પાસે નથી ' એમ પણ વર્ણવ્યું છે માટે વિગતબદ્ધ શૃંગાર વર્ણ
ના છે આવી રીતે શૃંગારના ભાવ વર્ણવે કવિએ બતાવી આપ્યું છે કે

(કાન દઈ) વાહ ! ઘણા જાણુ વાતો કરતા હોય એમ સંભળાય છે. ત્યારે તો આદ્ય હું તેમને જઈ મળી કુબેરની કમળવાળી તક્ષાવડી ક્યાં છે તે પૂછી નક્કી કરું. (એટલું બોલી આદ્યો ગયો.)

(તક્ષાવડીની પાછળ બેઠેલા અસંખ્યાત યક્ષેશ્વરના અનુચરો અને પાછળથી સ્વેચ્છિત કમળો જોઈ ખુશી થતો બીમ પ્રવેશ કરે છે). (છ)

ઈંદ્રદ્યુમ્ન—અહો મણિગ્રીવ ! પેલા જટાસુરના બ્રાતા ઘટાસુરને કોઇ ઉન્મત્ત માનવે એવો માર્યો છે કે ઊડી પણ શકતો નથી. (જ)

કિન્નરેશ્વર—અહ્યા મણિગ્રીવ ! આપણા વનનું રક્ષણ કરનારી વનદેવી તારી સાથે જે વાતચીત કરતી હતી તે આજ વાત હતી કે ? (ઘ)

નીલધોત—હા હા, એ નહિ ત્યારે બીજું શું ? એ તો પે-

બીમનું મન રૌદ્રના સ્થાપિભાવ કોધથી તપી ગયેલું નથી, પણ પીરના સ્થાપિભાવ ઉત્સાહથી સ્વચ્છ અને બળવાન છે. અર્થાત્ બીમના કોધનું પાછળ થયેલું વર્ણન જોઈને દાઢ એમ ધારે કે અહીં કવિએ રૌદ્રરસ વર્ણવ્યો છે, તો તેની તે બૂલ આપી દૂર યામ છે દ્રૌપદીને અર્થે કમળ લાવી આપીને તેને ખુશ કરના રૂપ બીમનો ઉત્સાહ હજી મદ નથી પડ્યો, એવી વ્યંજના પણ દ્રૌપદીનું સ્મરણ કરાવીને કવિએ ઉત્પન્ન કરી છે.

(છ) પ્રવેશ ૩ જો—કમળવાળી તક્ષાવડીનો દેખાવ. અસંખ્યાત, સંખ્યા વગરના—ઘણા. યક્ષેશ્વર—કુબેર. અનુચરો—સેવકોઃ સ્વેચ્છિત—ચોતે ઇચ્છેલાં.

(જ) ઈંદ્રદ્યુમ્ન—કુબેરના એક અનુચરનું નામ. મણિગ્રીવ—કુબેરના એક અનુચરનું નામ. (ઘ) કિન્નરેશ્વર—કુબેરના એક કિન્નર ભાનિના અનુચરનું નામ.

હી આપણા અધ્યક્ષ પાસે ગઈ અને કહ્યું કે યદેશ્વરના વિહાર સ્થાનમાંથી કમળ લેવા એક વિદ્વાન અને દીર્ઘકાય પુરુષ આવે છે જે મારાથી સર્વ પ્રકારનું યત્ન કરવા સતા રોકાયો નહિ અને મારા ઘટાસુરને પણ મરણતોલ માર માયા, માટે માર રક્ષણ કરે અને તેમ તમાર સાથે (જ)

કિન્નરેશ્વર—ત્યારે આપણા અધ્યક્ષે તેનું શું કહ્યું ?

વિદ્યુન્માલિ—અરે એ શું જાણે છે ? લેને હું જ કહું અધ્યક્ષે તેને કહ્યું કે તું તાર સભાજીને અમારી ચિંતા તારે કરવી નહિ, માત્ર ગની માટી કાપા જોઈ સિંહને કંઈ શોચવાનું કારણ છે ? કિંતુ શૃંગાલને તો શોચ શાય ખરો (ટ)

સર્વે—વાહવા ! વાહ ! શો સરસ ઉત્તર આપ્યો છે !

કોકિલદેશ્વર—યશુ હવે એટલું આ પ્રબંધની માળાઓ પૂરી કરો, નીકર હવડા યદેશ્વર માટે ખામુખા આવી કામુકા કેશો કે લાવો

(જ) નીચેના—કુબેરના એક અનુચરનું નામ વિહારસ્થાનમાંથી—વિહાર કરવાના સ્થાન રૂપ તનાનડીમાંથી તેમ—તેની જ રીતે જેવી રીતે તમારે મારે એ વિકાસ અને દીર્ઘમય પુરુષથી રક્ષણ કરવું ધટે છે તેમ તમારી તનાનડી તમારે માગવધી પણ ધટે છે અર્થાત્ એ તમને પણ ભય ઉત્પન્ન કરે એવો બળવાન છે એ દ્વનનિ.

(ટ) વિદ્યુન્માની—એક યક્ષ (કુબેરનો અનુચર) માત્ર ગની ઇ—અર્થાત્ અમે સિંહ જેવા રાજાના હિરે માટે અમને તે દીર્ઘમય પુરુષનો ભય નથી પણ તારા જેવી (વનદેવતા જેવી) બીહીકણ શિશુને સંભાળવાનું છે માત્ર મ—હાથી શૃંગાન—શિશુને

કિનારા મણિના કરામતી કર્યા, શોભા ન આવી લહી ! !
આ શુ પર્વત મૌઢ ઝૂમી ઝડુમી, દેહાંત વિચારતા !
વાયુ સ્વચ્છ કરે ન કદંબ દિસે, શો લોભ તે ધારતા. ૮

અરે આ પર્વતની સપાટી પર રહેલી અદ્ભુત દેખાવવાળી પદ્મિ-
નીને જોઈ કિયો માનવ મોહ ન પામે ! આખા સુગંધીવને વિંટલાયલી
હસ, કાર ડવ, ચક્રવાકાદિએ સેવેલી અને જલપ્રિય, પક્ષીઓએ ચીત
કરી કમલની રજ જેમા નાખેલી એવી તલાવડીના ઉપભોગ /
કુણેર અથવા નરેશ્વર ભીમ વિના બીજે કોણ કરે ? (એવે
સંખ્યાત રક્ષકોને જોઈ) હા ડીક; અહીં યુદ્ધમસ ગ
માટે હું મથમ જલપાન કરી લઉં (તલાવડીમા ઊતરી)
આહાહા ! શુ જળ છે !—(૩)

શ્લોક.

શીતળ નિર્મળ હૃદયકું, કેવુ સ્વાદિષ્ઠ ઇષ્ટ જળ
ધન્ય તું ધન્ય ધનેશ્વર, ઇંદ્રાદિકે નવ તુંજયકી

૮ શ્લોક—શાદૂલવિહીડિત, કલ-અવ્યકત અને મધુર
મતવાળા શોભા ઇ—આવી શોભા મે કાઠ જગોએ
ઇ—શુ આ પર્વતો પોતેજ તલાવડીથી ખુશ થઇ ઝૂ
ઇછે છે ! ! વાયુ ઇ—વાયુ આ સ્થળને અથવા
સ્વચ્છ કરે છે, તથા તેગા કાઠવ દેખાતો નથી, માટે એ
લોભ ધારતા હશે ! અર્થાત્ જાણે કાઠ લાભ થવાની
પૂરંક સ્વચ્છતા રાખી હોય તેમ વાયુ આ સ્થળને સ્વ

(૩) નરેશ્વર—મહુખ્યનો ઇશ્વર—નરપતિ. ૯
ના શુષ્ક વર્ણ છે શીતળ ઇ—ઈષ્ટ—વાહન—પ્રીત

(આ પ્રકારે અનેક સુખના અગ્નિનયદગંક વદ્યપ્રશમા કરી તેનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રત્ના પછે પદ્મ મદન કરવાની ઇચ્છાવાળો તે થયો, તે સમયે તેને કુબેરના અનુચરો આ પ્રમાણે તિરસ્કારપૂર્વક વચનો કહી અટકાવવા દોડી આવ્યા.) (૮)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, બોલે) , અરે મૂઢ યક્ષો ! તથા ક્રોધવશા નામક દાનવો ! અને કિન્નરો ! તમે આનુગામ્ય નનર રાખ્યા વગરન કામ કરનારા છો કે કેમ ? તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિનીનું રક્ષણ કરવું. તે ભૂતી નથી કે'વાતા નિરુદ્ધોગીના ભયજી રૂપ શું કહ્યાં જાય છે ? કે કંઈ બીજાએ ચરત રાખી છે ? (૯)

અનુચરો—(યંગતી માળાઓ બાધી નનર દોડાથી) અધ્યક્ષ ! અહીં બીજું શું આચરના જોગ કાર્ય અમે ન આચર્યું કે કહ્યાં

* (૮) અનેક સુખના ઇન્—જાળની પ્રગંસા એવી રીતે કરી કે જ્યાં અનેક પ્રકારના સુખના અગ્નિનય લેવામા આવે. પદ્મ—ક્રમજ. તે સમયે ઇન્—(હવે પછી પદ્મિનીયક્ષા' યક્ષ અને તેના દાસ નીચેના પદ્મિની-રક્ષક અનુચરોનો સવાદ વર્ણવશે. એ સંવાદની અંતે બીજા ક્રમજ લેવાની ઇચ્છાવાળો થયો તથા અનુચરો તેને અટકાવવા દોડ્યા, એમ મર્જાપ થયેલો).

(૯) પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—તમાવડીનું રક્ષણ કરનારા થયેલો નામક ક્રોધવશા—એ નામના કુબેરના મેવક તમાવડીના રક્ષક દાનવો. કે'વાતા ઇન્—જેને કંઈ કામકાજ ન હોય તે દૂધાં ગૃથે, એમ લોકો કહે છે અર્થાત્ દૂધાં ગૃથવાં એ નિરુદ્ધોગીનો ધંધો દોડાધાં તેવા લોકોનું જૂથજ છે. એમ જનાં અર્થ લેતાં દૂધાં ગૃથવાં એ પણ એક ઉદ્યોગજ છે અને ઉપ-યોગી છે, માટે દૂધા ગૃથનારને નિરુદ્ધોગી નામ આપવું અટિવ નથી. તેથી યક્ષાધ્યક્ષ કહે છે કે, કહેવાનો નિરુદ્ધોગીના ભયજી રૂપ ઇન્.

કિનારા મણિના કરામતી કર્યા, શોભા ન આવી લહી ! !

આ શુ પર્વત મૌઠ ઝૂમી ઝૂમી, દેહાત વિચારતા !

વાયુ સ્વચ્છ કરે ન કર્દમ દિસે, શો લોભ તે ધારતા. ૮

અરે આ પર્વતની સપાટી પર રહેલી અદ્ભુત દેખાવવાળી પદ્મિ-
નીને જોઈ કિયા માનવ મોહ ન પામે ! આખા સુગંધીવને વિંટલાયલી
હસ, કાર ડવ, ચક્રવાકાદિએ સેવેલી અને જલમિય, પક્ષીઓએ ફીડા
કરી કમલની રજ જેમા નાખેલી એવી તલાવડીના ઉપભોગ ચક્ષેશ્વર
કુળેર અથવા નરેશ્વર ભીમ વિના બીજે કોણ કરે ? (એવે જોડેલા આ
સંખ્યાત રક્ષકોને જોઈ) હા હીક; અહીં યુદ્ધમસગ અવશ્ય આવશે
માટે હુ પ્રથમ જલપાન કરી લઉં (તલાવડીમા ઊતરી પાણી પીએ છે)
આહાહા ! શુ જળ છે !:—(૬)

શ્લોક.

શીતળ નિર્મળ હનકું, કેવુ સ્વાદિષ્ટ ઇંટ જળ આ છે; •

ધન્ય તુ ધન્ય ધનેશ્વર, ઇંદ્રાદિક નવ તુ જથકી સુખિયા છે ! ૯

૮ શ્લોક—શાદૂલવિક્રીડિત કલ-અવ્યક્ત અને મધુર કરામતી—કરા-
મતનાળા શોભા છં—આની શોભા મે કોઈ જગોએ દીડી નથી ! દેહાત
છં—શુ આ પર્વતો પોતેજ તલાવડીથી ખુશ થઈ ઝૂમી તેમાં પડી દેહાત
• ઇંટ છે ! ! વાયુ છં—વાયુ આ સ્થળને અથવા તલાવડીમા જળને
સ્વચ્છ કરે છે, તથા તેમા કાદવ દેખાતો નથી, માટે એમ કરવામા વાયુ શો
લોભ ધારતા હશે ! અર્થાત્ જલે કામ લાભ થવાની આરાધી ઉત્સાહ-
પૂર્વક સ્વચ્છતા રાખી દોષ તેમ વાયુ આ સ્થળને સ્વચ્છ કરે છે ! !

(૬) નરેશ્વર—મનુષ્યનો ઇશ્વર—નરપતિ ૯ શ્લોક—ગીતિ જળ-
ના શુભ વર્ણ છે શીતળ છં ઇંટ—વાહાયુ—પ્રીતિકર.

(આ પ્રકારે અનેક સુખના અગ્નિનયદર્શક જલપ્રશંસા કરી તેનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રવા પછે પદ્મ મંદળ કરવાની ઇચ્છાવાળો તે ધર્મો, તે સમયે તેને કુબેરના અનુચરો આ પ્રમાણે તિરસ્કારપૂર્વક વચનો કહી અટકાવવા દોડી આવ્યા.) (૬)

પદ્મિનીવક્ત્રાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, બેઠું) અરે મૂઢ યદ્યો ! તથા ક્રોધવશા નામકે દાનવો ! અને કિન્નરો ! તમે આવનુગાવનુ નજર રાખ્યા વગરનું કામ કરનારા છો કે કેમ ? તમારું અપ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિનીનું રક્ષણ કરવું. તે ભૂલી જઈ કે'વાતા નિરદોષીના બુધ્ધિ ૩૫ શું કલાંજ ગુણો છે ? કે કંઈ બીજાએ સ્વરત રાખો છે ? (૭)

અનુચરો—(યુગાતી માળાઓ બણી નજર દોવાયી) અધ્યક્ષ ! અહીં બીજું શું આચરવા જોગ કાર્ય અમે ન આવશ્યું કે કલાં

* (૬) અનેક સુખના ઇન્દ્રિયની પ્રશંસા એવી રીતે કરી કે જ્યાં અનેક પ્રકારના સુખના અગ્નિનય જોવામાં આવે. પદ્મ—કમળ. તે સમયે ઇન્દ્રિય—(હવે પછી પદ્મિનીવક્ત્રાધ્યક્ષ અને તેના દાસ નીચેના પદ્મિની-રક્ષક અનુચરોનો સંવાદ વર્ણવશે. એ સંવાદની અંતે બીજા કમળ સેવાની ઇચ્છાવાળો ધર્મો તથા અનુચરો તેને અટકાવતા દોડ્યા, એમ સર્વથા યોજવો).

(૭) પદ્મિનીવક્ત્રાધ્યક્ષ—તમાવડીનું રક્ષણ કરનાર યદ્યોનો નામક ક્રોધવશા—એ નામના કુબેરના મેવક તમાવડીના રક્ષક દાનવો. કે'વાતા ઇન્દ્રિય—જોને કાંઈ કામકાજ ન હોય તે પૂલાં ગૂંચે, એમ ભેદે કહેછે અર્થાત્ પૂલાં ગૂંચવાં એ નિરદોષીના ધર્મો દોવાયી તેવા ભેદાનું બુધ્ધિ છે. એમ છતાં અરે જોનાં પૂલાં ગૂંચવાં એ પણ એક ઉદ્યોગજ છે અને ઉપયોગી છે, માટે પૂલા ગૂંચનારને નિરદોષી નામ આપવું પ્રથિત નથી. તેથી વક્ત્રાધ્યક્ષ કહે છે કે, કહેવાનો નિરદોષીના બુધ્ધિ ૩૫ ઈન્દ્રિય.

ગુંથો છો કહી ડપડો દેવા લાગ્યા છો ! આય કામ આપનીજ આજ્ઞાનું છે કે અમે અમારા મનથી કરવા બેઠા છીએ ? પરમેશ્વર માથે રાખી કાંક તો વિચાર કરો ! (ત)

પદ્મિનીયક્ષાદ્યક્ષ—(સકોપ) અરે શો વિચાર કરાવો છો ? જરા ઉચ્ચ જોઈને બોલશો કે એમને એમજ ! જુઓ પેલો મૃગ-ચર્મવાળો સતાં સુવર્ણ બાજુના ધ્વજ દ્વારાજી કરેલો, શસ્ત્રાસ્ર સજ્જેલો, ભયંકર પરાક્રમવાળો, શૂરવીર અને શંકાવિનાનો થઈ તથા તમો સર્વને તૃણતુલ્ય લેખી, પદ્મિનીના જળનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રહ્યો છે; અરે જોટલાધીએ એ ક્યાં નિવૃત્તિ પામેછે ! ! જુઓ જુઓ કમળ તોડવા લાગ્યા ! તમે એને સત્વર પૂછો કે એ અહીં શામાટે આવ્યો છે ? (ધ)

અનુચરો—(બીમને જોઈ તેની કને દોડી જઈ) અહો મહા-બાહુ ! મહાતેજસ્વી ! મહામતિમાન મુનિસમાન વેપવાળા ! અને શસ્ત્રાસ્ર સજ્જેલો ! તમે કોણ છો ? કોણ છો ? અને અહીં શા કાળે આવ્યા છો ? (દ)

બીમ—બીમ નામનો પાંડવ અને ધર્મરાજનો અનુજ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા બદરીવનમાં આવી રહેલો મને માનો. અહીં આવવાનું પ્રયોજન આ પદ્મ લઈ જઈ મિથ્યાને પ્રસન્ન કરવી જોઈતું છે. (ધ)

(ત) મનથી—મનથી કદ્ધીને—અમારી સ્વેચ્છાથીજ. (ધ) બીમને જણાવીને કહેછે: જુઓ ધૃ.

(દ) અનુચરો બીમને જોઈ એકએક તેના તેજમાં દૃશ્યને તેને વિનયપૂર્વક પૂછે છે, એમ જતાવવાને આ જાપણુમાં મહાતેજસ્વી આદિ શબ્દો અનુચરોના મુખથી કદાવ્યા છે.

(ધ) અનુચર—નાનો જાણ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા—(કમળ લેવારૂપ) બદરીવનમાં—એ નામની દિગ્ગામ્યપરની જગામાં.

અનુચરો—અહો નરવર ! આ યક્ષેશ્વરને કીડા કરવાનું અતિ દ્રિય અથળ છે. આમાં માનવ વિહાર કરના અમર્ય નથી, યક્ષો, ગંધર્વો અપ્સરાઓ, સુનિઓ અને દેવતાઓ પણ કુખેરની આસા વિના આ જળનું પાન કરવા કે એમાં કીડા કરવા શક્તિમાન નથી (ન)

ભીમ—અને કંદાપિ કોઇ શક્તિમાનુષ્યચો તો તેનું શું થાય તેય બેજે બેગું કહીજ ઘોને ! (વ)

અનુચરો—(સકોપ) અરે ભક્ષાં માણસ ! એમાં તે કે'વાનું શું છે ? ધનદની અવગણના કરી આમાં વિહાર કરનાર નાશ પામે નાશ ! અહ્યા ! અમારી સાથે વાત કરતો જાય છે અને કપજ તોડતો જાય છે કેમ ? વાહરે વાહ ! ! (જ)

ભીમ—અરે મેં તમને કહ્યુંકની કે હું ધર્મરાજનો ભાઈ ભીમ-સેન છું ! ! શુ તમે તે વૃકોદરને નથી જાણતા કે અહ્યા પેલા કહી જવવા ઈચ્છો છો ? (બ)

અનુચરો—વાહરે અહ્યા ! કે'છે કે હું ધર્મરાજનો પ્રાતા છું અને કુખેરનો અનાદર કરી જાગાતકારે બિસપ્રસૂન લેવા ઇચ્છે છે ! ! (મ)

(ન) નરવર—ઉનમ પુરુષ. તક્ષાવડીની મહત્તા તથા જીમની તેમાં પેસવાની અપોગ્યતા વર્ણુ છે. આ યક્ષેશ્વરને ઇં.

(વ) ભીમનો હ્રદય જ્ઞાન વર્ણુ છે. અને ઇં. (જ) જીમનો અનુચરોએ કરેલો તિરસ્કાર વર્ણુ છે. અરે ઇં.

(બ) અનુચરોએ કરેલો તિરસ્કાર સાંભળી જીમને થયેલો દાપ બાંજિત કરે છે. શું તમે ઇં. (મ) બિસપ્રસૂન—કમળનાં ફલ.

ભીમ—કેમ, ધર્મરાજનો બ્રાતા આ કમળ ન લઇ શકે ?

અનુચરો—અરે ધર્મરાજનો ભાઇ તો શું પણ સાક્ષાત્ પુરંદરનો પુત્ર પણ ધનેશ્વરની આજ્ઞા વિના અમો સતાં આ સ્થળના સાચું જીવાનેય સમર્થ નજ થઇ શકે ! ! (મ)

ભીમ—ખરું ભાઇ ખરું ! તમારું કે'ણું ખરું છે; પરંતુ હું અહીં આટલામાં તમારા કુખેરને જોતો નથી અને કદાપિ જોઈ તથાપિ આ કમળ લેવા તેની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી ! !

અનુચરો—કેમ નથી ઇચ્છતો ? ઇચ્છવું પડશે.

ભીમ—ઇચ્છવું પડશે ત્યારે જોઈ લઇશું. પરંતુ તમે જોટલુંય નથી જાણતા કે રાજાનો કોઇની યાચના કરતા નથી. અને ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ પણ છે કે કોઇની યાચના કરવી નહિ. ત્યારે શું તમે યદી-શ્વરના અનુચર થઇ ક્ષત્રિયનો ધર્મ ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છો છો ? (ય)

અનુચરો—અરે ક્ષત્રીધર્મધારી ! કે' કે', તુજ કે' કે' ક્ષત્રી-જો પારકું લેવાની ઇચ્છાવાળા ક્યારે હોય છે ? (ર)

ભીમ—સત્ય છે, તમારું કે'ણું સત્ય છે; ક્ષત્રીજો એવાજ હોય છે અને હું પણ એવાજ છું. (ઝ)

(મ) પુરંદરનો પુત્ર—ઇંદ્રનો પુત્ર જયંત. (ય) વિરોધ—ખામ—બીજી વર્ણને લાગુ ન પડે એવો. યાચના કરવા રૂપ અશર્ય મારી પાતે કરાવવા ઇચ્છનારા તમે અન્યાયી છો, એમ સૂચવનારું વાક્ય કહે છે ત્યારે છં.

(ર) ક્ષત્રીધર્મધારી—(વક્રોક્તિ). અર્થાત્ તું ક્ષત્રિયધર્મ ધારણ કરવાનું રોજ માન કરે છે, નહિતો આવી પારકી વસ્તુ લેવાની ઇચ્છા કેમ કરે ? (ઝ) એવાજ—પારકું લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવા.

અનુચરો—અત્યા ! કેમ કરી એવો છું ? પારકી પદ્મિનીમાં વિના પૂછયે વિહાર કરેછે અને “સદ્ગ્રામમાંથી તો હાથ કાઢતો નથી.”

ભીમ—(સરિમત) અનુચરો ! આ પદ્મિની મહાત્મા કુબેરની ક્યારે છે ? આ તો નગજરાણી ઉત્પન્ન થયેલી છે, કંઈ કુબેરની કરામતથી કે તેના સ્થાનકથી ઉપજેલી નથી !

અનુચરો—તે પૂછવાનો તારો શો અધિકાર છે ?

ભીમ—શાંત પાપ. ગિરિના જરાણી ઉત્પન્ન થયેલી તક્ષા-વહીનો ઉપભોગ કરવાને સર્વભૂત પ્રાણીઓનો એક સરખો અધિકાર છે. એટલે પછે કોઈને કોઈની ચાચના કરવાની રે'તીજ નથી. (એમ કહી ધણું કમળ તોડી જમલમાં મારેછે.) (૬)

અનુચરો—અરે મરાણધર્મવાળા માનવ ! શું તું અમારી અવગણના કરેછે ? ત્યારે તો લે, લે તો જા ! (એટલું બોલી સર્વે જણ ભીમ પ્રર ચઢી આવેછે અને તેના પર ખર્જ, તોમર, પદ્મિશ, બાણ, પાંચ, આદિક અનેક શસ્ત્રાસ્રનો વરસાદ કરેછે; અને ભીમ તે કશાને ન મળુકારતાં કમળ તોડી એકઠાંજ કર્યા કરેછે. તે જોઈ)

અધ્યક્ષ—(સકાપ) અરે મૂઠ માનવ ! શું તું સર્વેની અવગં-ણના કરેછે ? (એટલું બોલી ભીમને અનેક બાણથી વીંધેછે અને તેથી અ-સ્થાને લાગેલા ધાયી જેમ મિહ જમણે બિચ્છ અને કોપાવિચ્છ યાવછે તેમ થઈ તે સિંહનાદ કરેછે અને તે શબ્દમા દનુમાન પોતાનો શબ્દ પૂરેછે તથા નિકટ આવી પહોંચેલા ઘટોત્કચ પોતાના પિતાનો ગ્વર બોળખી પોતે પોતાના અનુચરો સહિત મિંદનાદ કરેછે જેથી અસંખ્યાત યક્ષો પૃથ્વી પર પડી

(૬) શાંત પાપ—શિવ શિવ !—અર્થાત્ તમે એ શ અચ્યુત બોલ્યા ! ભૂત—ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થ

જાયછે અને તેમનો અધ્યક્ષ મહાભય પામી આકાશ ગાગે યદ્ય કુબેરને સ
આચાર કે'વા જાયછે) (જ)

ઘટોત્કચ—(ખજો જેસાડેની કૃષ્ણા સહ પ્રવેશ કરી આવતા
યુધિષ્ઠિર સામું જોઇ) અહો મહારાજાધિરાજ ! મારા પિતાશ્રીએ આ
(પડેલાબ્ધિએને બતાવી) અનેક શૂરવીરોને મારી પોતાનું કામ કરી લીધું
જણાય છે ! અરે ! મને ધિ કાર છે કે હું સાથે છતાં તેમને આવે પ્રસંગે
કંઈ પણ સાહાય કરી શક્યો નહિ ! !

શ્લોક.

મૃત હું શે થયો ઉત્પન્ન,
નવ જનની કરીજ પ્રસન્ન;
જન કે જાણિયો ના શૂર,
જન કે' ગૂમાવ્યુ સૌ નૂર.

૧૦

અપ્પા મને ઉત્પન્ન કરનાર આવા પણ કેન ન હોય—

શ્લોક.

શે કાળ કરતાજ કાળ મા'ય,

(જ) અરથાને—કર્મગોએ—મર્મમ્થજમા કોપાવિષ્ટ—કોપયુક્ત
પૃથ્વીપર પડી જાતછે—(નાદના બચથી મૂર્છિત થઇને) હનુમાનું, ઘટોત્ક
ચ, યુધિષ્ઠિર, વગેરે પાતકારા વેરેલા બીજને અહીં એમજ કાર્ય (કમળ
લેના રૂપ) કરવામા ઉપયોગી કર્યા છે માટે નિર્વહણ સધિ વર્ણાયો છે

૧૦ શ્લોક—ઉદ્યોરછદ જનની—માતા—દ્રૌપદી જનક—પિતાએ
—બીમે જન્મદા—અને તેથી મે સૌ નર ગુમાવ્યું એમ સૌ જન કે—
દર્શો

માગે કહોજ કિથે ઉપાય ?

જો કાળ તેતણી સા'ય થાય,

કો' ક્યમ કરી તે કરતા મનાય ?

૧૧

પ્રુથ્વિઠ્ઠર— (મરણ પામી પડેલા યક્ષને જોઈ સખેદ) અરે સા-
હસકર્મપ્રિયજ્ઞાતા ! આ યક્ષોને હણી તે યક્ષેશ્વરના કેવો મહદ્ અ-
પરાધ કર્યો છે ! (જો હાથ જોડી નમન કરી) અહો ધનેશ્વર ! અમારો
અપરાધ ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો. (ષ)

શ્લોક.

મતાં પી કુબેર પિતાશ્ચ સમાન;

ક્ષમાધર યક્ષપતિ મતિમાન;

સુતે કરિયા અપરાધ મહાન,

પિતા ન ગણે ગણુના ગુણવાન

૧૨

૧૧ શ્લોક— યક્ષેશ્વરી ૭૬ શી ઇ—જો કાળના પાણુ કર્તા (ઉત્પન્ન
કરનાર) હોય તે કાળની સાદાય કિયા ઉપાયથી માગે ? અર્થાત્ નજ
માગે હુ ધરેલક્ય કાળરૂપ છુ અને મારા પિતા બીમ કાળના કર્તારૂપ
છે, માટે તે મારી સાદાય શુ કરવા માગે ? જો ઇ—જો કાળના કર્તાને
કાળ સાદાય થાય તો પછી તે (કાળકર્તા) પુરૂષ કાળના કર્તા શી રીતે
મનાય ? ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુ કરતા ઉત્પન્ન કરનાર સદા સમર્થજ્ઞ હોવો
જોઈએ, એ સામાન્ય વાતનું અવગણન કરીને વિશેષ વાત કહી છે માટે
વિકસ્વરસંકાર. (ષ) સાહસકર્મપ્રિય—સાહમ કર્મ જોને વાહાયુ છે
એવો

૧૨ શ્લોક— મોતીદામ ક્ષમાધર—ક્ષમાર્ણુવાળા અયવા પૃથ્વી
ધોરણ કરનારા—રાજ (કુબેરને રાજ કહેવામા આવે છે) હે પ્રતાપી
ક્ષમાધર મતિમાન યક્ષપતિ કુબેર ! તમે પિતાશ્ચ સમાન છો પિતા સમાન

(એવે પાચાલી, નકુલ, સહદેવ, વસંતિકા, રમરવર્ધનક, ધૌમ્ય, લોમશ અને બીજા કેટલાક ધ્યાનશીલ રાક્ષસારૂઢ થઈ એક પછી એક એમ અતુકને પ્રવેશ કરેછે) (સ)

પાંચાલી—(યથેક્ષો યક્ષધાત જોઈ) હાય હાય ! તું અન્નત-

શત્રુ મહારોકઅસ્ત દખાયછે તેથી એમ તો કાંઈ નહિ થયું હોય કે મારા પતિએ મારું પ્રિય કરવા આ કર્મ આચર્યું હોય ! ! (નિશ્વાસના-
ળી) હરહર ! મણુ ! જો એમ થયું હોય તો પછે આ પાપ કર્મ કરા-
વનારી હું જ મનાઉં ! ! (એટલું બોલી માથે હાથ દઈ બેસી જાયછે).
(હ)

નકુલસહદેવ—(આમ તેમ શોધ કરતાં જીમને કમળ તોડતો

છો માટે અમો પુત્રના અપરાધ ક્ષમા કરો. કોની પેઠે તે દૃષ્ટાંતથી કહેછે સુને ઈં. અહીં કુબેર અને પાડવો તથા પિતા અને પુત્ર એ બન્ને વચ્ચે બિજાપ્રતિમિબંધ ભાવ વર્ણાયો છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર. ક્ષમાધર શબ્દ એ અર્થવાળો છે માટે શ્લેષાલંકાર. ક્ષમાધર છો માટે ક્ષમા કરશો, એના અભિપ્રાયથી ક્ષમાધર કહ્યા છે માટે પરિકરાંકુરાલંકાર. આ કરિ-
તાની અર્થ સ્ફુટ અદર્શ કરી શકાય છે માટે પ્રસાદ નામે ગુણ વર્ણાયો છે. વળી એમાં પ, ક્ષ, મળ, વગેરે અક્ષરોની પુનરુક્તિથી કવિતા સુદર લાગે છે માટે માધુર્ય નામે ગુણ છે ઉપર પ્રમાણે અવકાર અને ગુણનો યોગ થયો છે માટે શૌભા નામે નાટ્યવક્ષણ વર્ણાયું છે કુધિન્દિરે આ *શ્લોકથી કુબેરની આરાધના કરી છે માટે નિર્દયસુસધિનુ પ્રસાદ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(સ) રાક્ષસારૂઢ—રાક્ષસપર બેઠેલા. (હ) પાપ કર્મ કરાવના-
રી હું જ મનાઉં—એ વાક્યથી કમળ લાવના રૂપ બીજનું ફરી કથન થયું છે માટે નિર્દયજન્ય વિનું અધિ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

અને તેને વારંવાર ગણતો જોવાથી યુધિષ્ઠિર કને જઈ) અહો જ્યેષ્ઠ પ્રાતા ! મહાત્મા ભીમસેન જીવ્યો પેલી પદ્મિનીમાંથી પદ્મ ઉપાડતા લીલા કરી રહ્યા છે ! (યુધિષ્ઠિર, દ્રૌપદી, ધૌમ્યસોમશ આદિ સર્વે જણ તથાવડી બણી ઉંચાં ડોકાં કરી જીએ છે અને ભીમને ઝોળખી ધૌમ્યાચાર્ય તેને આ પ્રભાણે કહે છે). (કા)

ધૌમ્ય—અહો વત્સ વૃકોદર ! હવે નિવૃત્તિ પામ્ય નિવૃત્તિ ! !
જે કહ્યું છે કે:—

શ્લોક.

“ અતિશે લોભ તે જાણે, પાપનું મૂળ ” પૃથ્વીર્મા;
માને પોકે ઘણું તેને, સૌ અનુકૂળ પૃથ્વીમાં. ૧૩

ભીમ—(તેનાંશાયું ન જોતાં) હવે શું માયા રચી મારા આ-
ચાર્ય ધૌમ્યને શીખામણ દેવા લાગ્યા કે ! વારૂ કીક છે ! માયા કરનારની કાયા કયાં મુધી અચળ રહે ! (જીમનું સામે ન જોતાં એવું બોલવું સામળી કંપતા કંપતા ધૌમ્ય ધર્મરાજ કને જતા રહે છે.) (તા)

લોમશ—(યુધિષ્ઠિરને ચિંતાતુર જોઈ) વત્સ ! હવે ચિંતા કર-
વાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

(કા) ગણતો—આ શબ્દથી ભીમ પોતાની પ્રતિભા પ્રભાણે દર્શાવે
કમળ પૂરાં લે છે, એમ વ્યજિત કહ્યું છે લીલા—ગમ્મત. ૧૩. શ્લોક—
અનુકૂળ અતિશે ધ—લોકોક્તિ અવકાર.

(તા) ધૌમ્યનું વચન સામળી ભીમ તેને જોઈની માયા સમજી કહે
છે: હવે શું ઈં. કંપતા કંપતા—(રખેને અને માયાવી જ્ઞા સમજી ભીમ
મારી નાખે ! એવા બોલથી).

યુધિષ્ઠિર—મહર્ષિ ! એમ કેમ બોલોછો ? આ શું અને યક્ષેશ્વરના આંછો અપરાધ કયો છે ?

લોભશ—વત્સ અજાતરાત્રુ ! ત્યારે મુદ્દેવ થાયછે ત્યારે સર્વ અવળી કૃતિ પણ સવળી થઈ કુળેછે. એ મારા વચન પર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો જો જો:—

શ્લોક.

ધરણીતલ વિષે જો, યાનમાં બેસી આવે,
(યુજ) ધનદ મન મનાવા, પાર્યંત સાથ લાવે;
ધરમ શરમ તારો, બીક સૌને બતાવે,
અધિક અધિક આથી, સુખ એ ઉપજાવે. ૧૪

યુધિષ્ઠિર—(આત્મંત હર્ષ સહિત) શું શું મહારાજ ! મહાત્મા યક્ષેશ્વર અમારા પર અનુગ્રહ કરવા છૂટેછે ! અને તેમની સાથે શું મારો અર્જુન અર્જુન પણ આવેછે. મહર્ષિ ! તે ક્યાં છે ક્યાં છે ? (ગા)

૧૪ શ્લોક—માલિની. ધરણીતલ વિષે—પૃથ્વી ઉપર. યાનમાં—વાહનમાં કે વિમાનમાં. ધરમ છું—હે ધર્મ ! તારો ધર્મશ્રી શરમ (શ્રમ) સૌને બીક બતાવે છે—તારા ધર્માચરણથી શત્રુ તને ભય પામીને નમે છે. અથવા તારો ધર્મશ્રી શરમ (શર્મ—શાંતતા) સૌને બીક બતાવે છે અને આથી (તારા ધરમશરમથી) એ (કુબેર) તને અધિક અધિક સુખ ઉપજાવે છે ! યુધિષ્ઠિરના કુઃખની નિવૃત્તિ વર્ણી છે માટે નિર્વહણસંધિનું સમય નામે અ. ગ.

(ગા) યુધિષ્ઠિરનો આત્મંત હર્ષ બતાવવાને અર્જુન શબ્દની દ્વિરકિત કરી છે.

લોમશ—પતાપી પૃથ્વીશ ! તમારા પર અનુગ્રહ કરવાને યક્ષેશ્વર નથી આવતા પરંતુ તમારા ધર્મ ધૈર્યથી તમારું મન સ્વં મકરે શાંત કરવા અને તમારી વાંચેલી યન્ત્રુને આપતાં યક્ષાએ આડ કરી વાર લગાડી તેની ક્ષમા માગવા અને તેં લોમ આપમે કે નહિ એની શંકા થતાં ધનદેશ્વર જાતે હૃદયોકમાં જઈ અર્જુનને સાથે લઈ તમારું મન મનાવવા આવેછે જુઓ. આ જાનને આવ્યા. (એવે અર્જુન તથા કુબેર આકાશ ગાગંધી વિમાનમાં બેસી પ્રવેશ કરેછે અને સર્વ જળ દર્શિયાં થઈ ચિત્રવત જોવા કરેછે.) (પા)

અર્જુન—(મર્ય પોતાનાં જોઈ વિમાનમાંથી સત્તર ઉતરી પડી પ્રથમ ધૌમ્ય લોમશને તથા પછી ધૃષ્ટિદેવને પગે લાગેછે અને પશ્ચિમીમાં કોઈને પણ ન જોતા જિભા રહેલા જીમને જોઈ તેના બખૂં દોડી જઈ, જાતા ! હું સેવક અર્જુન તમને નમન કરું છું. એમ બોલતો બોલતો તમાવડીમાં જઈ જીમને પગે લાગેછે).

ભીમ—(અર્જુનને નિહાળી જોઈ તેને ચિન્તાકિંકરી ઓળખી સદર્પ) જાના ! આજ અમારો જાગ્યોદય ! કિંતુ પાંચાક્ષીને પ્રસન્ન કરવા મારે મદ્ય કમળ લેવાં છે તેમાં પાંચ જાડી છે તે મને લઈ લેવા દે. જો તું મારી દષ્ટિથી હવે આપો જઈશ તો તે મારાથી નહિ લેવામન-હિ લેવાય (જોઈતું જોડી પામ્ય કમળ તોડી લઈ અર્જુનને છાતી સરસો માપા અત્યંત દર્પ પામેછે) (રા)

આર્જુન—(ધીમેથી) બ્રાત ! યક્ષેશ્વર આવ્યા છે તેમને પ્રણામ કરો.

ભીમ—(આમ તેમ જોતાં યક્ષેશ્વર તથા યુધિષ્ઠિરાદિને જોઈ)
પરંતુ પાર્થ ! તું જ કહેને કે હું કેવી રીતે પ્રણામ કરું ?—

શ્લોક.

અપરાધી જો હું છું, તો 'તું' કે' ક્યમ પ્રણામ સંભવશે;
ક્ષમા કરે તો સારું, ના કે'તાં ક્ષત્રી નામ સંભવશે ? ૧૫

કુબેર—(કને આવી) ધર્માત્મા વૃકોદર ! તમે અમારો અપરાધ ક્યો જ નથી. કિંતુ આ અભારા અધ્યક્ષે તમારા જેવા ધર્માત્માનો અપરાધ ક્યો કહેવાય.

અધ્યક્ષ—(સ્વગત) “બાંડિયા સર્પના બે મગથી મરે” તે આનું જ નામ (પ્રકાશ) ધનદેશ્વર સત્ય કહે છે.

ભીમ—(સત્વર તત્તાવડીમાંથી નીકળી કુબેરને પ્રણામ કરે છે.)
યક્ષેશ્વર ! આપે અહીં આવી અમને દર્શન દેવા રૂપ અપરિમિત કૃપા કરી છે. (યુધિષ્ઠિરાદિને આવેલાં જોઈ) અહો ! સર્વે જણાં અહીં જ આવી છેને ! (ચા)

પાંચાલી—જ્યાં ધનદેશ્વરનાં અનાયાસ દર્શન થવાનાં હોય,

૧૫ શ્લોક—ગીતિ. કેવી રીતે પ્રણામ કરું એ પ્રશ્નનું કારણ કહે છે :
અપરાધી છું ના ઈ—જો કુબેર મને ક્ષમા નહિ કરે તો પછી ક્ષત્રિય
યજ્ઞને જોવું અપમાન વેડવું એ સંભવશે વાર ? (ચા) અપરિમિત—
અત્યંત.

(સલજ્જ) જ્યાં પ્રિય પાર્યં પધારવાના હોય અને (સહર્ષ) જ્યાં સ્વે-
ચ્છિત મળવાનું હોય ત્યાં કોણુ ન આવે ? (જા)

સ્મરવર્જક—તમે કહ્યું કે કોણુ ન આવે ? ત્યારે અમે કહીએ
છીએ કે આ પડેલાં મહદાં જોઈ બી'તો હોય તે ન આવે !

અર્જુન—(સસ્મિત) અહો તમે પણ અહીં આફ્રયા છો કે
યુ ? (જોઈ જોતી નકુલ, સહદેવ, ધૃતેષ્ઠ્યાદિ સર્વને યથાધૃતિ આલિંગન
પ્રેમવચનાદિમહ મળે છે).

કુળેર—(પડેલા યક્ષો પર અમી દૃષ્ટિથી જુવે છે જોતી તે સર્વે
એકાએક સહર્ષ જાતી જોતા યદ્ય સર્વને પ્રણામ કરી ધૃતિત ચ્યજો જોતા રહે છે.)
કેમ મહાપ્રાન્નાણ ! હવે તો તમારા જેવા આવા મહોત્સવમાં ન આવે
એમ નજર બનેકની ?

સ્મરવર્જક—(નમન કરી) હા ધનશ્વર ! હા. તમે આ'ય તે
કરવા સમર્થ છો.

લેખશ—વત્સા અબ્જતશત્રુ ! મેં મઘવાના કહેવાથી તારું આ
મુખાણે પ્રિય કંઈ છે. ને શ્રવાણ કરચ —(જા)

(જા) બીમ અને દ્રૌપદીનું પરસ્પર ભાષણ છે માટે નિર્વહણ સંધિનું.
પરિભાષણ નામે અંગ વર્ણાય છે. અનાપાસ—વગર શ્રમે સ્વેચ્છિત મળ-
વાનું ઇન્દ્ર—ઈશ્વર્ય ધી પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણ સંધિનું આનાન્દ
નામે અંગ વર્ણાય છે.

(જા) મંગલતા—ઇન્દ્રના અર્જુન ઉદ્વેગોકમાં ગયો ત્યારે વનમાં એક-
લા રહેલા યુધિષ્ઠિરને માંતિ મળવાને છો લોભશને તેમની પામે ગોકલી
તેમને તીર્થ તાપ કરાંવી વિનોદ પનાડવાનું કહ્યું હતું તે પૂર્વના અન્યૂત
અર્ચનું સ્મરણ કરી લોભશે આ વાડ્ય કહ્યું છે, માટે નિર્વહણ સંધિનું નિર્ણય
નામે અંગ.

શ્લોક.

તીર્થ મહીનાં સઘજા, મા'ત્મ્ય મુનિનાં મણામ સહ લાખ્યા,
દિવ્ય કમળ આ મળિયા, મિયસુરદર્શન કુકુટ નવ રાખ્યા. ૧૬

તથાપિ હે ધર્માત્મા ! તુ કે' કે' કે આથી પણ હું તારું શું
અધિક પ્રિય કરું ? (જ્ઞા)

અધિષ્ઠિત—(નમન કરી) મહર્ષિ ! આપની અનુકંપાથી મા-
ત્ર પરમાર્થિક અને આર્થિક સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થયું છે તોપણ ભરતવાક્ય
પ્રમાણ થવા આટલું વિશેષ ધાવ --(જા)

શ્લોક.

ભાષા ગુર્જરો આર્યવર્ત અખિવે, રેલાય ફાક્તી ઘણી,
સર્વે દેશવિદેશ ગુર્જરગિરા, સોહાય સોહામણી,

૧૭ શ્લોક—ગીતિ ત્રિયસુરદર્શન—પ્રિય (અર્જુન) અને સુર(દેવ—
કુબેર)ના દર્શન થવા સુખઆદિકની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણું
સર્વધનુ ભાષણુ નામે અગ વર્ણાયું છે.

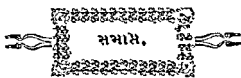
(જ્ઞા) વરદાન આપવાનું સ્તૂતન કર્યું છે માટે નિર્વહણુ કાવ્યસં-
હાર નામે અગ વર્ણાયું છે

(જ્ઞા) અનુકંપા—દયા પારમાર્થિક—પરમાર્થ (સુક્તિ-પરલોક)
સંબધી આર્થિક—આ લોકના વ્યાવહારિક અર્થ સંબધી ભરતવાક્ય
પ્રમાણ થવા—નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ આચાર્ય ભરતમુનિએ કહેલું વાક્ય—
અથવા ભરત(નેટ)નું વાક્ય

વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય યદ્ય છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્પો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો, એ આરા પ્રેમીતણી.

૧૭

પંચમંડલસમાપ્ત.

૧૬ ભરતમુનિની શી ઇચ્છા છે તે કહેજો. સ્તોત્ર— શાદૃલવિક્રીડિ-
ત આર્યવર્ત અખિતે—આખા આર્યવર્તમાં—ભરતખંડમા વાણી ઇ—
સંસ્કૃત વાણી વ્યવહારમા વપરાતી ન હોવાથી તે મૃત્યુપ્રાય (મૃત્યુ પામ્યા-
જેવી) યદ્ય છે, માટે આ ગૂજરાતી બાપા બધી બાપાઓમા શિરોમણિ
થાઓ. આમાં જીજ્ઞાસુ બાપાઓ કરતા સંસ્કૃત બાપાનો દરજ્જો સાચવે
એવી આ ગૂજરાતી બાપા છે પ્રેમીતણી—ગૂજરાતી બાપા ઉપર પ્રેમ
રાખનારની પ્રેમીશબ્દવડે પ્રેમાનંદના નમિત્તું સૂચન કર્યું છે માટે અદ્રા-
લંકાર. ગૂજરાતી બાપાના ઉત્કર્ષિતું શુભકથન કર્યું છે માટે ત્રિવંદલસચિત્તું
પ્રશસ્તિ નામે અમ વર્ણાયું છે.